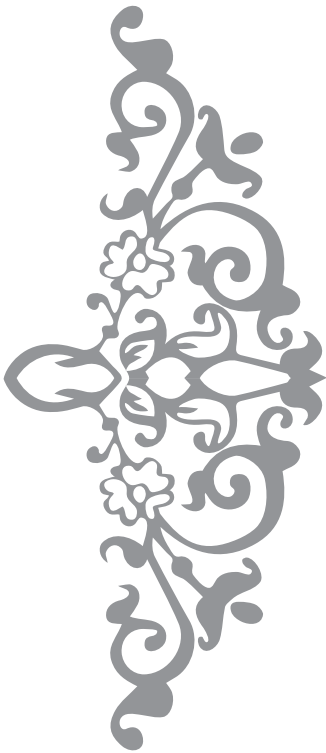

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Kyiv Historical Studies

Науковий журнал № 1(6), 2018

УДК 94(477-25)
К38

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРИНЧЕНКА

Рік заснування — 2015

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ № 21908-11808Р,
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(*протокол № 6 від 21.06.2018 р.*)

Затверджено наказом
Міністерства освіти і науки України № 374 від 13.03.2017 р.
як фахове видання з історичних наук

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах Index Copernicus, Google Scholar,
Ulrich's Periodicals Directory

E-mail:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Київські історичні студії : наук. журнал / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.:
К38 Щербак В., Михайловський В., Салата О. [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. —
№ 1 (6). — 148 с.

ISSN 2524-0749 (Print), ISSN 2524-0757 (Online)

Київські історичні студії

Наукове видання

№ 1 (6), 2018

Січень–червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
д-р іст. наук, професор (Україна).

Заступники головного редактора:

Михайловський Віталій Миколайович,
д-р іст. наук, доцент (Україна);
Салата Оксана Олексіївна,
д-р іст. наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
канд. іст. наук, доцент (Україна).

Редакційна колегія:

Марочко Василь Іванович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Тарнавський Ігор Станіславович,
д-р іст. наук, доцент (Україна);
Троян Сергій Станіславович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Бонь Олександр Іванович,
канд. іст. наук, доцент (Україна);
Іванюк Олег Леонідович,
канд. іст. наук, доцент (Україна);
Ковальов Євген Аркадійович,
канд. іст. наук, доцент (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Голубев Валентин Федорович,
д-р іст. наук, професор (Республіка Білорусь);
Нагельський Мирослав,
д-р габілітований, професор (Республіка Польща);
Смолуха Янош,
д-р габілітований, професор (Республіка Польща).

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)

© Автори публікацій, 2018
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

УДК 94(477-25)

Founder

BORYS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY

The year of foundation: 2015

The journal supports open access policy

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 1 (6), 2018

January-June

Certificate of State Registration of Print Mass Media
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016 issued by the Ministry
of Justice of Ukraine

Recommended for publication by the Academic Council
of the Borys Grinchenko Kyiv University
(Rec. No. 6 dated 21.06.2018)

Approved by the order of the Ministry of Education and
Science of Ukraine No. 374 dated 13.03.2017 as a special edition
on historical sciences

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

Journal is registered at international scientific-metric systems
Index Copernicus, Google Scholar, Ulrich's Periodicals
Directory

e-mail:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine).

Deputies Chief Editor:

Vitalii Mykhaylovskiy,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
Oksana Salata,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine).

Editorial Board:

Vasyl Marochko,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
Igor Tarnavskyy,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
Serhiy Troyan,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
Oleksander Bon,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine);
Oleg Ivanuk,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine);
Yevgen Kovalyov,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Valentin Holubev,
Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Belarus);
Myroslav Nagelskyj,
Doctor Habilitat, Professor (Poland);
Janush Smoluha,
Doctor Habilitat, Professor (Poland).

Kyiv Historical Studies : scientific journal / Borys Grinchenko Kyiv University ; Edit. Board :
K38 Shcherbak V., Mykhaylovskiy V., Salata O. [et al] — K. : B. Grinchenko Kyiv Un-ty, 2018. — № 1 (6). —
148 p.

ISSN 2524-0749 (Print), ISSN 2524-0757 (Online)

До 100-річчя проголошення незалежності УНР

УДК 94(477)“1917–1922”

Павло Гай-Нижник

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА ХРОНОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається контрверсійне питання періодизації політичної історії України початку ХХ ст., зокрема доби національно-визвольної боротьби та українських державних утворень 1917–1922 рр.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська революція, Українська Держава, періодизація історії України, визвольна боротьба, державотворення.

В останні роки дослідники доби українських національно-визвольних змагань 1917–1922 рр. ввели до наукового обігу сотні недоступних раніше документальних матеріалів з різних аспектів вітчизняної минувшини тієї пори. Заборонені за радянської влади для наукового опрацювання архівні матеріали, що на сьогодні вже досліджені фахівцями, допомогли по-новому поглянути на перебіг тогочасних історичних подій, об'єктивно, науково обґрунтовано оцінити діяльність громадсько-політичних і державних діячів та організацій в Україні початку ХХ ст., відтак стати на шлях комплексного аналізу подій і державної розбудови Української Народної Республіки (УНР), Української держави (Гетьманату), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) на засадах наукової виваженості, обґрунтованості та історичної дійсності¹.

Утім, учені та експерти все ще не дійшли консенсусу не лише щодо визначення місця, ролі та характеру Гетьманату 1918 р. у новітній вітчизняній минувшині, а й щодо періодизації політичної історії України початку ХХ ст., визначення термінології й хронологічних меж Української революції та української державності тощо.

Питання періодизації національно-визвольної боротьби українського народу початку ХХ ст., прагненням і метою якої було здобуття та утвердження власної державності, у вітчизняній історіографії має кілька основних схем та моделей. Проте й досі у науковому середовищі тривають суперечки як щодо визначення хронологічних меж цього історичного шляху, так і стосовно трактувань і характеристики окремих його періодів та етапів.

Тож **метою розвідки** є презентування власного бачення української політичної історії першої чверті ХХ ст. у межах зазначеної проблематики.

Кожна доба має окремі періоди та етапи розвитку, узагальнюючі риси та світоглядні уявлення, певні здобутки і втрати, рушійні сили та покоління адептів-ідеологів і провідників. Кожна доба української історії ХХ ст., безумовно, характеризується множинними причинно-наслідковими характеристиками, висунула на історичну арену різного роду та різних за значущістю думки та справ діячів, ідеологів, мислителів, мала часи злетів і падінь, перемог і поразок, проте усі вони були об'єднані єдиним спільним прагненням народу до здобуття, збереження і розквіту власної державності та забезпечення права на свободу думки людини й права на національно-державне самовизначення.

¹ Дивіться: Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.): моногр. К.: ШеК, 2010. 304 с.

У цьому контексті часовий простір від 1917 до 1922 року (тоді було утворено Радянський Союз й українські землі, остаточно розчленовані та окуповані іноземними загарбниками, втратили державну незалежність або її удавану імітацію колаборантськими маріонетковими урядами, а централізований збройний опір практичного придушено) має неабиякі суперечності щодо періодизації та трактування. Саме з цього приводу й хотілося б висловити окрему думку. Зокрема, достатньо згадати багаторічні суперечки щодо назви «Українська революція» й, власне, її хронологічних меж, які трактуються різними вченими по-різному, відповідно й різними роками, надто стосовно кінцевого датування. Не вдаючись до переліку версій та концепцій й, звісно, не маючи претензій на остаточної істини, все ж вважаю за доцільне стисло викласти власне бачення зазначеного відрізка української минувшини.

Тож, на мою думку, період від 1917 до 1922 року варто визначити як одну з діб української політичної історії ХХ ст. й назвати її *Національно-визвольною боротьбою та українським державотворенням (1917–1922 рр.)*. Назва ця зумовлена історичними процесами, що відбувалися у зазначений хронологічний відрізок часу, логікою взаємопов'язаних подій, чинників та обставин, об'єктивними ознаками плинності, подібності та різноманітності періодів, тотожністю причинно-наслідкових як внутрішніх, так і зовнішніх обставин та впливів, взаємопов'язаністю культурних, соціальних, ідейно-політичних та державницько-еволюційних чинників загальнонаціонального значення, закономірністю початку та завершення національно-політичного катаклізму, державотворчих зусиль та організованої боротьби за власне право національно-державного самовизначення українського народу. Саме про авторську концепцію періодизації цієї доби йтиметься у розвідці.

1917 рік Російська імперія зустріла у глибокій громадсько-політичній та фінансово-економічній кризі. Імператорська особа втратила моральний авторитет в суспільстві, а серед державної верхівки й оточення царя невдоволення Ніколаєм II зростало у геометричній прогресії. Усі ці явища вкрай загострили невдачі російської армії на фронтах Першої світової війни та заглибили соціальні протиріччя в країні. Усім було зрозуміло, що імперія потребує реформ, проте ситуація радикально змінилася в лютому 1917 р. У Петрограді відбулася буржуазно-демократична революція, царат було ліквідовано, й до влади прийшов Тимчасовий уряд.

Перші звістки про революцію досить швидко розлетілися у різні кінці Росії. З'явилися перші ознаки демократичних перетворень. Окрім миру, соціальних, економічних та політичних реформ численні народи колишньої імперії сподівалися

також на перетворення у сфері національно-культурної політики центральної влади. Невдовзі революційні зрушення дісталися України.

На вирішальну впливову роль з перших же днів після революції почали претендувати місцеві ради. Паралельно виникали ради солдатських депутатів, які невдовзі здебільшого об'єднувалися із радами робітничих депутатів. Нерідко відразу формувалися об'єднані ради робітничих і солдатських депутатів. Трохи пізніше почали виникати ради селянських депутатів. Одночасно з радами робітничих і солдатських депутатів в Україні, як і в інших регіонах країни, створювалися владні структури Тимчасового уряду.

Уже перші повідомлення про демократичні зрушення в центрі, миттєво підхоплені на місцях, викликали в українському середовищі природний сплеск схвалення і сподівань на близьку перемогу національної та соціальної справедливості. З одного боку, виявом того ж всеохоплюючого демократизму, а з іншого — інстинктивним бажанням самим наблизити розв'язання назрілих проблем національного розвитку стало блискавичне пробудження визвольного руху і такі ж негайні кроки з метою введення його в організаційне річище, надання йому певного організаційного статусу. «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовладдя, право народу правити самому всіма своїми справами, — зазначав М. Грушевський. — Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній республіці російській»².

У березні 1917 р. з ініціативи Товариства Українських Поступовців (ТУП) на зборах представників українських організацій і угруповань було обрано організаційну групу, яка стала основою Української Центральної Ради (УЦР), заснованої з 3 на 4 березня. Таким чином об'єднане й зорганізоване у щойно заснованій Центральній Раді українство виокремило себе із загальноросійського революційно-демократичного руху, чим, власне, й започаткувало український соціально-революційний вектор, що невдовзі розгорнеться в національно-визвольну революцію.

Так, період Української національно-визвольної революції 1917 р. тривав від 4 березня 1917 р. до 22 січня 1918 р. й завершився досягненням безпосередньої мети таких національно-визвольних рухів — здобуттям національної державності.

Утім, ця доба також мала кілька періодів еволюції та радикалізації. Перший з них можна

² Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 6.

кваліфікувати як *етап національної та соціально-політичної консолідації у контексті організації та формування Української Центральної Ради* (тобто період консолідації українських соціально-класових організацій і політичних сил у спільному координаційно-національному центрі та висування вимог культурної автономії й соціальних перетворень), який тривав, власне, від часу утворення Центральної Ради до видання нею свого I Універсалу, тобто від 3 березня по 10 червня 1917 року.

22 березня 1917 р. Українська Центральна Рада видала першу відозву «До українського народу», де урочисто й оптимістично виголосила: «Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори на основі загального, рівного, прямого виборчого права. Звідти уперше на весь світ пролунає у всій силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя. До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській Землі»³. Центральна Рада закликала народ вимагати відновлення права на рідну мову по всіх школах, судах, урядових інституціях, а також у церкві, земствах та всіх неурядових закладах.

Ставлячи, таким чином, перед собою завдання культурного і морального провідництва нації, діячі Центральної Ради наперед заявили про своє самоусунення від проводу політико-державотворчого та адміністративно-господарчого, принаймні до скликання та завершення роботи майбутніх всеросійських Установчих зборів. Закликаючи усі верстви українського суспільства дотримуватися спокою, Центральна Рада тим не менш наставляє народ обирати своїх (українських) людей «на всі місця», організовуватися, вперто братися до роботи, до гуртування в політичні товариства, культурні, економічні спілки та до складання грошей на Національний фонд.

Коли ж 27 березня 1917 р. керування Центральною Радою перебрав М. Грушевський, вона стала дійсно дієвим центром українського національного руху. У квітні на I Всеукраїнському військовому з'їзді та після скликання в травні 1917 р. Українського Національного Конгресу Центральною Радою було визнано єдиним представницьким органом української революційної демократії, вона фактично перетворилася на своєрідний передпарламент, що склався зі 150 осіб, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній. З 15 червня 1917 р. Центральна Рада поповнилася 133 представниками Ради Селянських Депутатів, обраних на I Всеукраїнському селянському з'їзді,

а з 23 червня — ще 130 членами, делегованими II Військовим з'їздом.

Так, український національно-культурницький рух в Україні досить швидко почав набувати ще й соціально-політичних та національно-революційних ознак. Проте він ще не став національно-визвольним рухом державницько-самостійницького характеру. Тогочасні провідники українства прагли домогтися від Тимчасового уряду навіть не політично-адміністративної автономії, а лише автономії у культурній сфері. Винятком у цьому досить нечисленному колі молодого українського політикуму були хіба що групи самостійників на чолі з М. Міхновським та І. Луценком. Утім, петроградська влада не бажала йти назустріч навіть зрозумілим й логічним вимогам українців у сфері відродження національної культури та освіти, що призвело до радикалізації дій Української Центральної Ради.

10 червня 1917 р. своїм I Універсалом Центральна Рада проголосила автономію України і постановила створити власний виконавчий орган — Генеральний секретаріат. Відтоді відбулася справді колосальна трансформація українського національно-культурницького руху на національно-визвольний рух, що остаточно виокремився із загальноросійської революційно-демократичної конгломерації й набув ознак національного політичного автономізму. Фактично ж саме з дня проголошення Центральною Радою свого I Універсалу й розпочався новий етап Української революції, який, попри певні кризи та поступки (як, наприклад, прийняття II Універсалу чи Статуту вищого управління України тощо), розвивався у революційному фарватері соціально-класових перетворень та національно-політичного автономізму, що мав потенційну перспективу росту.

Тож цілком логічним є визначення цього етапу як *національно-політичного автономізму, що водночас являв собою певний компроміс тогочасних політичних провідників Центральної Ради між характерним для них принципом інтернаціоналізму революційно-соціалістичної демократії та державотворчим національним інстинктом*. Тривав цей період відповідно від 10 червня до 7 (20) листопада 1917 р., коли III Універсалом Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки (УНР)⁴.

Третій, ключовий, етап Української національно-визвольної революції 1917 р. розпочався з проголошенням III Універсалом утворення Української Народної Республіки, що де-факто й стало логічним завершенням революційних національних прагнень і боротьби українців,

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9.

³ Нова Рада. 1917. 25 березня.

здійсненню їхнього віковичного прагнення відновити власну національну державу! Цей період можна визначити як *час відродження національної державності: від федеративного суверенітету до самостійної республіки*. Свого офіційного завершення він набув 9 (22) січня 1918 р., коли IV Універсалом Центральної Рада проголосила державну самостійність УНР⁵.

Часовий відрізок у два місяці — від 7 (20) листопада 1917 р. (проголошення УНР, що перебувала у федеративному зв'язку з Російською республікою, проте фактично стала на шлях суверенного розвитку) до 9 (22) січня 1918 р. (проголошення самостійності УНР) — став своєрідною перехідною ланкою від Української національно-визвольної революції (1917 р.) до втілення в життя її основної мети — створення Української держави.

Російська революція надала українцям поштовх до культурного та національно-політичного відродження, активізації боротьби на свої соціальні права та економічні реформи. Українська ж національно-визвольна революція 1917 р. завершилася перемогою — створенням самостійної національної держави — Української Народної Республіки. Революція, звісно ж, відбувалася з певними соціально-економічними гаслами та вимогами, отже, втілити та забезпечити їх відповідно мала здобута внаслідок революції держава.

Політичну систему, соціальний лад та економічну політику держави визначає її суверен — народ України, забезпечує — представницько-законодавчий орган, а втілює — уряд тощо. Це вже не є революцією, ці процеси є державотворенням, а в перебігу розбудови держави, звісно, можливі соціальні вибухи (і соціальні революції, і контрреволюції), іноземні інтервенції, оголошені й неоголошені війни (тимчасова окупація). Зміною державного чи соціально-економічного курсу держава врешті може пережити внутрішні революції і перевороти, змінити назву чи символіку, вступити до наддержавних утворень чи військово-політичних блоків, видозмінити свій статус, може вести війни чи національно-визвольну боротьбу, але вона залишатиметься державою (в нашому випадку — Українською державою) доти, поки матиме основні визначальні ознаки держави як такої. Таким чином, Українська революція закінчилася створенням Української держави — УНР.

Тож *період української державності (9 (22) січня 1918 р. — 14 листопада 1920 р.)* являв собою вже якісно новий виток українського національно-політичного та державного відродження

⁵ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389. Арк. 24; ЦДАВО України. Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 2.

початку ХХ ст. і тривав у різних формах від січня 1918 до 1920 р. включно.

Українське державотворення 1918–1920 рр. відбувалося у складних військово-політичних та соціально-економічних умовах й тривало у формі чотирьох основних фундаментальних українських національних державних утворень, які відповідно й визначають чотири складові як певні чотири етапи періоду української державності початку ХХ ст.

I етап (Перша українська національна державність): *Українська Народна Республіка* (Центральна Рада; 9 (22) січня — 29 квітня 1918 р.).

За Центральної Ради УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму. У Республіці обмежувалося виборче і представницьке право за класовими ознаками. Представницький орган — Українські Установчі Збори — обраний не був спочатку через більшовицько-українську війну, згодом — через ліквідацію УНР. Законодавчий орган — Українська Центральної Рада, виконавчий — Рада народних міністрів. Місцеве самоврядування відсутнє, уряд УНР відмовився делегувати владу в регіонах представницьким органам і зробив своєю опорою на місцях ті установи, що підпорядковувалися безпосередньо міністерствам. Шлях господарського розвитку — утиски приватної власності, побудова соціалізму, соціалізація землі, народна кооперація та націоналізація економіки. У березні — квітні 1918 р. державний суверенітет обмежувався присутністю німецьких та австро-угорських союзницьких (окупаційних) військ. 29 квітня 1918 р., в день ухвалення Конституції УНР, Республіку було ліквідовано внаслідок державного перевороту на чолі з генералом П. Скоропадським за «активного нейтралітету» німецького окупаційного командування.

II етап (Друга українська національна державність): *Українська Держава* (Гетьманат; 29 квітня — 14 грудня 1918 р.).

Внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. було проголошено створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами стали гетьманська Грамота «До всього українського народу»⁶ та Закони «Про тимчасовий державний устрій України»⁷. Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 27а; Державний вістник. 1918. 10 травня.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19–23; Державний вістник. 1918. 10 травня.

і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) мав визначити державний устрій і форму правління. До скликання Союму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу владу здійснювала Рада міністрів. Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) із значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії та заможних землевласників.

Це була унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Разом з тим Гетьманат був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (соборницька політика, українцями вважалися усі громадяни Української Держави будь-якого етнічного походження тощо), що базувався на українських консервативних традиціях та ідеології. Гетьманська держава дістала визнання більш як 20 країн світу.

Суверенітет Української Держави, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування (головно — німецького), що дає змогу кваліфікувати Українську Державу як тимчасового сателіта провідних Центральноєвропейських держав — Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 р. внаслідок успішного державного військового перевороту (путчу) на чолі з Директорією (що розпочався 14 листопада збройним повстанням проти гетьмана низки військових формувань в авангарді з Окремим загоном Січових стрільців) та спричиненої цим заколотом Української соціальної революції (народного повстання)⁸.

III етап (Третя українська національна державність): *Західноукраїнська Народна Республіка* (1 листопада 1918 р. — 22 січня 1919 р.; 22 січня — 20 грудня 1919 р. існувала як Західна область УНР — ЗОУНР).

Відновлення державності було проголошено 19 жовтня 1918 р. Українською Національною Радою, а фактично встановлено внаслідок силового захоплення влади у столичному місті Львові Українською генеральною командою на чолі з Д. Вітовським 1 листопада 1918 р. Назву — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) було обрано на засіданні Української Національної Ради 9 листопада 1918 р. До

⁸ Дивіться: Гай-Нижник П. Листопад–грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? // Київська старовина. 2008. № 2. С. 62–71.

складу ЗУНР, окрім Східної Галичини, увійшли Північна Буковина і Закарпаття. Конституцією в ЗУНР закріплювалося верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, за пропорційною системою⁹. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, без різниці щодо національності чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори ЗУНР, а до їх обрання вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, виконавчої — Державному секретаріату. За соціальною ознакою в парламенті ЗУНР переважали середні й заможні селяни, світська інтелігенція та духовенство. Місцеве самоврядування здійснювалося через представницькі органи — повітові УНРади¹⁰.

ЗУНР як самостійна держава де-юре самоліквідувалася внаслідок злиття з УНР 22 січня 1919 р. й перетворилася на Західну область УНР¹¹. Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин не було тоді доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний акт злуки dokonано не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗУНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямом їхніх повноважень. Влада Директорії УНР й надалі обмежувалася територією на схід від р. Збруч. У розпорядженні кожного з державних утворень залишилися власні війська, дії яких, щоправда, певним чином координувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де-юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали ухвалити загальноукраїнські Установчі Збори. Тобто ці дві національно українські державні формації — УНР та ЗОУНР (фактично ЗУНР) склали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, а не єдину унітарну республіку, що було зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами¹². 5 листопада 1919 р. уряд ЗО УНР змушений був підписати з командуванням генерала А. Денікіна угоду про капітуляцію Галицької армії. 20 грудня 1919 р. Є. Петрушевич скликав у Відні засідання уряду ЗУНР, на якому було прийнято рішення про одностороннє скасування Акта Злуки.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 35–35 зв.

¹⁰ Дивіться: Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади... 304 с.

¹¹ Дивіться: Гай-Нижник П.П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // Гілея. 2014. Вип. 91. № 12. С. 25–37.

¹² Там само.

На цей час уряд ЗУНР не контролював жодного метра української території й перебував в еміграції у Відні, а Галицької армії як державної військової формації ЗУНР вже не існувало. У травні 1923 р. президент Є. Петрушевич розпустив еміграційні уряд та усі інші органи та установи, а також дипломатичні представництва і місії, що остаточно завершило номінальне існування ЗУНР.

Разом з тим варто згадати й про існування українських етнічно-крайових державних утворень, які водночас були складовими українських національних держав або задекларували своє входження до їхнього складу, що з військово-політичних причин не вдалося здійснити на практиці. Зазвичай це були невеликі українські етнічно-крайові державні формації, що проголошували себе республіками з метою звільнення з-під окупаційної влади сусідніх народів й об'єднання з українськими національними державними утвореннями, зокрема із ЗУНР та УНР. Так, на початку листопада 1918 р. створювані Національні Ради Закарпаття (у Пряшеві, Хусті, Любовні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та ін.) декларували прагнення українців-закарпатців увійти до складу ЗУНР. Варто зауважити, що, скажімо, єдина незалежна українська територія в Закарпатті — Гуцульська Республіка з центром у Ясіні на Мароморощині, яка проіснувала до середини 1919 р., ще в листопаді 1918 р. задекларувала злиття із ЗУНР, а після Акта Злуки стала територією УНР. Як і інші схожі українські етнічно-крайові республіки (наприклад, Лемківська та ін.), такі осередки відродження української державності не отримали вчасної належної допомоги від великих українських земель і зрештою були знищені внаслідок військової агресії сусідніх загарбників.

IV етап (Четверта українська національна державність): *Українська Народна Республіка* (Директорія; 14 грудня 1918 р. — 14 листопада 1920 р.).

УНР було відновлено 14 грудня 1918 р. внаслідок успішного державного військового перевороту (путчу) на чолі з Директорією (що розпочався 14 листопада збройним повстанням проти гетьмана низки військових формувань в авангарді з Окремим корпусом Січових стрільців) та спричиненої цим заколотом Української соціальної революції (народного повстання).

Друга УНР — це соціалістично-класократична республіка обмеженої демократії (обраними чи призначеними до будь-яких органів влади могли бути лише представники трудових класів — робітництва, селянства і «трудової» інтелігенції, якою вважалися «робітники на полі народної просвіти, лікарські помічники, службовці в народних кооперативах, в конторах та установах»). Вищим органом влади номінально був Конгрес трудового народу України (Трудовий

конгрес) — революційне представництво організованих працюючих мас. В основу формування нової системи влади було покладено відверто класовий «трудова принцип», що передбачав усунення від влади у Республіці «класів нетрудових, експлуататорських, що живляться з праці класів трудових»¹³. Вища верховна влада, яка практично належала Директорії (голова — В. Винниченко, потім — С. Петлюра), невдовзі трансформувалася у диктатуру головного отамана С. Петлюри, який фактично узурпував владу і стояв на вершині піраміди військової диктатури; виконавчу владу номінально здійснювала Рада народних міністрів. У країні панувала війна та влада різноманітних отаманів, посиленню яких свого часу сприяла державна влада УНР і які ситуативно виступали час від часу союзниками Дієвої армії УНР.

На початок липня 1920 р. уряд залишив терени УНР і подався на захід, 14 липня р. Збруч перейшла й українська армія, яку було інтерновано на територію Польщі. У середині жовтня С. Петлюра із польськими військами повернувся до останньої столиці-резиденції УНР Кам'янець-Подільського, а за ним в листопаді — центральні державні установи. Проте вже 14 листопада 1920 р. уряд змушений був востаннє й назавжди залишити не лише Кам'янець-Подільський, а й українську територію. УНР припинила своє існування.

З того часу уряд УНР перебував в еміграції й жодного разу навіть на короткий час не встановив свій контроль над певною частиною території України, тож будь-які твердження про продовження існування УНР після 14 листопада 1920 р. не мають під собою жодних підстав. Війни з Польщею та більшовицькою Росією було програно. Період української державності початку ХХ ст. завершився. Розпочався новий період — народного спротиву окупантам та повстансько-партизанської боротьби.

Період повстансько-партизанської боротьби (1920–1922 рр.). Ця боротьба, власне, почала набирати потуги ще з середини 1919 р., а з початку 1920 р. вже відігравала власну, хоч і розрізнену, часто деструктивну й антидержавницьку, але вагомую роль в історичних подіях українського національно-визвольного руху. Досить сказати, що у ті роки постало безліч більших чи менших окремих «отаманських республік», таких, зокрема, як Мліївська, Летичівська, Холодноярівська та ін. Влада над українським селом перейшла до отаманів, а Україна розпалася на мікродержави, кожна з яких часто була не більше повіту, але називалася республікою, мала свою «політику», «армію» та «фронт». Наслідком був розпад України на

¹³ Дивіться: Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудова принципу» (грудень 1918 р. — липень 1919 р.) // Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 79–97.

приблизно 120 окремих «республік»¹⁴. Проте вже до кінця 1922 р. більшовиками були практично придушені масштабні повстання селян, які відтоді вже мали стихійний, нечисленний та спонтанно-протестний характер. Крім того, саме 1922 р. Україна (у шатах псевдодержавної більшовицької УСРР) де-юре стала складовою частиною СРСР¹⁵.

Таким чином, часовий відрізок (добу) української політичної історії від 1917 до 1922 р. можна означити назвою «*Національно-визвольна боротьба та українське державотворення (1917–1922 рр.)*» й розглядати у контексті відповідних історичних періодів, що, звісно ж, мають й певні власні нюанси та особливості.

Доба: національно-визвольна боротьба та українське державотворення (1917–1922 рр.).

Період I. Українська національно-визвольна революція (4 березня 1917 р. — 22 січня 1918 р.).

I етап. Національна та соціально-політична консолідація: організація та формування Української Центральної Ради (3 березня — 10 червня 1917 р.).

II етап. Національно-політичний автономізм: пошук компромісу між інтернаціоналізмом революційно-соціалістичної демократії та державотворчим інстинктом (10 червня — 7 (20) листопада 1917 р.).

¹⁴ Дивіться: Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі // Література та культура Полісся. Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 105–114.

¹⁵ Дивіться: Гай-Нижник П. «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР // Україна Incognita: електрон. веб-додаток до всеукраїнської газети «День». 2011. 27 грудня. Дата оновлення: 27.12.2011. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>.

III етап. Відродження державності: від федеративного суверенітету до самостійної республіки (7 (20) листопада 1917 р. — 9 (22) січня 1918 р.).

Період II. Українське державотворення (22 січня 1918 р. — 14 листопада 1920 р.).

I етап. Українська Народна Республіка (УНР; Українська Центральна Рада) (22 січня — 29 квітня 1918 р.).

II етап. Українська Держава (29 квітня — 14 грудня 1918 р.).

III етап. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) (1 листопада 1918 р. — 22 січня 1919 р.); ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки (22 січня — 20 грудня 1919 р.).

IV етап. Українська Народна Республіка (УНР; Директорія; «диктатура» головного отамана) (14 грудня 1918 р. — 14 листопада 1920 р.).

Період III. Повстансько-партизанська визвольна боротьба (1920–1922 рр.).

Після втрати українською державною владою власної території та виходу верховної влади ЗУНР (кінець 1919 р.) та УНР (кінець 1920 р.) за межі України на її теренах боротьба з більшовизмом не вщухла. Відбувся Другий зимовий похід, тривала повстансько-партизанська боротьба, проте владу в країні остаточно перебрав на себе більшовицький уряд УСРР, війська якого згодом приборкали хоч і численні, але розрізнені повстанські виступи.

30 грудня 1922 р. УСРР разом з РСФФР, Білоруською СРР та Закавказькою СФРР (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу СРСР на федеративних засадах, втрачаючи у такий спосіб навіть декларативну незалежність, що її мала доти. Україна остаточно втратила своє більшовицьке номінальне самоврядування. Для країни та українського народу настала нова доба політичної історії.

ДЖЕРЕЛА

1. Гай-Нижник П.П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Гілея. — 2014. — Вип. 91. — № 12. — С. 25–37.
2. Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі / П. Гай-Нижник // Література та культура Полісся. — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. — Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. — С. 105–114.
3. Гай-Нижник П. Листопад–грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? / П. Гай-Нижник. — Київська старовина. — 2008. — № 2. — С. 62–71.
4. Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. — липень 1919 р.) / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. — 2016. — № 1. — С. 79–97.
5. Гай-Нижник П. «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР [Електронний ресурс] // Україна Incognita: електрон. веб-додаток до всеукраїнської газети «День». 2011. 27 грудня. — Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>. — Дата оновлення: 27.12.2011.

6. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.): моногр. / П.П. Гай-Нижник. — К. : ЩєК, 2010. — 304 с.
7. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий / М. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. С. 5–24.
8. Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1389. — Арк. 24.
9. Державний вістник. — 1918. — 10 травня.
10. Нова Рада. — 1917. — 25 березня.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 11. Арк. 19–23.
12. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 9.
13. ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. — 3. — Арк. 35–35 зв.
14. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 27а.
15. ЦДАВО України. — Ф. 3866. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 2.

REFERENCES

1. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2014). *Ideia Sobornosti i ukrainske derzhavotvorennia (1918–1919 rr.)*. *Hileia*, 12, 25–37 [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2010). *Otamanshchyna v period Dyrektorii UNR: sotsialna baza, rol i mistse v natsionalno-vyzvolnii borotbi* [Otaman's during the Directory of the UPR: the social base, role and place in the national liberation struggle]. *Literatura ta kultura Polissia (Literature and Culture of Polissia)*, (58), 105–114 [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. (2008). *Lystopad–hruden 1918 r.: povstannia Dyrektorii chy uspishna sprobа derzhavnoho viiskovoho perevorotu? Kyivska starovyna*, 2, 62–71 [in Ukrainian].
4. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2016). *Poshuk derzhavnoi modeli UNR: ideia i krakh «trudovoho pryntsyphu» (hruden 1918 r. — lypen 1919 r.)*, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 79–97 [in Ukrainian].
5. Hai-Nyzhnyk, P. (n. d.). *Kyiv — «Samostiina» USRR: khronolohiia vynyknennia marionetkovoi psevdoderzhavy ta yii «dobrovilnoho» vstupu do SRSR* [in Ukrainian].
<http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>
6. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2010). *UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917–1920 rr.)*. Kyiv: ShcheK, 305 p. [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M. (1991). *Ukrainska Tsentralna Rada i yii Universaly: pershyi i druhyi*. In M. Hrushevskiy *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. Kyiv, pp. 5–24 [in Ukrainian].
8. *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO)*. F. 257. Op. 2. Spr. 1389. Ark. 24.
9. *Derzhavnyi vistnyk* (1918, 10 travnia).
10. *Nova Rada* (1917, 25 bereznia).
11. *TsDAVO Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy)*. F. 1064. Op. 2. Spr. 11. Ark. 19–23.
12. *TsDAVO Ukrainy*. F. 1115. Op. 1. Spr. 4. Ark. 9.
13. *TsDAVO Ukrainy*. F. 2192. Op. 2. Spr. 3. Ark. 35–35 zv.
14. *TsDAVO Ukrainy*. F. 3766. Op. 1. Spr. 42. Ark. 27a.
15. *TsDAVO Ukrainy*. F. 3866. Op. 1. Spr. 228. Ark. 2.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

UKRAINIAN REVOLUTION AND STATE FORMATION: ON ISSUE OF THE PERIODIZATION AND CHRONOLOGY OF NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE EARLY 20th CENTURY

The controversial issue of periodization of the political history of Ukraine at the beginning of the 20th century, including the period of the National liberation struggle and Ukrainian State entities during 1917–1922 is considered. Scientists and experts have not yet reached a consensus not only on determining the place, role and character of the Hetmanate in 1918 in the latest Ukrainian past, but also about the periodization of the Ukrainian political history of the 20th century, definition of the term and chronological boundaries of the Ukrainian Revolution and Ukrainian statehood, etc. The issue of the periodization of the National liberation struggle of the Ukrainian people from the beginning of the 20th century, the aspiration and purpose of which was to gain and assert its own statehood, had several main schemes, models and periodizations in the national historiography. However, disputes over definitions not only of the chronological framework of this historical path, but also of the interpretations and characteristics of its individual days, periods, and stages are still ongoing in the scientific community.

It is up to me, that the times from 1917 to 1922 should be defined as one of the days of the Ukrainian political history of the 20th century, namely: The Day "National Liberation Struggle and Ukrainian State Formation (1917–1922 biennium)". This title was due to historical processes and components, that took place in the specified chronological period, the logic of interrelated events, factors and circumstances, objective signs of fluidity, similarity and diversity of periods, the identity of the causal effects of both internal and external circumstances and influences, interconnectedness of cultural, social, ideological and political, and state-evolutionary factors of nation-wide significance, the regularity of the beginning and end of the national-political breakdown, holding otvorchych efforts and organized struggle for their own rights to self-determination of Nation-Ukrainian people. It is the author's conception of the periodization of this era, that would be discussed in this essay.

Key words: Ukrainian People's Republic, Ukrainian Revolution, Ukrainian State, periodization of history of Ukraine, liberation struggle, state formation.

Дата надходження статті до редакції: 21.02.2018.

УДК 94(477)"1918"

Сергій Пивовар

БЕРЕТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР З ПОГЛЯДУ ІСТОРИЧНОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ

У статті здійснено ретроспективний огляд подій кінця 1917 — початку 1918 р., що призвели до зміни зовнішньополітичного курсу Української Центральної Ради і підписання мирного договору між Українською Народною Республікою і державами Четверного союзу. Визначено негативні наслідки сепаратного договору для України.

Ключові слова: мирні переговори, сепаратний договір, УНР, УЦР, Антанта, Четверний союз.

Актуальність дослідження історії Берестейського мирного договору зумовлена необхідністю ґрунтовного аналізу дипломатичної діяльності Української Народної Республіки (УНР), критичного осмислення помилок, врахування уроків дипломатичної боротьби в реалізації сучасної зовнішньої політики України.

Якщо радянська історіографія кваліфікувала Берестейський мирний договір як «змову українських буржуазних націоналістів з німецько-австрійськими імперіалістами»¹, а зарубіжна державницька історіографія висвітлювала його як «велику перемогу молодих українських дипломатів»², то сучасна вітчизняна історична наука еволюціонувала від загалом позитивного оцінювання договору до визнання його

негативних наслідків³ і, зрештою, висновку, що він був «тактичним успіхом, але стратегічною поразкою»⁴. Оцінюючи тогочасні події переважно з точки зору інтересів України, більшість дослідників схильна виправдовувати дії Української Центральної Ради (УЦР) щодо зміни зовнішньополітичної орієнтації й підписання сепаратного мирного договору. Головний аргумент україноцентричних студій — докази, що іншого виходу у тогочасного керівництва України не було⁵. При цьому часто ігнорується, що, по-перше, УЦР значною мірою сама створила безвихідну ситуацію, виявивши нездатність захищати завоювання

³ Див., напр.: Гончар Ю.Б., Городня Н.Д., Павленко В.М. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 — квітень 1918). К.: Бланк-Прес, 2000. С. 27–30.

⁴ Литвин В.М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: Наукова думка, 2014. С. 363.

⁵ Див., напр.: Кульчицький С.В. Берестейський (Берестейський) мирний договір // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Т. 3. С. 443.

¹ История Украинской ССР: в 10 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 6. С. 275–276.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. К.: Либідь, 1992. С. 481.

національної революції, а по-друге, в разі продовження співробітництва з Антантою остання готова була підтримувати УНР, що забезпечувало визнання її легітимності в повоєнний період і створювало сприятливі умови для розбудови держави.

Метою статті є комплексне відтворення обставин, за яких відбулася зміна зовнішньополітичного курсу УЦР і підписання сепаратного мирного договору УНР з державами Четверного союзу (ЧС). Головне завдання — довести, що ця політика виявилася помилковою і згубною для стратегічної розбудови української державності.

Від початку своєї діяльності УЦР лише декларувала прагнення до завершення війни і встановлення загального миру. Ситуація змінилась після приходу до влади більшовиків: Рада народних комісарів (РНК) почала переговори з ЧС і 15 грудня⁶ 1917 р. підписала угоду про перемир'я. УЦР не визнала РНК, закликаючи до створення легітимного всеросійського уряду. У III Універсалі УЦР зобов'язувалася вжити «рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори... щоб мир було встановлено якнайшвидше»⁷.

За цих умов УЦР почала здійснювати перші самостійні кроки у зовнішньополітичній сфері. 4 грудня Мала рада (МР) ухвалила негайно направити представників від Генерального секретаріату (ГС) на фронті «для ведення переговорів в справі перемир'я», а також звернутися від імені УНР «як до союзних, так і до ворожих держав з пропозицією розпочати мирні переговори...». 12 грудня ГС ухвалив рішення про направлення української делегації на мирні переговори⁸.

Прибувши до Брест-Литовська, українські дипломати спочатку обмежувалися приватними розмовами з членами інших делегацій. Під час бесід з'ясувалося, що в участі української сторони у переговорах зацікавлені делегації Австро-Угорщини та Німеччини. Їх прихильне ставлення до делегації УНР зумовлювалося кількома чинниками. По-перше, Центральні держави прагнули якомога скоріше припинити бойові дії на Східному фронті, щоб передислокувати війська на Західний фронт. По-друге, участь української делегації як повноправного члена переговорів мала прискорити підписання договору з Росією. По-третє, Центральні держави усвідомлювали, що сепаратний мир лише з РНК не гарантуватиме припинення бойових дій на Українському фронті. По-четверте, будучи зацікавленими в отриманні

продовольства з України, у Берліні й особливо у Відні розуміли, що це питання краще вирішувати з урядом УНР, ніж з РНК.

Встановлення контролю над українською територією було питанням «життя чи смерті» і для більшовицької Росії. Уже в перший день перемир'я РНК опублікувала ультимативний «Маніфест до українського народу...», а наступного дня прийняла рішення про початок війни з УНР.

Загроза укладення сепаратного мирного договору між Росією і ЧС, а також початок російсько-української війни прискорили прийняття керівництвом УНР рішення щодо самостійної участі української делегації у переговорах. 24 грудня всім державам було надіслано офіційну ноту уряду, в якій зазначалося, що УНР «стає на шлях самостійних міжнародних стосунків» і «вважає конче потрібним мати своє представництво на конференції в Брест-Литовському...»⁹. На цей час державно-політичне керівництво України плекало ілюзію, що мирна політика України сприятиме укладенню загального миру, і не планувало укладати сепаратний мир.

Сучасна історична наука фактично ігнорує той факт, що російсько-німецькі мирні переговори надавали унікальний історичний шанс Україні звільнитися з-під імперського ярма. Адже сепаратна політика РНК об'єктивно підштовхувала Антанту до переорієнтації на Київ. Вона сподівалася, що Україна буде співробітничати з Румунією, Доном, Північним Кавказом, чехами та словаками, поляками для протистояння німецько-австрійським військам на Східному фронті. Детермінована прагматичними інтересами отримання перемоги над Центральними державами, політика Антанти була логічною і зрозумілою: вона підтримувала кожну країну, яка продовжувала війну з Четверним союзом. Водночас учасники коаліції могли претендувати на отримання своєї частини «винагороди». З початком мирних переговорів зацікавленість союзників Україною значно активізувалася. Західноєвропейська преса жваво обговорювала появу в Східній Європі нової країни, підштовхуючи офіційні кола до активних дій щодо потенційного союзника. Військові місії Антанти переїхали до Києва. Розглядалися можливості надання Україні матеріальної та фінансової допомоги.

Натомість українське керівництво реагувало на посилення прагнення західних союзників до співробітництва досить стримано, з певною недовірою, а інколи самовпевнено та зверхньо, ігноруючи пропозиції щодо надання допомоги, вбачаючи у цьому передусім «підступи імперіалістів» з метою використання України у власних інтересах. Так, генеральний секретар (генсек)

⁶ Дати подаються за новим стилем.

⁷ Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. 1917. 23 листопада. № 2.

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 466, 469, 471.

⁹ Там само. С. 528, 529.

продовольчих справ М. Ковалевський, проінформувачи 17 грудня ГС стосовно того, що представники французької місії пропонують різноманітну допомогу і навіть обіцяють підтримати представництво України на повоєнному мирному конгресі, водночас «передбачливо» наголосив на тому, що Франція «хоче наперед забезпечити собі економічний вплив на Україну». Генсек міжнародних справ О. Шульгін також виявив «принциповість», заявивши на пропозиції французької делегації, що «перше чим входить в ділові зносини... Франція мусить офіційно визнати Українську Республіку». Таку ж вимогу він висунув і представникам Великої Британії та США¹⁰. Палкий прихильник Антанти О. Шульгін пізніше звинувачував союзників у тому, що їм насамперед «потрібно було, щоб із сходу Європи били, стріляли по німцях... Аби тільки не давали хліба, аби тільки одволікали з заходу німецьке військо». Хоча він же визнавав, що французькі військові дипломати пропонували: «Ніж миритись і тим іти проти культури, права, справедливості, краще хай змете навіть хвиля народня ваш уряд, — ідіть сміло шляхом Бельгії, Сербії, Румунії... На зеленому полі конгреса, де ми будемо переможцями, ваша правда буде над усим»¹¹.

Політика Антанти щодо України була визначена 23 грудня на нараді у МЗС Франції. Голова Ради міністрів Франції Ж. Клемансо наголошував: «Ми повинні надавати підтримку Україні... По-перше, щоб стояти поряд із Румунією. По-друге, щоб загородити німцям шлях для поставок у Німеччину... Зараз має значення лише одне — перешкодити поставкам у Німеччину будь-якими засобами, а найважливішим із них є Україна, що надає німцям найкращий шанс поновити свої сили»¹². Згідно з рішенням наради, УНР мала отримати реальну підтримку з боку Антанти. Відповідальною за подальші події в Україні стала Франція. Першим практичним результатом цих рішень було призначення наприкінці грудня генерала Ж. Табуї офіційним уповноваженим представником Франції при уряді УНР. Офіційний Париж звернувся до урядів Великої Британії та Італії, переконуючи їх у доцільності одночасного «визнання Фінляндії, України, Сибіру і, можливо, донських козаків та советів, останніх як де-факто уряд Петрограда, Москви і околиць»¹³.

Деякі історики звинувачують країни Антанти у невизначеності щодо офіційного визнання

державної незалежності України, не враховуючи, що, по-перше, УЦР проголосила УНР лише складовою частиною Росії, по-друге, рухи за державну незалежність у Росії сприймалися Антантою як такі, що об'єктивно сприяли Центральним державам, по-третє, лідери Антанти розуміли, що за умов російської агресії українсько-німецько-австрійські переговори можуть завершитися сепаратним миром.

Усвідомлюючи, що Київ є ненадійним партнером, Антанта все ж продовжувала робити реальні пропозиції щодо співробітництва. У середині січня 1918 р. у Яссах відбулися переговори представників Великої Британії, Франції, Італії та США з делегацією УНР. Українська делегація «гордо» відмовилася визнавати договори, укладені раніше царською Росією, і заявила, що УНР неспроможна продовжувати війну. Натомість офіційний Київ виявився спроможним до фактично ультимативних вимог Антанті щодо офіційного визнання державної незалежності УНР і надання фінансової й економічної допомоги. До речі, Антанта готова була виконати ці умови, але натомість вимагала від України здійснити певні кроки назустріч, зокрема: продовжувати війну і не підписувати сепаратний договір; сформувати національні збройні сили; взаємодіяти з Румунією в протистоянні Центральним державам тощо¹⁴. Вимоги були достатньо жорсткими, але цілком відповідали стратегічним національним інтересам України. Проте переговори виявилися безплідними насамперед через остаточну зміну зовнішньополітичної орієнтації офіційного Києва.

26 грудня держави ЧС заявили про готовність прийняти представників УНР на мирних переговорах. 28 грудня УЦР ухвалила «взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами» і підтвердити рішення ГС про негайне відправлення до Брест-Литовська делегації УНР¹⁵.

У ці дні відбувався прискорений процес усвідомлення членами УЦР і ГС необхідності проголошення державної незалежності. Характерно, що це питання обговорювалося в контексті мирних переговорів. Особливо гострою була дискусія на засіданні ГС 8 січня. Після доповіді генсека військових справ М. Порша про критичний стан на фронті й у тилу члени уряду вперше заговорили про необхідність підписання сепаратного миру. Квінтесенцію обговорення чітко висловив М. Ковалевський: «Нам треба обов'язково

¹⁰ Там само. С. 499–500.

¹¹ Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). К.: Друкар, 1918. С. 48, 54, 63.

¹² Цит. за: Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.): навч. посіб. К.: Либідь, 2006. С. 57.

¹³ Див.: Слабченко Є. Дипломатична історія України. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 475.

¹⁴ Гай-Нижник П.П. Взаємини України з Францією та Великою Британією за Центральної ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад // Гілея. 2017. Вип. 124. С. 39.

¹⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1996. С. 30.

заключити мир з німцями. Для цього найкращий вихід в сучасних обставинах — проголосити незалежність»¹⁶.

12 січня на пленарному засіданні міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін проголосив, що представники УНР визнаються державами ЧС самостійною делегацією і повноправним учасником переговорів. Визнання дипломатичної делегації України як самостійного суб'єкта на мирних переговорах мало велике значення і безпосередньо вплинуло на переговорний процес.

21 січня ГС звернувся з відозвою до народу України щодо мирних переговорів, наголошуючи, що дипломати мають намір добиватись миру «згідно з волею українського народу». Разом з тим жодного разу не згадувались Австро-Угорщина, Німеччина, сепаратний мир. Натомість йшлося про «мир такий, який би приніс щастя всім народам», «кінець кривавій війні» тощо¹⁷.

Тим часом російські війська встановили контроль над значною частиною території України. Серед причин воєнної інтервенції в Україну було й прагнення не допустити укладення нею мирного договору. 8 лютого нарком закордонних справ Росії Л. Троцький доповідав В. Леніну: «Тільки негайне і остаточне знищення Ради може зірвати договір...»¹⁸.

Російська агресія, з одного боку, і прагнення укласти договір з державами ЧС, з другого, зумовили проголошення України IV Універсалом УЦР від 24 січня «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою». Обґрунтовуючи необхідність цього історичного рішення, УЦР заявила, що більшовицька Росія «веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою», «починає затягати мир», натомість український народ «хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше». Уряду УНР доручалося самостійно завершити переговори «і установити мир...»¹⁹.

На початку 1918 р. Україна опинилася перед реальною загрозою поразки не лише від Росії, а й від Центральних держав, які за певних умов могли перейти до рішучих дій на фронті. Адже відсутність мирного договору УНР з ЧС означала продовження стану війни між ними. Фактично Берлін і Відень могли обійтися й без УНР, домовившись лише з Росією. І все ж, незважаючи на прямі переговори з державами ЧС і наступ Росії, можливість підписання сепаратного миру певний час була під сумнівом. Однак у середині січня ситуація різко змінилася. Пізніше М. Грушевський цей

вирішальний для долі України історичний етап оцінив так: «Свідомість критичності моменту... зробила глибокий перелом в настрою українських партій і фракцій Центральної ради»²⁰. 31 січня було сформовано новий уряд на чолі з В. Голубовичем, що свідчило як про загострення внутрішньополітичної боротьби, так і про остаточну зміну проантантівської орієнтації на пронимецьку. Викладаючи програму Ради народних міністрів (РНМ), голова уряду першим пунктом проголосив прийняття всіх засобів «до негайного заключення зовнішнього миру». 4 лютого УЦР прийняла історичне рішення про надання РНМ права підписати мирний договір з державами ЧС²¹.

Отже, УЦР зробила остаточний вибір, обґрунтовуючи його прагненням якомога скоріше задовольнити одну з найголовніших вимог народних мас — забезпечити мир. Проте це було рішення влади, яка зазнала поразки від Росії, на користь держав, приречених на поразку від Антанти.

На засіданні 1 лютого О. Чернін заявив, що ЧС визнає УНР як незалежну й суверенну державу, що має право самостійно укладати міжнародні договори. 4–5 лютого у Берліні відбулася нарада за участі представників керівництва Німеччини й Австро-Угорщини, яка ухвалила рішення підписати мирний договір з УНР.

9 лютого у Бресті-Литовському було підписано мирний договір між УНР і ЧС. Він проголошував припинення стану війни, запроваджував дипломатичні, консульські й економічні відносини між сторонами, встановлював кордон України на заході, вирішував проблему військовополонених тощо. Одночасно між УНР і Австро-Угорщиною було підписано таємний договір. Австрійський уряд зобов'язувався подати до парламенту законопроект, за яким Східна Галичина мала об'єднатися з Буковиною «в один суцільний коронний край»²².

М. Грушевський оцінив значення мирного договору для України досить оптимістично: «Правительство Української Народної Республіки не могло під ніяким страхом відступити від такої дорогої нашому народови справи. Воно обіцяло добути йому мир, — і добуло його... Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає їй її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах... Се запорука скорої й повної перемоги її над усіма ворожими силами...»²³.

¹⁶ Там само. С. 68, 70.

¹⁷ Там само. С. 97–98.

¹⁸ Цит. за: Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.: моногр. Т.: Астон, 2009. С. 165.

¹⁹ Українська Центральна Рада... Т. 2. С. 102, 103.

²⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919. Н.-У.: Вид-во Шкільної Ради, 1990. С. 550.

²¹ Українська Центральна Рада... Т. 2. С. 114, 120–121.

²² Там само. С. 150–151.

²³ Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. К.: Наукова думка, 1991. С. 83.

Миру бажали всі народи воюючих країн, але саме Україна стала першою державою, яка підписала сепаратний договір з ЧС. Перший у світовій війні мирний договір був одночасно першим міжнародним договором у новітній історії України, згідно з яким вона визнавалася рівноправним суб'єктом міжнародного права і незалежною державою. Однак її незалежність була обмеженою, а нейтральний статус формальним. Підписавши сепаратний договір з ЧС, УНР фактично стала його невоюючим союзником.

Твердження деяких учених, що в УНР не було вибору, оскільки народ бажав негайного миру, і тому сепаратний договір з ЧС був безальтернативний, є певною мірою демагогічним. По-перше, маси не були прихильниками війни від самого її початку, по-друге, воєнних дій на той час фактично не було, оскільки фронт стабілізувався, сотні тисяч солдатів розійшлися по домівках, а німці наступати не збиралися; по-третє, ідея укладення миру з ворогами — німцями й австрійцями ніколи не викликала прихильності мас.

Розмірковуючи над тими подіями через півстоліття, відомий учений І. Лисяк-Рудницький ставив цілком логічне запитання: «Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи не повинна була встати кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами?»²⁴.

Ще один аргумент виправдання сепаратної політики Києва — не було армії, здатної воювати. Проте саме керівництво й мусило зробити все для того, щоб швидко створити боездатні національні збройні сили. З точки зору національно-державницьких інтересів у цьому питанні йому не вистачало реалізму, прагматизму і професіоналізму. Натомість з точки зору соціалістичних ідеалів, зокрема прагнення не брати участі у війні «за інтереси імперіалістів», дії тогочасного керівництва були цілком логічними і послідовними.

Генерал П. Скоропадський свідчив, що в Україні «тоді ще було досить військових сил, щоб одбитись од більшовиків, треба було тільки... довести до ладу розпочаті фронтовим командуванням і Українським урядом військові українські формування, щоб паралізувати чимраз більший розкладовий вплив серед українського війська самого Українського уряду і щоб мати реальну допомогу з боку як польського корпусу, досить добре організованого, так і чехословацьких легіонів». П. Скоропадський вважав «страшним нещастям» те, що уряд УНР «був здатний тільки поглиблювати революцію,

а не будувати й боронити свій край від анархії і більшовиків»²⁵.

Мирний договір з ЧС не підтримало українське суспільство, дискредитувавши і без того малопопулярну серед широких мас ідею національної державності²⁶.

Сепаратний договір кардинально змінив ставлення держав Антанти до України, поставивши на українських політичних діячах «тавро зрадників». Адже передислокація частини німецьких дивізій на Західний фронт спричинила тяжкі воєнні наслідки для західних союзників. У ході наступу німецькі війська зупинилися поблизу Парижа. Крім того, постачання Україною стратегічно важливих сировини і продовольства «дружнім державам» зірвало організовану Антантою морську економічну блокаду ЧС. Британський історик Дж. Уїлер-Беннет наголошує, що Україна фактично стала «політичною житницею та складом-сховищем Центральних держав»²⁷. Це зумовило ставлення до України як до країни з ворожого табору і відповідну політику щодо неї на Паризькій мирній конференції, де встановлювався новий світоустрій у центрально-східно-європейському просторі. Натомість Антанта сприяла у створенні національної державності навіть тим своїм союзникам, внесок яких у загальну перемогу був незначним. «Союзники прагнули застосувати принцип самовизначення, — стверджує французький учений Ж.-Б. Дюрозель, — але робили це недосконало, надаючи переваги в сумнівних випадках країнам, що воювали на їхньому боці...»²⁸.

На межі 1917–1918 рр. український народ одержав можливість стати вільною державною нацією. Вирішення цієї проблеми значною мірою залежало від згуртованості, рішучості, професіоналізму та політичної волі лідерів, які очолили Україну в цей вирішальний час. Проте на відміну від лідерів, наприклад, Фінляндії²⁹ серед українських діячів не виявилось талановитих стратегів, здатних у надзвичайно складних умовах оцінити становище України з точки зору державних перспектив і запропонувати правильний історичний

²⁵ Скоропадський П. Спомини. К.: Україна, 1992. С. 53.

²⁶ Див. про це детальніше: Пивовар С. Берестейський мирний договір крізь призму ставлення українського народу до державності // Київська старовина. 1998. № 1. С. 25–42.

²⁷ Уїлер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / пер. с англ. М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. С. 209.

²⁸ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К.: Основи, 1995. С. 20.

²⁹ Див. про це детальніше: Пивовар С. Україна та Фінляндія на шляху до здобуття державної незалежності в контексті імперіалістичної політики Росії // Етнічна історія народів Європи. 2018. № 55. С. 35–42.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. С. 215.

вибір. Незважаючи на наявність сотень тисяч навчених військовій справі солдатів — потенційних воїнів-захисників, тогочасні лідери виявилися не здатними організувати захист завоювань національної революції від антиукраїнських сил, що зумовлювало прийняття ними вимушених фатальних рішень. Пацифізм українських політиків в умовах світової війни виявився не лише демагогічним і недоречним, а й шкідливим і небезпечним. Не розробивши основ стратегії зовнішньої політики, УЦР поспішила змінити проантантівську орієнтацію, взявши курс на сепаратний мир з державами ЧС і фактично ставши його союзником. Розуміючи, що Центральні держави програють війну, тогочасне державне керівництво виявило політичну короткозорість, проігнорувало прагнення західних союзників надати необхідну допомогу, навіть обіцянку підтримати Україну

на повоєнній мирній конференції, що мало бути пріоритетним для відповідальних державних діячів. Не бажаючи підтримувати «імперіалістичні» плани Антанти, соціалістичні лідери УЦР вважали, що найкращий варіант — вивести Україну з війни за будь-яку ціну, забезпечивши стабільність і спокій на власній території. Зрештою це рішення призвело до втрати Україною національної державності, що в історичній перспективі мало трагічні наслідки для українського народу.

Таким чином, навіть обмежений обсягом цієї статті ретроспективний огляд подій столітньої давнини, що призвели до підписання Берестейського мирного договору, має переконати дослідників у доцільності ґрунтовнішого історичного аналізу всіх обставин, пов'язаних зі зміною зовнішньополітичного курсу тогочасного керівництва України та її наслідками.

ДЖЕРЕЛА

1. Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 23 листопада. — № 2.
2. Гай-Нижник П.П. Взаємини України з Францією та Великою Британією за Центральної ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад / П.П. Гай-Нижник // Гілея. — 2017. — Вип. 124. — С. 32–43.
3. Гончар Ю.Б. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 — квітень 1918) / Ю.Б. Гончар, Н.Д. Городня, В.М. Павленко. — К.: Бланк-Прес, 2000. — 34 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. — Н.-Ү.: Вид-во Шкільної Ради, 1990. — 560 с.
5. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії / М. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1991. — 128 с.
6. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.: моногр. / І.Б. Дацків. — Т.: Астон, 2009. — 520 с.
7. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель; пер. з фр. — К.: Основи, 1995. — 903 с.
8. История Украинской ССР: в 10 т. / [редкол.: Н.И. Супруненко (отв. ред.) и др.]. — К.: Наукова думка, 1984. — 656 с.
9. Кульчицький С.В. Берестейський (Берестейський) мирний договір / С.В. Кульчицький // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. — К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. — Т. 3. — 696 с.
10. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 444 с.
11. Литвин В.М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна / В.М. Литвин. — К.: Наукова думка, 2014. — 453 с.
12. Пивовар С. Берестейський мирний договір крізь призму ставлення українського народу до державності / С. Пивовар // Київська старовина. — 1998. — № 1. — С. 25–42.
13. Пивовар С. Україна та Фінляндія на шляху до здобуття державної незалежності в контексті імперіалістичної політики Росії / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. — 2018. — № 55. — С. 35–42.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.
15. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. — К.: Україна, 1992. — 112 с.
16. Слабченко Є. Дипломатична історія України / Є. Слабченко; упоряд. І. Матяш. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. — 496 с.
17. Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.): навч. посіб. / Д.В. Табачник. — К.: Либідь, 2006. — 768 с.

18. Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / Дж. Уилер-Беннет ; пер. с англ. — М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. — 415 с.
19. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2 т. / [редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.; упоряд. В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. — К. : Наукова думка, 1996.
20. Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи) / О. Шульгін. — К. : Друкар, 1918. — 106 с.

REFERENCES

1. *Vistnyk Heneralnoho Sekretariatu Ukrainskoyi Narodnoyi Respubliky — Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic*, 2. (1917, 23 lystopada) [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2017). Vzaiemny Ukrainy z Frantsiieiu ta Velykoiu Brytaniieiu za Tsentralnoi rady (1917–1918 rr.): stanovlennia i rozlad. *Hileia — Branch*, 124, 32–43 [in Ukrainian].
3. Honchar, Yu. B., Horodnia N. D., Pavlenko V. M. (2000). Ukraina chasiv Tsentralnoi Rady v politytsi Frantsii, Velykobrytanii i SShA (berezen 1917 — kviten 1918). Kyiv: Blank-Pres, p. 34 [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M. (1990). Pliustrovana istoriia Ukrainy z dodatkom Novoho Periodu Istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919. Niu-York: Vyd-vo Shkilnoi Rady, 560 p. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. (1991). Na porozii Novoi Ukrainy: Hadky i mrii. Kyiv: Naukova dumka, 128 p. [in Ukrainian].
6. Datskiv, I. B. (2009). Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv. 1917–1923 rr.: Monohrafiya. Ternopil: Aston, 520 p. [in Ukrainian].
7. Dyurozel, Zh.-B. (1995). Istoriiia dyplomatii vid 1919 roku do nashyx dnev. Per. z fr. (Ye. Maricheva, L. Pohorielovoi, V. Chaikovskoho. Trans.). Kyiv: Osnovy, 903 p. [in Ukrainian].
8. Suprunenko, N. I. (Ed.). (1984). Istoriiia Ukrainskoi SSR. Vols. 1–10, Kyiv: Naukova dumka, 656 p. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. V. (2004). Brestskiyi (Beresteiskiy) myrnyi dohovor [Brest (Beresteisk) Peace Treaty]. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy : u 30 t. (I. M. Dzyuba, Ed.). Vol. 3, 696 p. [in Ukrainian].
10. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1973). Mizh istoriieiu i politykoiu. Statti do istorii ta krytyky ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky. Miunkhen: Suchasnist, 444 p. [in Ukrainian].
11. Lytvyn, V. M. (2014). Persha svitova viina 1914–1918 rr. i Ukraina. Kyiv: Naukova dumka, 453 p. [in Ukrainian].
12. Pyvovar, S. (1998). Beresteiskiy myrnyi dohovor kriz pryzmu stavlennia ukrainskoho narodu do derzhavnosti. *Kyivska starovyna (Kiev Antiquity)*, 1, 25–42. [in Ukrainian].
13. Pyvovar, S. (2018). Ukraina ta Finliandiia na shliakhu do zdobuttia derzhavnoi nezalezhnosti v konteksti imperialistychnoi polityky Rosii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy (Ethnic History of European Nations)*, 55, 35–42 [in Ukrainian].
14. Polonska-Vasylenko, N. (1992). Istoriiia Ukrainy: U 2 t. T. 2. Vid seredy XVII stolittia do 1923 roku. Kyiv: Lybid, 608 p. [in Ukrainian].
15. Skoropadskiy, P. (1992). Spomyny. K., Ukraina, 112 p. [in Ukrainian].
16. Slabchenko, Ye. (2016). Dyplomatychna istoriia Ukrainy. (Matiash, I. Comp.). Kyiv: TOV Vydavnytstvo «Klio», 496 p. [in Ukrainian].
17. Tabachnyk, D. V. (2006). Ukrainska dyplomatiia: narysy istorii (1917–1990 rr.): Navch. posibnyk. Kyiv: Lybid, 768 p. [in Ukrainian].
18. Uiler-Bennet, Dzh. (2009). Brestskii mir. Pobedy i porazheniia sovetskoj diplomatii. Per. s angl. (S. K. Merkulov. Trans). Moskva: ZAO Tsentropoligraf, 415 p. [in Russian].
19. Smolii, V. A. (Ed.). (1996). Ukrainska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy. Vol. 1–2, Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Shulhyn, O. (1918). Polityka (Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy). Kyiv: Drukar, 106 p. [in Ukrainian].

Sergii Pyvovar

THE PEACE TREATY OF BREST-LITOVSK IN HISTORICAL RETROSPECTIVE

The topic of study is important due to the expediency of drawing the attention of historians to the facts showing that separated Peace Treaty between the Ukrainian People's Republic and the states of the Fourth Alliance was a strategic defeat of Ukraine.

The Bolshevik October coup of 1917 created a unique opportunity for Ukraine to become an independent state. The solution to this problem rested in hands of people and nation leaders of Ukraine in extremely tough and crucial times. However, no talented strategists assessed Ukraine's position from the point of view of the state prospects and offered the right historical choice. Not wishing to support the "imperialist" plans of the Entente, sheltering behind demagogic slogans of universal peace, the socialist leaders of the Ukrainian Central Council decided, it would be better to withdraw Ukraine from the war ensuring stability and peace in its territory. Under such circumstance the Ukrainian People's Republic signed a separate peace treaty with the states of the Fourth Alliance and in fact became its ally. Consequently, the Entente started treating Ukraine as a country of a hostile camp and corresponding policy was pursued at the Paris Peace Conference. The fatal decision led to the future loss of national statehood of Ukraine, which in the historical perspective had tragic consequences to the Ukrainian people.

Our study in a long run calls for a thorough historical analysis of all circumstances associated with a change in foreign policy of the Ukrainian Central Council and its consequences, critical rethinking of past experience in connection with current problems of the implementation of Ukraine's foreign policy, as well as consideration of mistakes and miscalculations of the diplomatic struggle.

Key words: *peace negotiations, separate agreement, UPR, UCC, Entente, Fourth Alliance.*

Дата надходження статті до редакції: 12.03.2018.

УДК 321.1(477)

Олег Калакура

ПОВЧАЛЬНІ УРОКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДЛЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто важливу складову Української революції 1917–1921 рр. — діяльність Центральної Ради щодо залучення національних меншин до українського державотворення. Відзначено роль міжнаціональної єдності у двох значущих подіях новітньої історії українського народу — проголошенні IV Універсалу Центральної Ради та Акта незалежності України. Проаналізовано кроки української держави, спрямовані на розбудову рівноправних відносин українців та національних меншин, пошук міжетнічної злагоди. Доведено необхідність правового захисту інтересів етнічних груп, підтримки культурно-освітніх заходів щодо збереження ідентичності усіх громадян.

Ключові слова: *Українська революція 1917–1921 рр., Українська Центральна Рада, етнополітика, незалежність України, національні меншини, міжетнічні відносини, політична нація.*

Випробовування єдності українців в умовах російської агресії, окупації Криму та частини Донбасу, певне загострення діалогу з сусідами навколо внутрішньої гуманітарної політики, зокрема щодо освітнього закону, потребує додаткової суспільної уваги до знакових подій української минушини, її уроків та осмислення ціннісних орієнтирів на майбутнє. Мова йде про Універсали Української Центральної Ради (УЦР), Акт Злуки та День відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. Суспільну вагу цих подій засвідчив Указ Президента Порошенка

щодо визнання 2017 р. Роком Української революції 1917–1921 рр., символічно підписаний саме в День Соборності 22 січня 2016 р. IV Універсал, що проголосив Українську Народну Республіку незалежною, вільною суверенною державою українського народу, затверджений 24 січня 1918 р., об'єднання українських земель — Акт Злуки, проголошений 22 січня 1919 р., стали знаковими подіями в перебігу революції, одними з домінуючих чинників консолідації української нації та боротьби за суверенну державу і небезпідставно отримали значне висвітлення в українській

гуманітаристиці, зокрема у працях В. Великочого, В.С. Вовканича, І. Гошуляка, Т. Бевз, Р. Пирога, В. Сергійчука, В. Солдатенка, О. Реєнта та ін.¹, активно обговорювалися на численних наукових заходах². Велику повсякденну роботу для популяризації подій Української революції провадить Український інститут національної пам'яті, який до 100-річчя проголошення незалежності УНР презентував веб-сторінку з матеріалами подій Української революції 1917–1921 рр. та унікальний проект — інтерактивну карту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». Однак певні паралелі розвитку подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., відновлення державності України на межі 1980–1990-х рр., Помаранчевої революції та Революції Гідності в контексті утвердження української ідентичності та соборності ще не отримали достатнього висвітлення.

Метою статті є аналіз ставлення національних меншин до знакових подій історії України ХХ ст. — проголошення незалежності України ІV Універсалом УЦР, ухвалення Акта Злуки у 1919 р. та Акта проголошення незалежності у 1991 р., діяльності держави щодо забезпечення етнокультурних прав усіх етнічних груп, формування консолідованої української громадянської нації. Ми розуміємо соборність України в цьому контексті не лише як єдність українського етносу, а головним чином як людську єдність усіх, хто живе в Україні й обстоє її суверенітет, незалежно

¹ Великочий В.С. Феномен соборності і регіоналізму за революційної доби 1917–1919 рр. в інтерпретаціях сучасної української історіографії // Іст. панорама. Чернівці, 2008. Вип. 6. С. 66–76; Вовканич С. Соціогуманістична парадигма: захист і людини, і нації: [проголошення Незалежності (1918 р.) і Соборності (здійснення Акта Злуки УНР і ЗУНР у 1919 р.) України] // Світогляд. 2009. № 1. С. 14–22; Гошуляк І. Історіографічна оцінка та національно-політичне значення Акта Злуки // Пам'ять століть. 2006. № 1. С. 4–27; Бевз Т.А. «Соборність» і «регіоналізм» у контексті суспільно-політичної думки // Регіональні проблеми української історії. Умань, 2008. Вип. 1. С. 5–17; Пиріг Р.Я. Політика гетьманської держави щодо інших етнографічно-українських територій // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І.Ф. Курас та ін.). К., 1994. С. 83–89; Сергійчук В. Українська соборність: відродження українства в 1917–1920 роках. К., 1999. 416 с.

² Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). К.: ІПіЕНД, 1999; Україна: від самотності — до соборності: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 травня 2008 р.) / Мін-во культури і туризму, ДАКККиМ. К.: ДАААКиМ, 2008; Державний потенціал Української соборності: до 90-ї річниці проголошення Акту злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Чернігів–Луганськ–Херсон–Івано-Франківськ–Кіровоград: матеріали відеоконф. / уклад. В.М. Бонко. Чернігів, 2009; Студії з історії української революції 1917–1921 років: зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011 та ін.

від власного етнічного походження, усіх, хто вважає себе українцем-громадянином. Український народ з погляду етнополітології консолідує усіх громадян держави: представників титульного етносу, корінних народів, національних меншин та етнічних груп. Незалежність та єдність України ґрунтується, зокрема, на міжетнічній злагоді, толерантності учасників міжетнічної комунікації, яку забезпечує виражена етнонаціональна політика держави.

Українська національна революція 1917–1921 рр. давала унікальний шанс реалізувати власний український проект — об'єднати українські землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, і створити Українську самостійну соборну державу. Разом з українцями до неї долучилися представники інших народів, які з давніх часів проживали на українських етнографічних землях, зокрема болгари, вірмени, греки, євреї, німці, поляки, росіяни, словаки, татари, угорці, чехи та ін. Одним із пріоритетів відновлення української державності у форматі Української Народної Республіки стала розбудова толерантних відносин з меншинами, прагнення заручитися їхньою підтримкою або хоча б лояльністю до українських визвольних змагань. У внутрішній політиці УЦР отримали практичну апробацію теоретичні засади європейської соціал-демократії, ідеї національно-персональної автономії національних меншин, обґрунтовані австрійським соціалістом К. Реннером. У статті «Народностям України» (червень 1917 р.) лідер УЦР М. Грушевський наголошував, що «повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культури і національної стихії»³. Український політикум був готовий запропонувати нові підходи до міжнаціональних відносин, протилежні етнополітиці Російської та частково Австрійської імперій, яка базувалася на ігноруванні або обмеженні прав національних меншин⁴.

На Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся у квітні 1917 р. у Києві, делегати одностайно ухвалили резолюцію про те, що «одним із головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні»⁵. Передбачалось також,

³ Грушевський М. Народностям України // На порозі нової України. Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. С. 135.

⁴ Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. Тернопіль, 2013. С. 181.

⁵ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. К., 1996. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій [та ін.]. К., 1996. С. 54–55.

що в подальшому УЦР стане єдиним представницьким органом краю, для чого їй надавалось право кооптації до свого складу представників національних меншин.

У програмних документах провідних українських політичних партій, найголовніших ухвалах УЦР, починаючи з I Універсалу, досить чітко проводилося положення про те, що в «тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей...»⁶. 6 липня комісію для розробки Статуту автономії України було розширено з 8 до 100 осіб за принципом національно-територіального представництва. Нації, які склали в Україні не менше 1 % населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мали менше 1 %, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії. У підсумку склад комісії виявився таким: 71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, по 2 німців і поляків, по 1 особі білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар⁷.

На підставі II Універсалу національні меншини отримали право делегувати своїх представників до УЦР. Із цією метою було визначено 202 мандати, або понад 25 % місць у Центральній Раді для росіян, євреїв, поляків, німців, татар та інших меншин⁸. Водночас вони отримали право й на представництво у Малій Раді, а в Генеральному Секретаріаті створювалося Генеральне секретарство міжнаціональних справ, очолюване С. Єфремовим (15 червня — 16 липня), а потім О. Шульгіним.

Наступним кроком українських провідників, спрямованим на забезпечення міжетнічного порозуміння, стало введення 28 липня до складу Генерального Секретаріату — виконавчого органу, підпорядкованого УЦР, представників трьох найчисленніших національних меншин — росіян, євреїв та поляків як заступників генерального секретаря національних справ. Кожен із них мав право вирішального голосу при розгляді питань, які стосувалися справ його нації. Передбачалася діяльність спеціальної наради та ради при секретарстві, а також трьох національних рад при заступниках секретаря. Останні брали участь

⁶ Перший Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій [та ін.]. К., 1996. С. 141–142.

⁷ Лазарович М. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини) // Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A / OstrowiecSw. (Poland), 2013. Zeszty 1. С. 207–223.

⁸ Другий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. К., 1996. Т. 1. С. 141–142.

у засіданнях Генерального Секретаріату з дорадчим голосом. Вирішальним голосом вони наділялись у вирішенні питань, що входили до сфери їх компетенції. Окремим пунктом обумовлювалося, що всі розпорядження Генерального Секретаріату та його органів стосовно внутрішнього життя та прав національних меншин видаватимуться тільки після візування їх відповідними заступниками генерального секретаря з національних справ. Всі закони та постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також російською, єврейською та польською мовами⁹.

III Універсалом передбачалося підготувати законопроект про національно-персональну автономію з тим, щоб гарантувати всім національним меншинам «права і свободи самоврядування у справах їх національного життя»¹⁰. Свідченням реальності намірів УЦР надати національним меншинам можливість самостійно влаштувати своє життя на території УНР стало підвищення статусу віце-секретарств у справах великоруських, єврейських та польських до рівня повноправних генеральних секретарств (з 14 листопада комісарів на правах генеральних секретарів), а згодом і міністерств¹¹. Генеральне секретарство у справах великоруських очолював Д. Одинець, єврейських — М. Зільберфарб, польських — М. Міцкевич.

9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію», текст якого увійшов VIII розділом до Конституції УНР під назвою «Національні Союзи»¹². На думку В. Гусева, закон не був засобом загравання з неукраїнцями, він об'єктивно впливав з ідейних засад і всієї попередньої політики УЦР, що з самого початку своєї діяльності виступила на захист прав національних меншин¹³. Усі демократичні свободи для національних меншин, ухвалені раніше, УЦР підтвердила і в IV Універсалі, яким проголошувалася державна незалежність України. «...В самостійній Народній Українській Республіці, — говорилося в ньому, — всі нації користуватимуться правом

⁹ Лазарович М. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради... С. 47.

¹⁰ Верстюк В. Українська Центральна Рада. К., 1997. С. 90.

¹¹ Лазарович М. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради... С. 51.

¹² Конституція Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К.: 1996. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]. К., 1997. С. 335.

¹³ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наук. записки Інституту політ. і етнології. Досліджень. Вип. 8. 1999. С. 73–79.

національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня»¹⁴.

На жаль, далеко не всі представники іноетнічного населення в Центральній Раді ці кроки українців оцінили належно. Зокрема, під час голосування на засіданні Малої Ради за проголошення державної незалежності України з присутніх представників національних меншин цю споконвічну українську мрію підтримав лише представник революційної фракції Польської партії соціалістичної В. Корсак. До слова, поляки були мало не єдиними, хто взяв участь у збройній боротьбі за Київ на боці УЦР¹⁵. Позиція інших меншин, зрозуміло, викликала розчарування в багатьох українців. Ігнорування ними, зокрема частиною польської делегації, в Центральній Раді голосування за державну незалежність України пояснюється як певними стереотипами, на кшталт відродження польської держави «від моря до моря» чи «хлопського характеру» української нації, нездатної до державотворення¹⁶, так і тим, що державотворча діяльність Центральної Ради не була для політичних сил національних меншин України принциповим інтересом. Вони, як і раніше, її підтримували (або хоча б не заперечували), але лише тією мірою, якою вона гарантувала їй узаконювала права національних меншин.

УЦР, незважаючи на гіркоту агресії більшовицької Росії, прагнула до порозуміння з російською та іншими національними меншинами. Це засвідчив Закон УНР про громадянство від 2 березня 1918 р., відповідно до якого юридичні підстави для набуття українського громадянства надавалися усім мешканцям України, незалежно від їхньої національної приналежності¹⁷.

Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) вже 13 листопада 1918 р. в конституційних основах новоствореної держави «Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» національним меншинам гарантувалися рівні права з українським населенням. Доречно зауважити, що, незважаючи на воєнні дії, на території ЗУНР також здійснювалася низка заходів щодо гарантування прав національних меншин, у тому числі поляків, задоволення їхніх культурних потреб. Так, у Законі про основи шкільництва,

прийнятому 13 лютого 1919 р., зазначалося: «Національним меншинам призначається право на школу в рідній мові». У травні того ж року Державний Секретаріат освіти та віросповідання визнав «право прилюдності» свідоцтв за всі класи Станіславської жіночої гімназії з польською мовою викладання¹⁸. Попри те що ЗУНР забезпечувала іноетнічному населенню основні права та свободи, жодна з меншин не відгукнулася на заклики українських органів влади взяти участь у процесі державотворення¹⁹. Водночас не можна не згадати про персональну участь окремих галичан, не українців, в українських визвольних змаганнях. Це єврейський курінь у складі Української Галицької Армії, яким командував поручник С. Ляйнберг, начальник Генерального штабу (булави) УГА А. Шаманек, командувачі II та III корпусів УГА А. Вольф та А. Кравс, командувач VIII бригади УГА К. Гофман та ін.

Реакція більшості представників національних меншин на соборницький процес українського народу та підготовку договору про об'єднання ЗУНР і УНР була напруженою (євреї, росіяни) або й ворожою (поляки). 3 січня 1919 р. у Станіславі УНРада затвердила текст «Передвступного договору» і прийняла ухвалу «Про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою»²⁰. У відповідь Директорія видала Універсал УНР про Злуку із ЗУНР. У тексті Акта Соборності утверджувалося: «...Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Наддніпрянська Україна. Здійснилися віковічні мрії, для яких жили і за які вмирили найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна республіка. Віднині український народ увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної української держави, на добро і щастя українського народу». Урочисте проголошення 22 січня 1919 р. на багатолюдному віче на Софійському майдані в Києві Акта Злуки стало важливим політичним і моральним фактором для обстоювання української справи, але було негативно сприйняте частиною іноетнічного населення не лише Галичини, насамперед поляків, але й Наддніпрянщини. Після проголошення злуки ЗУНР змінила свій державно-правовий статус і стала складовою автономною частиною УНР зі зміненою офіційною назвою — як Західна

¹⁴ Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. К.: Наук. думка, 1996. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. К., 1997. С. 104.

¹⁵ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. 1999. Вип. 8. С. 103–109.

¹⁶ Калакура О. Ставлення польської меншини до УНР // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 1999. Вип. 5. С. 126–135.

¹⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2... С. 173–174.

¹⁸ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті... С. 141.

¹⁹ Лазарович М.В. Етнополітика української влади... С. 493.

²⁰ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах... С. 142.

Область Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Більшість документів УЦР, Гетьманату, ЗУНР, Директорії УНР у сфері етнонаціональних відносин та їх реалізація в умовах перманентних військових дій хоч і носила декларативний характер, все ж була свідченням готовності українського політикуму до міжнаціонального діалогу. Досвід революційної доби 1919–1921 рр. акумулював у собі низку повчальних уроків, головними з яких є усвідомлення пріоритетного значення ролі національно-етнічного чинника в державотворчих процесах, встановлення рівноправних і взаємовигідних міждержавних відносин, захист інтересів і потреб національних меншин. Очевидно, не випадково більшовики, захопивши владу, хоча й в маніпулятивних цілях, вдалися до гасел рівності націй, політики коренізації і захисту прав національних меншин. Однак у 1930-х рр. ця політика була визнана помилковою і взято курс на інтернаціоналізацію та формування нової спільності людей — радянського народу.

Відновлення суверенітету і державної незалежності України на межі 1980–1990-х рр. супроводжувалось вирішенням подібних завдань у сфері міжетнічних відносин, актуалізацією досвіду, набутого у свій час УНР, ЗУНР та Українською Державою. Необхідно було рішуче відмежуватись від політики тоталітарного режиму, спрямованої на асиміляцію (русифікацію) і творення штучного наднаціонального «радянського народу», яка призводила до міжнаціональної ворожнечі та конфліктів. Як відомо, у суспільній свідомості тривалий час насаджувалось дискримінаційне, великодержавницьке, а часом і зневажливо зверхне ставлення до неросійських націй і національних меншин. Про альтернативу цій політиці частково заговорили в контексті процесів «перебудови» часів М. Горбачова, які дали поштовх до національного пробудження, до етнокультурного відродження на тлі гласності, демократизації суспільства, декларування добросусідських відносин із країнами — історичними батьківщинами національних меншин. Започатковувалися нові підходи до розбудови міжетнічних стосунків і в УРСР як передумови можливого відновлення суверенітету і незалежності України. Провід українського національно-державницького руху, очолюваний правозахисниками, дисидентами, колишніми шістдесятниками, творчою інтелігенцією, усвідомлював необхідність консолідувати зусилля, заручитися підтримкою всього народу, включаючи й національні меншини, насамперед росіян, євреїв, поляків, кримських татар та ін.

Для українців, як і для етнічних меншин, настав період національної мобілізації, максимального залучення інтелектуальних і духовних сил для усвідомлення своєї етнокультурної окремішності, відродження етнічної ідентичності

та консолідації, підготовки організаційних засад національно-культурного життя і правового захисту власних потреб. У вересні 1989 р. відбувся Всеукраїнський установчий з'їзд Народного Руху, 14 % делегатів якого становили представники національних меншин, у тому числі росіяни, білоруси, євреї, кримські татари, поляки, греки та ін. Було ухвалено програму, статут НРУ і, що особливо важливо, прийнято окрему резолюцію щодо забезпечення прав національних меншин в Україні. У цьому ж році Меджліс, як вищий представницький орган кримськотатарського народу, ухвалив рішення підтримати український національно-демократичний рух з його прагненням незалежної і соборної України.

Яскравим проявом єдності українців, волі українського народу до свободи, став «живий ланцюг», організований патріотичними силами 21 січня 1990 р. з нагоди 71-ї річниці проголошення Акта Злуки. Мільйони (за різними оцінками, участь в акції взяли від 1 до 3 мільйонів українців) тоді ще радянських українців узялися за руки від Києва до Львова, відзначаючи День Соборності. Основне русло ланцюга починалося в Стрию, де сходилися два відріги: один, невеликий, із закарпатського напрямку, а другий тягнувся від Івано-Франківська. Зі Стрия живий ланцюг прямував до Львова, звідти — до Тернополя. Далі маршрут проходив через Рівне, Житомир і до Софійської площі в Києві. Ця акція стала традиційною, щорічною і додатково засвідчує прагнення українців жити в єдиній країні.

У результаті виборів у Верховній Раді УРСР сформувалась опозиційна національно-демократична фракція — Народна Рада, що ініціювала та наполягла на схваленні 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Вона проголошувала самовизначення української нації, народовладдя, рівні права і свободи всіх громадян Республіки, незалежно від їхнього походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання. Декларація гарантувала «всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»²¹. Після прийняття Декларації баланс політичних сил в Україні поступово змінювався на користь ідеї державної незалежності, і ці зміни зачепили й позицію політичного представництва етнічних меншин, діяльність створюваних ними національно-культурних та освітніх товариств.

У липні 1991 р. було створено урядовий комітет у справах національностей, а в жовтні того ж

²¹ Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. 1990. 6 березня.

року Верховна Рада ухвалила Закон про громадянство, що надавав статус громадян усім мешканцям України, незалежно від їхнього етнічного походження, соціального та майнового становища, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань. Без перебільшення можна стверджувати, що з відновленням реальної державності України розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя етнічних громад, які у більшості своїй підтримали Акт проголошення незалежності України (у чорновому варіанті, підготовленому Л. Лук'яненком, документ називався Акт відновлення незалежності України), прагнення корінного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу, взяли участь у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Переважна більшість представників етнічних меншин, окрім частини росіян, почала усвідомлювати, що відновлення соборної, самостійної та незалежної України матиме важливе значення для їхньої подальшої долі, дасть додаткові можливості для контактів з історичними батьківщинами.

Під егідою Народного Руху в листопаді 1991 р. в Одесі пройшов I Всеукраїнський міжнаціональний конгрес, у роботі якого взяли участь півтори тисячі учасників і який у своїх рішеннях підтримав Декларацію про державний суверенітет України та Декларацію прав національностей України та закликав представників усіх національностей долучитися до національно-культурного відродження Республіки й утвердження її незалежності.

Справжнім тестом на зрілість громадянської нації стала участь етнічних груп у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Різноманітні національно-культурні товариства проводили велику роз'яснювальну роботу на підтримку державної незалежності України, що й дало позитивні результати. Як відомо, 90,32 % виборців, які взяли участь у референдумі, на питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли: «Так, підтверджую»²². Серед цих громадян було чимало представників національних меншин. Так, в Криму були вирішальними 54 % голосів кримських татар та росіян від загальнокримських та 57 % голосів севастопольців за незалежність України.

Знаковою подією щодо правового визнання статусу національних меншин стало ухвалення 25 червня 1992 р. Закону «Про національні меншини України», яким чітко регламентовано права меншин, юридичні гарантії задоволення їхніх національно-культурних потреб. Цей правовий акт отримав високу оцінку не лише з боку

²² Україна: політична історія. XX — поч. XXI століття. К., 2007. С. 944.

національно-культурних товариств, але й від експертів міжнародних організацій з прав людини²³.

Правові засади життєдіяльності національних меншин посіли одне з пріоритетних місць у конституційному процесі 1990-х рр., підсумком якого стало схвалення Верховною Радою 28 червня 1996 р. нової Конституції України. Закріпивши поняття «український народ» як об'єднання громадян усіх національностей, замість розпливчатого терміна «народ України», Конституція ототожнила національні права із загальними правами і свободами людини та громадянина. Принципове значення для національних меншин мають статті 23 і 24, що гарантують право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості.

Україна, обравши демократичний вектор свого розвитку, інтеграції в європейські та трансатлантичні структури, стала послідовно приводити своє законодавство у відповідність до міжнародних норм, у томі числі й тих, які безпосередньо стосуються захисту прав і свобод національних меншин. Ратифікація Верховною Радою Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (грудень 1997 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.), укладення договорів між Україною та сусідніми країнами про добросусідство, дружні відносини і співробітництво свідчили про прагнення нашої держави відповідати міжнародним стандартам захисту національних меншин, визнання їхнього права на збереження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Статтями 11, 92 п. 3 та 119 п. 3 Конституції України запроваджено у правову систему термін «корінний народ», хоча й без відповідного його визначення та подання переліку корінних народів. «Законодавство про статус корінних народів досі не прийнято; більшість дослідників пов'язують вирішення цього питання з визначенням правового статусу кримських татар (кримськотатарського народу)»²⁴. Самі ж кримські татари вимагали дати чітку відповідь на питання «Хто такі корінні народи?» насамперед у правовому полі та ухвалити Закон «Про статус кримськотатарського народу в Україні»²⁵. Проблеми національної (національно-культурної або національно-територіальної) автономії русинів та угорців Закарпаття, румунів Буковини, молдаван та гагаузів Бессарабії загострились у зв'язку з окупацією АР Крим та ймовірними змінами у її

²³ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / редкол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. К., 2000. С. 300.

²⁴ Паньков А. Соборна Україна: корінні народи і національні меншини // Персонал. 2005. № 6. С. 43–45.

²⁵ Меджліс хоче спеціальний закон для кримських татар. 03.11.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/848263-medjlis-hoche-spetsialniy-zakon-dlya-krimskih-tatar.html>.

статусі під час обговорення проекту Закону «Про статус кримськотатарського народу як корінного народу України». Кримськотатарське питання, яке Україна вирішує з метою майбутньої реінтеграції АРК, стало подразником для інших етнічних груп.

20 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». У Заяві наголошувалось, що Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України. Зокрема, гарантується захист та реалізація невід'ємного права кримськотатарському народу на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української Держави²⁶.

Громадськість, органи законодавчої та виконавчої влади докладають значних зусиль для зняття конфліктних ситуацій у ході реалізації політики декомунізації та формування етнонаціональної політики єдності. Ухвалення Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9.04.2015 р., видання указів Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 25.08.2015 р. та «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» від 1.12.2016 р., проведення парламентських слухань на тему «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні» 25.11.2015 р. заклали нові орієнтири вироблення Основ (Концепції) етнонаціональної політики в Україні, які активно обговорюються як науковцями, експертами у етнополітичній царині, так і активістами етнічних рухів.

У складних умовах економічної кризи та зовнішньої агресії Україна відновила діяльність спеціального органу виконавчої влади для вирішення питань з міжнаціональних відносин і мовної політики. Урядовим уповноваженим з питань етнонаціональної політики призначено Г. Друзенко, на якого покладено повноваження щодо забезпечення взаємодії Кабміну з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві. Зараз функцію спеціального центрального органу виконавчої влади з формування політики у сфері міжетнічних суспільних відносин виконує *Департамент у справах*

²⁶ Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 15. Ст. 581.

релігій та національностей Міністерства культури України (директор А. Юраш).

Активно обговорюється нова редакція Закону України «Про національні меншини в Україні». У цьому контексті представники національно-культурних товариств порушують питання механізму фінансової підтримки проектів громадських організацій національних меншин, усунення декларативності положень правової бази щодо державних гарантій права національним меншинам на національно-культурну автономію.

На наше переконання, для збереження незалежності та відновлення соборності України, гармонізації міжетнічних відносин необхідно активізувати підтримку культури й мови народів, що проживають в усіх регіонах країни шляхом фінансування інноваційних освітніх, культурних та інформаційних програм. Державна підтримка ЗМІ та книговидавництва українською мовою, особливо у традиційно російськомовних регіонах, створення ефективної розгалуженої навчально-освітньої й виховної інфраструктури, сприятиме консолідації суспільства. Українська мова поступово стає повноцінною єдиною державною мовою, обов'язковою для вживання у державних установах і вивчення в освітніх закладах на всій території країни. Цьому, зокрема, покликані сприяти й мовні квоти для української мови у засобах масової інформації, теле- та радіопросторі. У суспільстві активно обговорюється необхідність ухвалення окремого закону про державний статус української мови. Важливим чинником політики у мовній сфері є реалізація державного статусу української мови у такий спосіб, який не створював би загроз для інших мов шляхом законодавчого обмеження їх використання. Ухвалення Закону «Про освіту» 5 вересня 2017 р. викликало критику не тільки національних меншин України, але й урядовців країн їхнього походження.

Не втрачає актуальності протидія будь-яким проявам ксенофобії, а також усім формам нетерпимості та дискримінації за етнічною, релігійною та расовою ознаками. Суспільний дискурс повинен зосередитись навколо обговорення проблем толерантності в суспільстві, поширення універсальних моральних норм і цінностей.

Окупація Криму та частини території Донбасу, потік біженців із цих регіонів поставили перед суспільством, урядом, парламентом та Президентом завдання послідовного вирішення усієї сукупності проблем, пов'язаних з облаштуванням і ресурсним забезпеченням внутрішньо переміщених осіб, а також їхньої культурної, соціальної адаптації, пошуком міжнародної підтримки, насамперед від урядів країн Європи щодо їх фінансової та іншої участі в облаштуванні жертв російської агресії. Станом на березень 2015 р. загальне число осіб, які покинули свої домівки внаслідок війни на Донбасі, становило майже 2 млн чоловік. За

кількістю переселенців Україна увійшла до рейтингу ТОП-10 країн світу. Інтеграції жертв конфлікту у нові громади сприяє як державна допомога, так і діяльність громадських організацій, зокрема Крим-SOS та Восток-SOS. 17 українських правозахисних організацій та ініціатив об'єднали свої зусилля для узгодженого документування порушень прав людини, що сталися під час збройного конфлікту на сході України, в Коаліцію «Справедливість заради миру на Донбасі». Кожен з переселенців змушений особисто вирішувати питання «повернення/неповернення», оскільки політика держави щодо них залишається непослідовною.

Численні соціологічні опитування засвідчують, що Майдан 2013–2014 рр., Революція Гідності відкрили «вікно можливостей» для формування загальнонаціональної української ідентичності. Вони відзначають тенденції до підвищення респондентами своєї ідентифікації як українців, поширення української мови, культури, зменшення впливу радянської культурної традиції тощо, особливо серед молоді. Так, в Україні, згідно з висновком Центру Разумкова, переважає загальногромадянська ідентичність: 95 % опитаних погоджуються із судженням «я вважаю себе громадянином України»²⁷. У період між переписами населення 1989 і 2001 рр. було встановлено тенденцію до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення, до вирівнювання етнічного складу міського та сільського населення за часів незалежності України. Останні соціологічні дослідження засвідчують, що 92 % респондентів називають себе етнічними українцями. Визнали приналежність до етносу росіян лише 6 %. Ще 1,5 % зарахували себе до інших етносів.

Серед символічних соборних практик — щорічний радіодиктант національної єдності. Починаючи з 2000 р., коли перший радіодиктант

прозвучав в ефірі до Дня перепоховання Тараса Шевченка у травні (10/22 травня 1861 року), кількість його учасників постійно зростає. Він проходить у День української писемності та мови 9 листопада. У 2017 р. його девізом стала теза «Нас багато. Ми різні. Але нас об'єднує спільна мета»²⁸. Участь у заході стала демонстрацією єдності усіх, хто любить і шанує українське слово. Так, в Одесі зібралися представники національних меншин, які прийшли писати диктант у своїх національних костюмах²⁹.

Таким чином, досвід Української Народної Республіки і сучасної незалежної України засвідчує важливість урахування у внутрішній політиці інтересів як титульного етносу, його права на побудову власної держави, так і інтересів національних меншин, розглядаючи такий курс як невідмінну умову збереження своєї незалежності та соборності. Євромайдан та Революція Гідності засвідчили солідарність представників національних меншин з українським рухом за очищення суспільства від корупції та підтримку європейського та євроатлантичного вибору України. Такий курс, на жаль, наштовхувався на спротив проімперських сил РФ, яка зігнорувала міжнародне право, вдалася до військової агресії, окупації й анексії Криму та підтримки сепаратистських і українофобських сил всередині України з метою її дезінтеграції. Послідовне дотримання прав і свобод корінних народів та представників інших етносів, утвердження рівноправних і толерантних міжнаціональних відносин, підтримка українського цивілізаційного вибору України з боку ЄС та інших держав є запорукою подальшого збереження її незалежності і повернення Криму.

²⁸ Всеукраїнський радіодиктант національної єдності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nrcu.gov.ua/Dyktant>.

²⁹ Панасова Т. Диктант, що об'єднав країну [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/295817>.

²⁷ Семків В. Українці зліва направо [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/65255>.

ДЖЕРЕЛА

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Верстюк. — К. : Заповіт, 1997. — 344 с.
2. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: постанова Верховної Ради України № 1140-18 від 20.03.2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2014. — № 15. — Ст. 581.
3. Всеукраїнський радіодиктант національної єдності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nrcu.gov.ua/Dyktant>
4. Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / М. Грушевський. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992. — 120 с.
5. Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки / В. Гусев // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 73–79.

6. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. — 1990. — 16 липня.
7. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Калакура // Наукові записки. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 103–109.
8. Калакура О. Ставлення польської меншини до УНР / О. Калакура // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 5. — С. 126–135.
9. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О.Я. Калакура. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.
10. Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. / М.В. Лазарович. — Т.: ТНЕУ, 2013.
11. Лазарович М. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини) / М. Лазарович // Acta Scientifica Academiae Ostroviensis Sectio A: Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne. Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Św. — Ostrowiec Św. (Poland), 2013. — Zeszyt 1. — С. 207–223.
12. Меджліс хоче спеціальний закон для кримських татар. 03.11.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/848263-medjlis-hoche-spetsialniy-zakon-dlya-krimskih-tatar.html>
13. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович та ін.; ред.: І. Курас та ін. — К.: [б. в.], 2000. — 356 с.
14. Панасова Т. Диктант, що об'єднав країну [Електронний ресурс] / Т. Панасова. — Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/295817>
15. Паньков А. Соборна Україна: корінні народи і національні меншини / А. Паньков // Персонал. — 2005. — № 6. — С. 43–45.
16. Семків В. Українці зліва направо [Електронний ресурс] / В. Семків. — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/65255>
17. Україна: політична історія. XX — поч. XXI століття; Смолій В. А., Левенець Ю. А. та ін., . — Київ, 2007. — 1028 с.
18. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій [та ін.]. — К.: Наукова думка, 1996. — 590 с.
19. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В.А. Смолій [та ін.]. — К.: Наукова думка, 1997. — 433 с.

REFERENCES

1. Verstiuk, V. (1997). *Ukrainska Tsentralna Rada*. Kyiv, 344 p. [in Ukrainian].
2. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*. (2014). № 15, 581 p. [in Ukrainian].
3. (n. d.). *Vseukrainskyi radiodyktant natsionalnoi yednosti* [in Ukrainian]. <http://www.nrcu.gov.ua/Dyktant>
4. Hrushevskiy, M. (1992). *Na porozhi novoi Ukrainy. Statti i dzherelni materialy*. Niu-York-Lviv-Kyiv-Toronto-Miunkhen, 120 p. [in Ukrainian].
5. Husiev, V. (1999). *Zakon Tsentralnoi Rady «Pro personalno-natsionalnu avtonomiiu»: peredumovy, istoriia pryiniattia ta naslidky*. *Nauk. zapysky Instytutu polit. i etnonatsion. Doslidzhen (Scientific notes)*. Vyp. 8, Kyiv, pp. 73–79 [in Ukrainian].
6. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, pryiniata Verkhovnoiu Radoiu Ukrainskoi RSR 16 lypnia 1990 r. (1990). *Holos Ukrainy*. [in Ukrainian].
7. Kalakura, O. (1999). *Polskyi chynnyk u diialnosti Tsentralnoi Rady*. *Naukovi zapysky (Scientific notes)*. Kyiv, Vyp. 8, pp. 103–109 [in Ukrainian].
8. Kalakura, O. (1999). *Stavlennia polskoi menshyny do UNR*. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv, Vyp. 5, pp. 126–135 [in Ukrainian].
9. Kalakura, O. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti*. Kyiv: Znannia Ukrainy, 508 p. [in Ukrainian].
10. Lazarovych, M. V. (2013). *Etnopolityka ukrainskoi vlady doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rokiv: komparatyvnyi analiz: monohrafiia*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
11. Lazarovych, M. (2013). *Derzhavna etnopolityka doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady (na prykladi polskoi natsionalnoi menshyny)*. *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis 1/Sectio A*, Poland, pp. 207–223 [in Ukrainian].
12. (n. d.). *Medzhlis khoche spetsialnyi zakon dlia krymskykh tatar* [in Ukrainian]. <http://www.unian.ua/politics/848263-medjlis-hoche-spetsialniy-zakon-dlya-krimskih-tatar.html>

13. Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: polityko-pravovyi aspekt (2000). Eds.: I. Kuras ta in. Ker. avt. kol. M. Panchuk. Kyiv.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 356 p. [in Ukrainian].
14. Panasova, T. (n. d.). Dyktant, shcho obiednav krainu [in Ukrainian].
<http://www.golos.com.ua/article/295817>
15. Pankov, A. (2005). Soborna Ukraina: korinni narody i natsionalni menshyny. *Personal*, 6, 43–45 [in Ukrainian].
16. Semkiv, V. (n. d.). Ukraintsi zлива napravo [in Ukrainian].
<https://zbruc.eu/node/65255>
17. Ukraina: politychna istoriia. XX — poch. XXI stolittia. (2007). Kyiv, 1028 p. [in Ukrainian].
18. Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy (1996). U 2 t. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1: 4 bereznia–9 hrudnia 1917 r. Comp. V. F. Verstiuk [ta in.]; Eds. V. A. Smolii [ta in.]. Kyiv, Naukova dumka, 590 p. [in Ukrainian].
19. Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy. (1997). U 2 t. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, T. 2: 10 hrudnia 1917r. –29 kvitnia 1918 r. Comp. V. F. Verstiuk [ta in.]; Eds. V. A. Smolii [ta in.]. Kyiv, Naukova dumka, 433 p. [in Ukrainian].

Oleg Kalakura

LESSONS OF THE CENTRAL COUNCIL FOR ETHNOPOLITICAL CONSENSUS IN UKRAINE

The article discusses important component of Ukrainian revolution of 1917–1921 — activities of the Central Council in the case of involvement minorities to the Ukrainian statehood processes. The role of interethnic unity in the two top events of the modern history of the Ukrainian people was highlighted — the proclamation of the Fourth Universal of the Central Council in 1918 and the Act of Independence of Ukraine in 1991, by using the comparative method. It is analyzed steps of the Ukrainian state, aimed at developing equal relations and between Ukrainians and minorities, search of interethnic harmony. The necessity of legal protection of interests of ethnic groups, support of cultural and educational measures for preservation of identity of all citizens is proved. It is analyzed the national minorities' participation in the rebuilding of Ukrainian statehood at the turn of the 1980s and 1990s, the formation of the ethnopolitics principles of modern state, using historical experience of the period of the Ukrainian Revolution. The necessity of correction of the state ethnopolitics in the conditions of armed confrontation with the Russian Federation is emphasized, the problem issues, which concern both Ukrainians and representatives of national minorities, are defined. The key to European and Euro-Atlantic integration of the country is in need for improving the legal protection of the interests of ethnic groups, support cultural and educational measures to preserve the identity of all citizens. Practical steps to ensure the ethno-national rights of Ukrainian citizens in modern conditions, protection of Ukrainian unity and the development of civil society are offered.

Key words: *Ukrainian Revolution 1917–1921, Ukrainian Central Rada, ethnopolitics, independence of Ukraine, national minorities, interethnic relations, political nation.*

Дата надходження статті до редакції: 09.04.2018.

Леонід Чупрій

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО

У статті досліджуються ключові політичні та соціальні ідеї М. Грушевського, який був прихильником федералізму і деякий час виступав за союз Росії з Україною. Вказується, що як народник він обстоював ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Зазначається, що М. Грушевський під народом розумів село, українське селянство. Акцентується увага на тому, що як соціолог він досліджував чинники суспільної еволюції, закони суспільного розвитку, розвивав генетичну соціологію.

Ключові слова: М. Грушевський, федералізм, народництво, суспільна еволюція, генетична соціологія.

Сьогодні в українській історичній та політичній сферах актуалізується інтерес до постаті М.С. Грушевського, який був відомим науковцем, істориком, досить поміркованим політиком. Будучи соціалістом за світоглядом, М.С. Грушевський замість реальної нагоди відродження самостійної української державності довгий час обстоював ідею перебудови Росії на федеративних засадах, де Україна була б одним із суб'єктів федерації. Тільки в IV Універсалі¹ він відійшов від цієї позиції. Його нерішучість в обстоюванні національних інтересів, поступливість Тимчасовому урядові й московським більшовикам дорого коштували і йому особисто, й українському народові. Тому вважаємо за необхідне осмислити комплекс соціально-політичних переконань вченого і політика задля того, щоб зробити актуальні для сьогодення України висновки.

Отже, **метою статті** є розгляд політичних і соціальних ідей М. Грушевського в контексті його діяльності та у перспективі розгортання подій історії України.

Головним предметом більшості праць М. Грушевського є «нарід», «маса народня», які, за твердженням ученого, перейняті духом демократизму. Проте не зовсім зрозуміло, йшлося про одне поняття з тотожним змістом, але у двох термінах («народ» і «маса народня») чи про два поняття, кожне зі своїм змістом.

Прогресивні діячі, зокрема й М. Грушевський, висували ідеї демократизму на ґрунті свободи особи як складової частини маси, що не може не позначатися на волі самої маси. А це вимагає відповідного державно-політичного оформлення. І знов пролунали ідеї, які проповідували М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський,

¹ Четвертий універсал Української Центральної Ради, 9 січня 1918 р. // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України (ЦДАВО України). Ф. 1063. Оп. 2. Спр. 2. 2–6 арк.

І. Франко, М. Павлик, ідеї, що історично виходили від Кирило-Мефодіївського товариства.

М. Грушевський прагнув з'ясувати питання ролі держави в історичному аспекті. Тут значущим було те, відповідала чи ні держава потребам народу. Саме у цій сфері М. Грушевський шукав ілюстрації своїм поглядам. Першим чинником стала Руська держава з центром у Києві, а згодом зі своїм продовженням у Галичі XII–XIV ст. Важливо було довести, що Київська держава виникла на своєму рідному ґрунті і не була інспірована варягами. Цій меті учений присвятив розділ аналізу норманської теорії походження Київської держави².

І хоч сумна доля спіткала Київську Русь і Галицько-Волинську державу, все ж український народ і кращі його сини поривалися до соціального й національного визволення, до творення української державності.

М. Грушевський досить ґрунтовно досліджував питання співвідношення інтересів народу та держави. У праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та їх завдання» він захищав ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У схемі викладу історії України М. Грушевський обґрунтував думку про український народ як окрему етнокультурну одиницю, що є спадкоємицею Київської Русі та сформувала власні етнокультурні риси в умовах Галицько-Волинської та Литовсько-Польської держав³.

Українську націю М. Грушевський розглядав виключно як хліборобську, що внаслідок чужоземного панування втратила вищі класи,

² Кудлай О.Б. Четвертий універсал Української Центральної Ради // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Т. 10. С. 532.

³ Кармазин О. Еволюція поглядів М. Грушевського на Українську державу // Людина і політика. 1999. № 2. С. 57–61.

підкреслював як позитивні риси українського народу (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання).

У поглядах на державу М. Грушевський дотримувалася думки, що національним інтересам України найбільш відповідає статус автономії у складі Російської Федерації. Він вирізняв два шляхи становлення федерації — через об'єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Щоправда, після ліквідації УНР більшовицькою Росією М. Грушевський визнавав необхідність існування української незалежної держави, але лише тимчасово, орієнтуючись у майбутньому на входження Росії й України в загальноєвропейську федерацію.

М. Грушевський надавав великого значення питанню відбиття у свідомості мас тих чи інших подій та ситуацій. Важливо знати не лише те, як відбувалися події, але й те, як вони були сприйняті сучасниками, як відбилися у їхній свідомості і які враження та настрої у них викликали. Особливо це стосується широких низів, де виняткове значення має зв'язок цих настроїв з економічною і соціальною обставиною їхнього життя. Тут ученого цікавило зростання свідомості в громадянстві і масах, їхнє бачення соціального і політичного, державного і національного тощо.

Складною була проблема відповідності політико-громадянського устрою народним ідеалам. Оскільки такої відповідності не було, то, на думку М. Грушевського, завдання наукових студій полягало у з'ясуванні того, якою мірою політико-державний устрій був справою самого народу, тобто виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений і накинений, чи відповідав потребам народним і яке значення й вплив мав на народні маси.

Михайло Грушевський належав до демократично-народницького напрямку. Серед його прибічників можна також назвати Ростислава Лашенко, Сергія Шелухіна та інших. Вони обстоювали такі принципи: визнання народу рушійною силою історичного процесу; розуміння українського народу як окремої культурної одиниці; обґрунтування ідей народоправства у формі народно-демократичної республіки; федеративний устрій України; обстоювання автономії України у складі федеративних чи конфедеративних союзів; надання переваги колективним формам власності як історично традиційним.

М. Грушевський розкрив бачення народу як рушійної сили, яка у своїх змаганнях проносить крізь віки, різні політичні та культурні обставини

головну ідею. Це ідея «національної самооборони» та «національної смерті»⁴.

На такій історичній основі виростають ідеали українського народу, які ще досі не досягнуті. Це свобода, рівноправність та народний ідеал справедливості, або автономія. У боротьбі за досягнення своїх ідеалів український народ пройшов складну і важку історію, яка принципово вплинула на виховання і самого М. Грушевського.

Але, як зазначав М. Грушевський 1920 р., він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить на боці влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі трудовому народові не добре, се його право обраховатися з нею»⁵.

Як і народники, М. Грушевський під «народом» розумів «село, українське селянство». Таке бачення «народу» залишилося на все життя, навіть тоді, коли він очолював Українську Центральну Раду. І тоді його позиція як президента була «село центрична». У своїй програмній праці «Підстави Великої України» М. Грушевський писав: «Головною підставою цієї Великої України ще довго, коли не завжди, буде селянство, і на нім доводиться її будувати».

У довгі часи нашого животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі майбутність України. Протягом усього XIX століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу як інші верстви зрадили свою національність, від селянства черпався весь матеріал для національного будівництва, і воно поклало свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане цей скинений у безодню пітьми й несвідомості титан, цей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон»⁶.

У провідній ролі селянства у суспільно-політичному та національному житті М. Грушевський був переконаний у 20-х роках XX ст., коли в Україні відбувалися нові суспільно-економічні процеси. «Українська культурна робота, — зазначав він у 1926 р., — для українського села ще не закінчена. Завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде до села».

Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики,

⁴ Кармазин О. Еволюція поглядів М. Грушевського на Українську державу // Людина і політика. 1999. № 2. С. 57–61

⁵ Там само.

⁶ Манелюк В. Ідеї влади та управління в суспільно-політичній концепції М. Грушевського // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 1999. № 2. С. 215–226

шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною.

Ми разом ставимо свідомо перед собою це завдання — закінчити формацію української національності утворенням свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу села.

Мусимо пам'ятати, що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, поруч з новими завданнями досліду індустріалізації України, є ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням наших робітників. Важкі революційні переживання останнього десятиліття навчили нас звертати увагу на ті сторони історичного процесу, на котрі раніш ми менше зважали⁷.

На доповнення поняття «народ» як національно-етнічної, духовно-культурної визначеності М. Грушевський дав дефініцію, що розкривала (чи включала) антропологічну та психофізичну характеристику. Учений підкреслював: «Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, у відносинах родинних і суспільних, у побуті й культурі матеріальній і духовній.

Ці психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність — «нарід», з довгою історією його розвою»⁸.

На окрему увагу заслуговують соціологічні ідеї Михайла Грушевського того часу, коли він був фундатором Українського соціологічного інституту (м. Відень).

Соціологією М. Грушевський, як наголошують історики, захопився доволі раптово. У 1903 р., перебуваючи у Парижі, він познайомився з Е. Дюркгеймом та Л. Леві-Брюлем і мав змогу безпосередньо ознайомитися з їхнім доробком, а також з працями і позиціями О. Конта, Г. Спенсера та В. Вундта. Саме ці події, на думку сучасних науковців, спонукали Михайла Сергійовича до активних соціологічних пошуків, створення згаданого університету у Відні, видання низки праць: «Початки громадянства» («Генетична соціологія») (1921), «Проект Соціологічного інституту», «Проект законопроекту про Соціологічний інститут» тощо.

⁷ Грушевський М. На порозі нової України. Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992. 278 с.

⁸ Там само. С. 21.

Загальне коло його наукової діяльності у рамках соціологічної науки окреслювалося, зокрема, чинниками суспільної еволюції, законами суспільного розвитку, генетичною соціологією.

Подібно до більшості своїх колег завданням соціології він визначав вивчення соціальних процесів. При цьому М. Грушевський цілком погоджувався з тими науковцями (наприклад, М. Ковалевським), які наполягали на необхідності виключення з поля наукового аналізу випадкових, мінливих явищ і зосередженні уваги на типових і постійних процесах соціального буття.

У рамках генетичної соціології академік М. Грушевський приділяв увагу аналізу первинних, примітивних форм соціальної організації, закономірностям їхнього переходу у більш складні, впливу «передісторичних» форм суспільної організації на тенденції розвитку наступних. Вчений, зокрема, відстежував, чи є форми і етапи суспільного розвитку універсальними для всіх народів. Відповідаючи на це питання, він зрештою висував тезу, що вони можуть бути подібними, але практично ніколи — тотожними, пояснюючи це варіативністю психологічної та моральної регуляції у різних людських спільнотах. Разом з цим український соціолог наголошував на існуванні загальних подібних тенденцій суспільної еволюції — процесів диференціації та інтеграції (консолідації), які тривають у будь-якій спільноті. Чергування цих процесів М. Грушевський розглядав як уособлення невинної боротьби індивідуалістичних та колективістських потягів, мотивів і прагнень⁹.

Така позиція повністю узгоджується з іншою тезою — про неможливість тлумачення суспільних законів як автоматичних або механістичних. Іншими словами, вони є відносними. Отже, можна наочно бачити, як вітчизняна соціологія успішно пододала натуралістичні (механістичні і біологізаторські) тенденції раннього періоду свого розвитку, які М. Грушевський прямо заперечував.

Еволюцію суспільства академік вважав стадіальною: передісторичне суспільство, в якому домінують біологічні чинники, а людина і громади тільки починають виникати; період колективізму — перехід суспільної організації до форми родоплемінної громади; цивілізована доба — розпад родоплемінного ладу, виникнення класів.

Михайло Сергійович Грушевський був талановитим організатором, він заснував фахові, у тому числі українські, соціологічні заклади та установи, активно генерував ідеї щодо безпосереднього розвитку соціологічної науки, здійснював непересічні організаційні заходи щодо їх практичного впровадження.

⁹ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. Львів, 1921. 354 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія / М. Грушевський. — Л., 1921. — 354 с.
2. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Нью-Йорк—Львів—Київ—Торонто—Мюнхен, 1992 — 278 с.
3. Кармазин О. Еволюція поглядів М. Грушевського на Українську державу // О. Кармазин // Людина і політика. — 1999. — № 2. — С. 57–61.
4. Кудлай О.Б. Четвертий універсал Української Центральної Ради / О.Б. Кудлай // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2013. — Т. 10: Т–Я. — С. 532.
5. Манелюк В. Ідеї влади та управління в суспільно-політичній концепції М. Грушевського / В. Манелюк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 1999. — № 2. — С. 215–226.
6. Четвертий універсал Української Центральної Ради, 9 січня 1918 р. // ЦДАВО України. — Ф. 1063. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 2–6.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. (1921). Pochatky hromodianstva. *Henetychna sotsiologhiia*. Lviv, 354 p. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (1992). Na porozii novoi Ukrainy. New York-Lviv-Kyiv-Toronto-Munkhen, 278 p. [in Ukrainian].
3. Karmazin, O. (1999). Evolitsiia pohliadiv M. Hrushchevskoho na Ukrainsku derzhavu. *Liudyna i politka*, 2, 57–61 [in Ukrainian].
4. Kudlai, O. B. (2013). Chetvertyi Universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. In V.A. Smolii (Ed.), *Entsyklopedia istorii Ukrainy*, Vol. 10, Kyiv: Naukova Dumka, p. 532 [in Ukrainian].
5. Maneliuk, V. (1999). Idei vlady ta upravlinnia v suspilno-politychnii kontseptsii M. Hrushevskoho. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Ppezydentovi Ukrainy*, 2, 215–226. [in Ukrainian].
6. Chetvertyi universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. (9 sichnia, 1918). TsDAVO Ukrainy, F. 1063, Op. 2, Spr. 2, Ark. 2–6 [in Ukrainian].

Leonid Chupriy

POLITICAL AND SOCIAL IDEAS OF M. HRUSHEVSKYI

The article examines the key political and social ideas of M. Hrushevskiy. It is noted, that Hrushevskiy supported federalism and during some period of time even advocated for the Union of Russia with Ukraine. In the article it is stated, that as a populist, he defended the idea of advancing the interests of the people of the society over the interests of the state. M. Hrushevskiy revealed the vision of the people as a potent force for carried out the struggle that runs through ages through different political and cultural circumstances. The attention is focused on the fact, that as a sociologist he studied the factors of social evolution, the laws of social development, developed a genetic sociology.

In the framework of the genetic sociology the academician M. Hrushevskiy paid attention to the analysis of primary, primitive forms of social organization, to the laws of their transition into a more complex, to the influence of the “prehistoric” forms of social organization on the development trends of the future. The scientist, in particular, figured out the forms and stages of development universal to all peoples. Responding, finally, to this question, he put forward the thesis that they may be similar but almost never identical, explaining through the variability of the psychological and moral regulation in different human communities. Along with this the great Ukrainian sociologist emphasized the existence of such General trends of social evolution — the processes of differentiation and integration (consolidation), which continue in any community. The alternation of these processes Hrushevskiy considered the personification of the relentless struggle of the individualist and collectivist impulses, motives and aspirations.

Key words: M. Hrushevskiy, federalism, populism, social evolution and genetic sociology.

Дата надходження статті до редакції: 12.04.2018.

УДК 94(477):930.1(082)«1921»

Ігор Срібняк

«НЕСЕМО МИ ХРЕСТ... В ТЕРНОВІМ ВІНКУ КОЛЮЧИХ ДРОТІВ...» (ІНТЕРНОВАНИ ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ В ТАБОРІ СТШАЛКОВО, ПОЛЬЩА, У 1922–1923 рр.)*

У статті автор аналізує умови перебування та моральний стан інтернованих вояків-українців Армії УНР у таборі Стшалково (Польща) у 1922–1923 рр., побут яких у цей час був позначений значними труднощами, що було зумовлено майже повною відсутністю матеріальних засобів у Державного центру УНР в екзилі, зокрема браком дров для опалення бараків, неякісним харчуванням, недотриманням санітарно-гігієнічних норм. Для полегшення їхнього становища у таборі були створені виробничі майстерні, які продовжили діяльність і після ліквідації табору, оскільки в Стшалково залишалась численна група колишніх таборян на цивільному становищі.

Ключові слова: табір, інтерновані, харчування, майстерні, Стшалково, Армія Української Народної Республіки.

Обставини перебування інтернованого вояцтва у таборі Стшалково у 1922–1923 рр. ще не були об'єктом наукового дослідження, між тим їх вивчення дає змогу встановити, які труднощі були змушені долати вояки-українці в умовах тимчасової ізоляції на теренах Польщі.

Загальні обставини перебування вояків-українців Армії УНР у таборах Польщі висвітлені у низці монографій українських та польських істориків¹, проте комплексне та всебічне відтворення історії функціонування окремих таборів інтернованих військ УНР на теренах згадуваної держави ще чекає на свого дослідника. Останнє твердження повною мірою стосується й табору

інтернованих вояків-українців у Стшалково, хоча окремі уривчасті відомості про специфіку перебування там вояків були наведені в авторській монографії². Наслідки проголошення більшовиками амністії воякам-українцям та процес репатріації частини з них до УСРР відтворив у своїй книзі М. Павленко³.

Відомий дослідник історії української таборової преси в Польщі О. Вішка, подаючи стислий виклад історії існування табору у 1914–1923 рр., на підставі опрацювання значної кількості джерел точно та лаконічно відтворив основні прояви життєдіяльності вояків-українців у Стшалково⁴. Крім того, значний масив фактичних даних про таборову періодику у Стшалково міститься у його загальновідомій праці з історії української видавничої справи в Польщі⁵.

* Цю статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europu Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом президента Польщі), що вручається рішенням її капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі. — Прим. авт.

¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ—Філадельфія, 1997. 187 с.; Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. Toruń. 2012. 514 s. та ін.

² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена... С. 40–44, 59–60, 67–68.

³ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924). К., 1999. С. 154–156.

⁴ Вішка О.В. Українці у таборі в Стшалкові // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». К., 1999. Вип. 3. С. 167–174.

⁵ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń, 2001. 324+38 s.; див. також українською мовою:

Українська дослідниця Н. Сидоренко найвагоміше долучилась до наукової розробки обставин функціонування таборової преси в Польщі, зокрема в Стшалково, опрацювавши та подавши разом з тим значний обсяг фактажу про становище таборян та перебіг культурно-освітньої роботи в цьому таборі на підставі власних архівних розшуків⁶.

Історія табору була й об'єктом уваги О. Колянчука, який навів у своїй книзі короткий нарис про побут вояцтва у Стшалково⁷. Але деякі подані ним факти вимагають додаткової перевірки. Зокрема, явно помилковим є твердження автора про «першу появу» у цьому таборі вояків армії УНР (зі складу «Запасної бригади ген. Наума Никоніва»). Деяким сюжетам про Стшалково у книзі О. Колянчука елементарно бракує послань, приміром, коли йдеться про проведення «брутального обшуку у начальника групи інтернованих старших офіцерів та генералів УНР»⁸ та ігнорування скарг українців на цю провокацію (слід зазначити, що ця інформація запозичена з книги «Обеззброєна, але нескорена...»⁹, але без відповідного посилання на неї). Також незрозуміло, що мав на увазі автор, коли повідомляв про «постійні відвідини» таборів (так принаймні розуміємо з контексту. — І. С.) «більшовицькими діячами»¹⁰. Насправді відвідування таборів представниками польсько-більшовицької репатріаційної комісії відбулись лише двічі — у березні та жовтні 1922 р.

Прикметною подією стало й видання ілюстрованого альбому, який унаочнив різні аспекти перебування полонених та інтернованих вояків (у тому числі українців) у Стшалково¹¹. Деякі аспекти таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у цьому таборі були додатково висвітлені в одній зі статей автора цієї публікації¹².

Але очевидною є потреба поновного звернення до вивчення різних аспектів життя та діяльності інтернованого вояцтва у Стшалково, що дасть змогу відтворити цілісну історію цього табору.

Зима 1921–1922 рр. стала тяжким випробуванням для таборян, вкрай негативно позначившись на їхньому моральному стані. Майже постійне недоїдання та брак вугілля для опалення остаточно вичерпали їхні фізичні сили, посіявши в душах декого з них зневіру та відчай. Потерпали інтерновані й від непристосованих до перебування взимку бараків та землянок, які практично не можна було й обігріти. Таборіві лазня та пральня не були розраховані на обслуговування такої кількості таборян, до того ж не були обладнані кімнати для умивання. У цей час бракувало практично всього — посуду для їжі, ковдр та матраців, паперу, навчального приладдя тощо. Дошкуляло інтернованим й значне обмеження кількості перепусток на вихід з табору, від чого найбільше потерпали одружені старшини, які разом з родинами мешкали в таборі¹³.

Такі обтяжливі, а часом й просто неможливі умови перебування таборян у Стшалково спонукали одного з його мешканців — поручника Є. Маланюка — звернутись на шпальтах різдвяної одноднівки до Всевишнього з такими словами: «Зглянься на нас! В надвечір'я Святого Різдва Твого ми благаємо Тебе. Дивись — ми голодні й холодні, ми самотні й гонимі, ми всіма покинуті й ображені. Хіба не чуєш Ти, як знову лунає крик: «Розпни їх! Хіба не бачиш, як несемо ми хрест Твій, ми — в терновім вінку колючих дротів»»¹⁴. Одні лише ці рядки засвідчують весь драматизм перебування людей у цьому таборі, а крім того свідчать про вірність більшості українського вояцтва національно-визвольним ідеалами УНР.

І хоча на початку 1922 р. інтерновані частини армії УНР у Стшалково отримали від уряду УНР обмежену грошову дотацію (для поліпшення їжі таборян, підтримки роботи таборових майстерень, проведення культурно-освітньої роботи та покриття канцелярських видатків), її загальний обсяг був мізерним. Так, зокрема, на потреби 1-ї Запорізької дивізії було асигновано 110 тис. м.п., 5-ї Херсонської — 70 тис. м.п., жандармерії — 14 тис. м.п., Окремої бригади кордонної варти — 15 тис. м.п., штабу тилу армії — 25 тис. м.п., резервних військ — 40 тис. м.п. Ще

Вішка О. Преса української еміграції у Польщі 1920–1939. Л., 2002. 480 с.; Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Strzałkowie w latach 1921–1922 (рукопис).

⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 т. Ч. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924. К., 2000. С. 92–97.

⁷ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Л., 2000. 276 с.

⁸ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі... С. 101.

⁹ Див.: Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена... С. 41.

¹⁰ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі... С. 101.

¹¹ Czerniak Beata, Czerniak Robert Michał. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. Strzałkowo, 2013. 32 s.

¹² Срібняк І. Інтерновані вояки Армії УНР у таборі Стшалково, Польща (друга половина 1921 — початок 1922 рр.): моральний стан та умови перебування // Проблеми всесвітньої історії. К., 2017. № 2 (4). С. 182–195. Режим доступу: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23678>.

¹³ Докладніше про це див.: Срібняк І. Інтерновані вояки Армії УНР у таборі Стшалково, Польща (друга половина 1921 — початок 1922 рр.): моральний стан та умови перебування // Проблеми всесвітньої історії. К., 2017. № 2 (4). С. 182–195. Режим доступу: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23678>.

¹⁴ Наша зоря: одноднівка. Стшалково, 1922. Ч. 1. С. 1.

25 тис. м.п. було виділено для таборового шпиталю¹⁵. Але цього було вкрай недостатньо, і вже за короткий час більшість цих коштів була витрачена.

В останніх числах грудня 1921 р. дуже подразливою для переважної більшості таборян стала перша поява у таборі більшовицьких дипломатів — представників «російсько-української» делегації, які запропонували інтернованим повернутись до УСРР, скориставшись проголошеною амністією. Ще перед цим, будучи достатньо добре поінформованою про ситуацію в таборі Стшалково (через мережу своїх агентів у Польщі), Москва доклала максимальних зусиль для руйнації військових структур армії УНР. Одним з них стало оголошення 30 листопада 1921 р. ВУЦВК амністії для козацького складу Військ УНР¹⁶. На цей час серед вояків-українців не виявилось бажаючих скористатись амністією, натомість «улов» більшовиків серед «балаховців» та «брєдівців» досяг 670 осіб¹⁷.

Але насправді бажаючі повернутись додому були й серед українців, про що свідчить отриманий начальником таборової контррозвідки сотником Говінським список, в якому фігурували прізвища 48 таборян, у тому числі 12 старшин¹⁸. Ще 10 таборян-українців перейшли до більшовицької секції табору, сподіваючись в такий спосіб швидше дістатись додому¹⁹. (Для порівняння слід навести загальну приблизну кількість інтернованих українців у таборі, яка була заявлена головою Української ліквідаційної комісії в Польщі полковником О. Данильчуком станом на 28 січня 1922 р.: 1500 старшин, 2200 козаків, 300 жінок і 100 дітей)²⁰.

У цей час в таборі продовжувала стрімко погіршуватись продовольча ситуація, про що своїм рапортом від 23 січня 1922 р. повідомляв

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 832. Арк. 1.

¹⁶ Ознайомлення з її змістом інтернованих ускладнювалось польською владою, яка не давала згоди на публікацію амністії на шпальтах польських ЗМІ з огляду на її заідеологізованість. За деякий час радянська дипломатія у Варшаві отримала інструкцію для застосування амністії, що спонукало її активізувати свої зусилля, прагнучи будь-що поінформувати таборян про можливість їх повернення додому (за умови визнання ними влади більшовиків). Вже на початку 1922 р. була підписана «нота Добського-Йоффе», яка створила правне підґрунтя для започаткування репатріації інтернованих вояків-українців, а крім того — сам текст був повністю або частково опублікований в польсько- й україномовній пресі Польщі, ставши в такий спосіб доступним для всіх таборян (див.: ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 825. Арк. 102; Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 207. Арк. 2–3).

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 826. Арк. 36.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 3–6.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 81–82.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 50 зв.

С. Петлюрі генерал-інспектор Військ УНР генерал-хорунжий О. Удовиченко. Він, зокрема, попереджав про заплановане польською владою зменшення добових пайків таборян (хліба — з 750 до 500 грамів, картоплі — з 700 до 600, м'яса — на 150 грамів). Такі обмеження харчового раціону інтернованих спонукали його зробити дуже сумний прогноз: «Якщо до цього козаки і старшини були напівголодні, то зараз буде справжній голод». Він також характеризував як «дуже кепський» стан одягу і взуття таборян, звертав увагу на відсутність палива, внаслідок чого «люди мерзнуть, припинена варка їжі і передбачається припинення випічки хліба». З огляду на це все генерал О. Удовиченко оцінював ситуацію в таборі як «катастрофічну», на його думку, необхідно було вжити всіх заходів, щоб інтернованих з табору Стшалково перевести до Калішу, для чого голові Української військово-ліквідаційної комісії полковнику О. Данильчуку належало терміново звернутись до польського уряду²¹.

Військовий міністр Уряду УНР генерал-хорунжий А. Вовк інформував у січні 1922 р. полковника О. Данильчука про дійсно розпачливий стан інтернованих у Стшалково: «[...] умови жахливі. Люди буквально голодують та замерзають від холоду. За відсутністю палива було припинено приготування їжі і зараз страви готуються один раз на добу»²². Він також інформував про те, що у таборі проводиться запис бажаючих повернутись додому, і з огляду на «жахливий стан табору» значна кількість інтернованих попросила внести їх до списків на виїзд, і хоча пізніше більшість вояків зажадала виключення своїх прізвищ з них — польська комендатура відмовляла їм у цьому.

Зрештою високий ступінь невдоволення у середовищі колишніх союзників Польщі у боротьбі з більшовицькою Росією спонукав польську владу до пошуку шляхів поліпшення становища таборян. 25 січня 1922 р. голова польської Репатріаційної комісії Корсак видав розпорядження про переведення інтернованих українців з табору Стшалково до Каліша-Щепіорно, причому ця справа мала більшою мірою залежати від того, наскільки швидко українське командування тамтешніх таборів зможе підготуватись до прийому «стшалковців».

На виконання цього рішення А. Вовк запропонував начальникові групи інтернованих військ УНР в Каліші стягнути для «негайної праці всіх фахівців для обладнання бараків та землянок в самий наглий (терміновий. — І. С.) спосіб»²³. Але і цього разу швидко й оперативно виконати розпорядження не видавалось можливим, бо

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 827. Арк. 394.

²² ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 827. Арк. 125.

²³ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 49.

полагодження бараків на новому місці вимагало значних коштів, якими командування табору в Каліші на той момент не диспонувало.

Одночасно комісар табору звернувся до центральних польських установ у справі забезпечення належного харчування інтернованих вояків-українців. Обіцянки з Варшави мали дуже обнадійливий характер, запевняючи про поновлення поставок до табору достатньої кількості деяких видів продуктів харчування (сала, цукру, борошна), а також дров та вугілля. Відносно збільшення надходження згаданих продуктів дало змогу дещо нормалізувати ситуацію в таборі, але загалом вона залишалася складною.

Приховане бажання частини інтернованих скористатись амністією та повернутись до УСРР не було таємницею для командування Військ УНР, яке вдалось до проведення комплексу контрзаходів задля мінімізації можливих негативних наслідків для таборової організації вояків-українців. Зокрема, інтернованим у Стшалково та в інших таборах був оголошений наказ № 5а (від 11 березня 1922 р.) Головної Команди Військ УНР, в якому таборянам роз'яснювались можливі наслідки виїзду до радянської України (включно з їх фізичним знищенням).

Перед своєю черговою появою у Стшалково радянські представники отримали від МЗС Польщі всю необхідну для них інформацію (місце перебування, кількість інтернованих та ін.), а також запевнення в тому, що польська влада забезпечить відокремлення тих осіб, які своєю письмовою заявою висловлять бажання повернутись до УСРР. Була отримана згода й на те, що до цієї категорії осіб буде забезпечено доступ радянських дипломатів²⁴. Крім того, польська сторона погодилась і на те, що з питань реєстрації на виїзд інтерновані отримували право звертатися безпосередньо до радянської місії у Варшаві, а також до представництва «російсько-української» делегації у Рівному та Барановичах. Обов'язковим елементом цього було підписання спеціальної форми («засвідчення») про лояльність потенційного репатріанта до радянської влади²⁵.

Друга поява у Стшалково радянських і польських уповноважених — членів Змішаної польсько-радянської репатріційної місії (у супроводі інспектора таборів полковника Дзерожинського) — припала на 19 березня 1922 р. За кілька годин до їх прибуття польські урядовці на зборах всіх військових начальників Військ УНР у Стшалково, намагаючись запобігти можливим ексцесам у таборі, попередили про недопущення будь-яких недружніх акцій щодо членів

згадуваної місії (рапорт ч. 51 від 20 березня 1922 р. начальника групи Військ УНР на той час полковника О. Ковальського)²⁶.

Ранком того дня інтернованим козакам всіх секторів табору, які були вишикувані біля своїх бараків разом зі старшинами, польською і українською мовами було виголошено текст амністії. Відповіддю українців у кожному випадку був спів «Ще не вмерла Україна», свист та образливі викрики таборян на адресу більшовицьких представників. Одночасно між козаками поширювались листівки, в яких розкривались дійсні причини оголошення амністії більшовиками.

Ставлення українського вояцтва до більшовицьких представників було виразно ворожим, їх спроби агітації сприймались інтернованими вкрай неприхильно. Полковник О. Ковальський зазначав, що старшинам довелось докласти значних зусиль «аби стримати гнів козацтва і таким чином з поваги до польських представників зберегти недоторканість більшовицьких ребер». Після закінчення проголошення амністії вояцтво «відповіло многократним і могутнім — “Слава Головному Отаманові, Слава У.Н.Р. та співом народнього національного гімну”, що засвідчило гідне складання українським вояцтвом “може останнього іспиту витривалості духа і єдності”»²⁷.

Підсумки проголошення амністії задовольнили «російсько-українську» делегацію тільки почасти²⁸. Між тим її здобутки в українській частині табору цілком не влаштували більшовицьких уповноважених, за наполяганням яких ввечері 19 березня приймається рішення про проведення серед вояків-українців персонального опитування. Але такий формат оголошення амністії заперечив полковник Дзерожинський, мотивуючи це бажанням зберегти спокій у таборі та уникнути завдання образ членам «російсько-української» делегації. Така його позиція була певною мірою зумовлена гостро негативною реакцією вищого політичного і військового проводу УНР, зокрема С. Петлюри, який висловив свій протест тільки самим фактом оголошення амністії в таборах. На його переконання, ініційована більшовиками амністія була образливою для українців вже тим, що її організував окупаційний для УНР режим²⁹.

Між тим під тиском радянської дипломатії МЗС Польщі дало дозвіл на проведення

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 38.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 38.

²⁸ В тих секціях табору, де мешкали «брєдівці» (за прізвищем генерал-лейтенанта Н. Бредова, «Збройні сили півдня Росії») і «балаховці» (від прізвища генерала С. Булак-Балаховича), скористатись амністією висловило бажання близько 1000 осіб (див.: ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 826. Арк. 77–80).

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 132–133.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 1; Спр. 825. Арк. 101.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 69–71.

персонального опитування у Стшалково, про що стало відомо й інтернованим. Прагнучи скріпити моральний дух таборян вояки 1-ї Запорізької дивізії виготовили вночі на 20 березня в дивізійній друкарні свою відповідь-листівку за підписом «Товариство Старшин та Козаків Славного Українського Війська Запорізького». Написана у стилістиці «Як козаки писали листа турецькому султану», вона мала образливу для більшовицьких уповноважених форму³⁰.

Таборовий культурно-освітній відділ випустив 20 березня 1922 р. «Метелик» з роз'ясненням цілей більшовиків у зв'язку з проголошенням згадуваної амністії. У ньому, зокрема, йшлося: «...вороги силкуються обезсилити нас і, використовуючи наше невідрадне становище, хочуть вирвати нам із серця ці ідеали, за які ми поклали стільки кровавих жертв». Для цього вони використовують «облесливі слова, амністія, великі обіцянки», які не повинні ввести в оману українське вояцтво, яке ніколи не піде на те, аби «схилити свою вільну козацьку голову та попасти вдруге під московський нагай»³¹ (див. додаток).

Від самого початку було зрозуміло, що крім оголошення амністії «російсько-українські» представники місії вестимуть агітацію з метою роз'єднання лав українського вояцтва та повернення на свій бік фізично та психічно виснажених таборян. Попри небезпеку такої агітації командування інтернованих Військ УНР зробило все аби «усвідомити козацтво, що випад супроти мішаною комісії буде образою для представників дружньої Польщі». Водночас козакам було роз'яснено дійсну мету появи більшовицьких посланців та наново оголошено наказ № 5а від 11 березня 1922 р. Головної Команди Військ УНР, в якому викривались дійсні завдання радянської дипломатії³².

Вранці 20 березня члени місії почали посекційний обхід бараків табору в супроводі озброєного польського ескорту. Мешканців окремого кожного бараку вишикували в ряд, після чого кожен вояк мав підійти та заявити полковнику Дзерожинському (у присутності уповноважених Змішаної комісії) про своє бажання чи небажання скористатись амністією. При цьому всі спроби більшовицьких представників усунути від участі в опитуванні начальника групи інтернованих Військ УНР полковника О. Ковальського та його помічників — начальників жандармерії та таборової контррозвідки були проігноровані польською владою.

³⁰ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2639. Арк. 63.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 21; ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2639. Арк. 65.

³² ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2639. Арк. 65.

У разі згоди когось із таборян скористатись амністією — його прізвище записувалось членами «російсько-української» делегації, після чого така особа мала зібрати свої речі у бараку та перейти до окремого сектора, де власне й скупчувались майбутні поворотці в очікуванні виїзду до УСРР. При цьому непоодинокими були випадки, коли решта таборян чинила психологічний тиск на потенційних «відступників», галасуючи та свистячи навколо того бараку, де проводилось опитування.

Але те, що не наважився вчинити загал таборян (пам'ятаючи про недопущення жодних ексцесів), зумів зробити український інвалід Петрик, який під час опитування завдав милицею сильного (проте не смертельного) удару в голову одному з більшовицьких уповноважених. Цей вчинок українця спонукав їх негайно припинити проведення опитування, тим більше що польська сторона відмовлялась давати жодні гарантії безпеки під час продовження оголошення амністії. З огляду на це «російсько-українська» делегація спішно згорнула свою роботу та залишила табір під загальний свист та образливі вигуки вояцтва на адресу більшовицьких представників³³.

Утім, варто зазначити, що дехто з таборян не тільки замислювався, але й готувався до повернення. Зрозуміло, що виявлене українцями одностайне неприйняття амністії насправді не було таким — заітовані більшовиками вояки не вважали за можливе зголошуватись на амністію публічно, в присутності своїх товаришів, та наражатись в такий спосіб не тільки на моральний осуд решти таборян, але й на дисциплінарні заходи з боку командування Військ УНР та репресії з боку польської влади. Зокрема, 21–22 березня поточного року до від'їзду записалось 18 осіб з числа українців (у тому числі четверо козаків підлягали відправці до УСРР відповідно до рішення козацьких зборів, решту становили ті, хто раніше перебував у складі більшовицької армії, а також двоє жінок)³⁴.

Вочевидь, ця кількість була зовсім не та, на яку сподівались радянські дипломати. За підрахунками польського історика З. Карпуса, скористатися амністією та виїхати додому (до УСРР і РСФРР) зі Стшалково станом на кінець березня 1922 р. зголосилось тільки 30 українців (для порівняння: з числа «брєдівців» та «балаховців» виїхати до радянської Росії погодилась 721 особа)³⁵. Деяко більші цифри (щоправда, без інформації про їхню національну приналежність) подаються у більшовицьких джерелах: станом на 20 квітня поточного року до РСФРР виїхало близько 1000 осіб, до УСРР — близько 300. Ще 200 осіб зголосились до

³³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 82.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 82.

³⁵ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. С. 129.

виїзду, але на той момент ще не були репатрійовані³⁶.

Причинами малоуспішної роботи «російсько-української» делегації (за визначенням самих же більшовицьких дипломатів) з вояками-українцями були рішучі заходи, які застосовувались до зрадників українським командуванням (ізоляція на таборових гауптвахтах та в польських в'язницях за звинуваченнями у шпигунстві, побиття і навіть катування)³⁷. Але до інформації такого роду, почерпнутої з радянських джерел, слід ставитись особливо обережно, бо останні готувались для документального забезпечення дипломатичного тиску на польську владу. Зрештою, попри всі можливі «виправдальні» причини, які підштовхували декого з інтернованих до прийняття такого, як виявилось пізніше, фатального рішення, слід називати речі своїми іменами — то була зрада своїй державі та шлях в нікуди, бо ледь не всі «поворотці» загинули пізніше у горнилі сталінських репресій.

12 квітня 1922 р. більшовицькі уповноважені з репатріації отримали чергову «козирну карту», коли ВУЦВК ухвалив спеціальне рішення про амністування й командного складу антибільшовицьких армій, яке вже стосувалось старшинства Армії УНР. Щоправда, укладена для практичної реалізації цього інструкція запроваджувала надмірно складний та неефективний порядок амністування, основною вадою якого був надто тривалий термін очікування потенційним репатріантом дозвільного рішення того ж ВУЦВК. У цій ситуації «російсько-українська» делегація інколи навіть вдавалась до відвертого ігнорування її положень, прагнучи скоріше «вихопити» зі Стшалково тих старшин, які погоджувались бути амністованими. Але таких все ж були одиниці, а їхній від'їзд (або втеча) з табору не могли позначитись на військовій організації Армії УНР.

Прихід весняного тепла змінив життя інтернованих на краще: у ситуаційному звіті від 12 квітня 1922 р. зазначалось, що харчовий стан і «умови загального характеру» суттєво поліпшились, і ані в чому «вояцтво не відчувало гострої потреби»³⁸. На 15 травня 1922 р. чисельний склад інтернованих українців у Стшалково становив 4680 осіб, у тому числі 1501 старшину, 2821 козака, 260 жінок і 98 дітей. На цей час у таборі були скупчені вояки 1-ї Запорізької (1657 осіб), 5-ї Херсонської (1040 осіб), окремі відділи 6-ї Січової (308 осіб) дивізій, штаб тилу Дієвої армії, Окрема кордонна бригада, Корпус жандармів МВС УНР, військова жандармерія, один з полків Окремої

кінної дивізії, Вищий військовий суд Армії УНР, управління та згорнуті підрозділи Резервних військ УНР³⁹.

Стан харчування таборян у цей час був задовільний (старшини отримували 400 грамів хліба щоденно, козаки — 500; м'ясо (100 грамів на день), жири (30 грамів), цукор (20 грамів) видавались в однаковій кількості всім мешканцям табору). Як приварок інтерновані отримували кислу капусту, яечну крупу, квасолу, кукурудзу. Але вадою цього раціону був низький вміст вітамінів, внаслідок чого станом на 2 травня 1922 р. у шпиталі перебувало 9 осіб з діагнозом «цинга». Дошкуляла інтернованим й нестача мила (100 грамів на місяць)⁴⁰. Внаслідок дефіциту окремих видів продуктів та промислових товарів у таборі вільотно почували себе спекулянти, які робили свою комерцію на негараздах частини таборян.

19 травня 1922 р. заступник військового міністра у справах забезпечення армії генерал-поручник П. Єрошевич на виконання розпорядження (ч. 926 від 2 травня 1922 р.) військового міністра УНР генерал-хорунжого А. Вовка здійснив інспекційну подорож до Стшалково. Він позитивно оцінив роботу «Кооперативу одружених» у таборі, дійшовши висновку про доцільність поширення його досвіду в Каліші та Щепіорно, бо останній ефективно боровся з таборовими спекулянтами і водночас давав змогу покращити матеріальне становище сімей інтернованих.

Порівнюючи ситуацію в Стшалково станом на вересень 1921 р. й 1922 р., П. Єрошевич зазначав, що тоді табір перебував у дуже кепському становищі, натомість зараз «це земля і небо», настільки все змінилось у кращій бік. «Чи не буде помилки цілком залишити Стрільковський (Стшалковський. — І. С.) табір?» — риторично запитував генерал⁴¹. Але найважливішим його висновком (зробленим радше мимовільно) стала констатація того, що попри холод в бараках хворих було мало (частково завдяки щепленню від тифу), і це досягнення не в останню чергу стало можливим завдяки задовільному харчуванню інтернованих. Отже, хоча в багатьох рапортах начальників групи Військ УНР і вказувалось на неможливі обставини перебування та харчування інтернованих українців (що зрештою відповідало дійсності), але все ж таки необхідний мінімум для проживання взимку таборянам видавався.

Генерал звернув увагу на нормальні робочі стосунки з польською комендатурою, а також на наявність значної кількості робочих вакансій поблизу табору, що давало таборянам можливість постійного приробітку. Всі інтерновані вояки-українці на цей час мешкали лише в бараках,

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 825. Арк. 80.

³⁷ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924). К., 1999. С. 161–163.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 79–80.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 838. Арк. 359.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 52.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 166–166 зв.

і хоча їх підготовка до майбутньої зими вимагала ремонту, встановлення печей, заготівлі резерву палива, ремонту водогону, проте переведення інтернованих до Каліша, на думку П. Єрошевича, погіршило б умови їхнього перебування⁴². Але оптимізм генерала був, видається, дещо передчасним, бо побутова та моральна ситуація у таборі залишала бажати кращого, опосередкованим свідченням чого був досить високий відсоток дезертирства (тільки за першу половину травня 1922 р. табір залишило 63 особи)⁴³.

Про нездорові тенденції у житті таборян йшлося у повідомленні члена репатріаційної комісії польського поручника Ф. Садовського, на підставі якого голова Української Ліквідаційної Комісії у Польщі полковник О. Данильчук уклав рапорт до військового міністра Уряду УНР про ситуацію в Стшалково (17 липня 1922 р.). Як випливало з рапорту, побут та харчування таборян поліпшилися, для забезпечення цього, на думку поручника Садовського, робилось все можливе. Зокрема, в достатній кількості було підвезене борошно і дрова для приготування їжі.

Але у ставленні інтернованих до польського комісара табору, зазначав поручник Ф. Садовський, була відсутня елементарна повага, на його адресу сипалась лайка. Взагалі, на автора згаданого повідомлення «неприємне враження» справило «дуже неприхильне відношення до поляків». У таборі «немає ніякої дисципліни, кругом безладдя, бруд і грязь», а з боку командування групи має місце «дуже вороже і негативне відношення [...] до тих старшин наших, які працюють в польських установах», на їх адресу лунають погрози та висловлюються обіцянки вжити репресій після їх повернення в Україну. Ф. Садовський також повідомляв, що у таборі діяло понад 10 кантин, а їх співробітникам видавалась значна кількість перепусток, внаслідок чого їх бракувало іншим таборянам, і навіть у випадку гострої потреби останні не мали можливості їх отримати. Ця інформація була передана голові репатріаційної комісії Корсаку, який зажадав від командування групи інтернованих Військ УНР в Стшалково негайного усунення цих негативних явищ, заявивши, що в іншому випадку цим займатиметься польська комендатура табору⁴⁴.

Загальна чисельність інтернованих українських військ у таборі Стшалково на 1 серпня 1922 р. (перед його ліквідацією)⁴⁵ становила 3289 осіб, у тому числі 1035 старшин, 1963 козаки,

⁴² ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 822. Арк. 166–166 зв.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 838. Арк. 360.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 827. Арк. 258.

⁴⁵ На момент ліквідації табору обов'язки начальника групи інтернованих Військ УНР в Стшалково виконував начальник запасних і резервних військ УНР полковник О. Білецький (див.: ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 824. Арк. 181–181 зв.).

207 жінок та 84 дитини⁴⁶. Порівнюючи цю кількість з травневим показником (4680 осіб), слід відзначити істотне зменшення числа старшин (майже на 500 осіб) і козаків (понад 800 осіб). Поменшало в таборі й жінок — з 260 до 207, та дітей (останніх неістотно). Очевидно, що частина з цієї кількості припадала на дезертирів (у період з 15 і до 31 липня 1922 р. табір залишило 12 осіб, а за першу половину серпня зі Стшалково дезертирувало вже 95 вояків)⁴⁷.

У цей час в Польщі все ще працювала «російсько-українська» делегація, яка продовжувала «виманювати» нестійкий елемент з числа старшинства Армії УНР у таборі Стшалково. До найбільших її «здобутків» слід віднести репатріацію (з порушенням порядку інструкції до «квітневої» 1922 р. амністії) генерала І. Мартинюка (колишнього декана військового факультету Українського народного університету) і полковника Ю. Осмолівського (станом на вересень 1922 р. — в.о. командуючого 1-ю Запорізькою дивізією).

Останній ще у серпні 1922 р. налагодив таємний зв'язок з радянськими дипломатами, відрядивши до Варшави одного з підлеглих старшин (Гавришка) та передавши більшовикам копії наказів 1-ї Запорізької дивізії та іншу таємну інформацію. Зрозумівши, що в даному випадку до них звернулася людина, готова не лише перейти на бік радянської влади, але й зрадити своїх побратимів, більшовицькі дипломати запропонували Ю. Осмолівському своїм наказом оголосити про розпуск 1-ї Запорізької дивізії. Але реалізувати задумане завадила його заміна на посаді комдива генерал-хорунжим А. Вовком. У цій ситуації Ю. Осмолівському довелося звільнитися з лав Армії УНР (3 жовтня 1922 р.), після чого він як приватна особа виїхав до більшовицької Росії⁴⁸.

Переважна більшість старшин Армії УНР обирала інших шлях — шлях поневірянь на чужині, бо не могла примиритися з приходом більшовизму до України. Багато хто з них отримував коротко- та довготермінові відпустки (з метою покращення свого матеріального стану), тимчасово залишав табір на цілком легальних підставах та влаштувався на різні сезонні роботи. Для цієї категорії вояцтва командування групи та польська влада намагалися створити додаткові можливості

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 838. Арк. 364. Між тим, за даними З. Карпуса, на 1 липня 1922 р. у таборі перебувало 2364 українці, тобто на тисячу осіб менше (див.: Karpus Z. *Pobyt żołnierzy Ukrainkiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924 // Europa orientalis. Toruń, 1996. S. 456*). Можливо, що така різниця була обумовлена перебуванням значної кількості таборян поза межами табору — на роботах.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 838. Арк. 365, 367.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 826. Арк. 161.

для забезпечення їхніх життєвих потреб, і з цією метою на початку літа 1922 р. у таборі були засновані ремісничі майстерні, зокрема з виготовлення кошиків, меблів, мистецьких виробів із соломи, шиття білизни, а також шевські та кравецькі)⁴⁹. Завдяки цьому дехто з таборян, особливо з числа жіноцтва, зміг використати свої вміння та бажання працювати на користь власній родині.

До кінця серпня 1922 р. основна маса інтернованих була передислокована з Стшалково до Каліша і Щепіорно, але 1157 українців та членів їхніх родин залишались у таборі, продовжуючи свою роботу в майстернях чи працюючи неподалік⁵⁰. Частина з них утворювала так звану «групу полковника О. Ковальського» (близько 700 осіб), переважна більшість членів якої працювала в таборових кооперативах. Останні мали право безоплатно користуватись таборовими будівлями, майстернями, електрикою, одержувати грошову допомогу і харчування протягом місяця. Ще 300 вояків зберегли статус інтернованих, провадячи роботи з ліквідації табору⁵¹.

У 1923 р. польська влада продовжила процес поступової ліквідації табору, хоча таборяни й надалі користувались правом безоплатного проживання у бараках. Крім того, ремісничі майстерні були безоплатно передані тим, хто продовжував залишатись у таборі. Через несприятливу економічну кон'юнктуру деякі з них пізніше самоліквідувались, але окремі підприємства зуміли адаптуватись до умов позатаборового життя. До числа останніх належали шевські майстерні, в яких під керівництвом таборових майстринь всі бажаючі жінки могли пройти курси гаптування

(вишивання) в техніці «тоledo», а після цього й залишитись тут працювати.

Їх вироби охоче купувались мешканцями найближчих польських міст (Слупца і Стшалково), а комерційною реалізацією займались колишні інтерновані вояки-українці Василь Попов, Михайло Тимченко та ін. Прибуток від продажу гаптованих виробів давав змогу забезпечити прийнятний рівень існування тим родинам, які продовжували мешкати на території табору. Прикметно, що з плином часу до числа працівниць цих майстерень (крім дружин вояків Армії УНР) приєднались і мешканки згадуваних польських міст⁵².

Також у Стшалково продовжував діяти «Кооператив Одружених Українців», який обслуговував власну кантину (буфет). За червень 1923 р. кооператив отримав 5 695 029 м.п. чистого зиску, за вересень — 5 974 183 м.п. Працював він і в 1924 р., володіючи майном на суму 187 650 000 м.п. (станом на 17 березня 1924 р.). У цей час до його складу входило 85 осіб, в квітні кількість членів-пайщиків збільшилась ще на 30 осіб⁵³.

31 серпня 1924 р. табір в Стшалково було остаточно ліквідовано, а його мешканцям видана так звана «карта азилію» та дозволено влаштуватись на роботу в межах усєї Польщі. Але й після цього в частині бараків та таборових будинків, зокрема в будинку комендатури, перебували колишні інтерновані вояки Армії УНР, продовжуючи займатись ремісництвом. Дуже обмежена можливість працевлаштування в окрузі спонукала переважну більшість українських ветеранів та членів їхніх родин залишити таборові приміщення до кінця 1926 р. і переїхати до інших польських міст або й за межі Польщі.

⁴⁹ Czerniak Beata, Czerniak Robert Michał. *Obóz jeńców wojennych...* S. 25.

⁵⁰ Karpus Z. *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Toruń, 1997. С. 134.

⁵¹ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Л., 2000. С. 106.

⁵² Czerniak Beata, Czerniak Robert Michał. *Obóz jeńców wojennych...* S. 23, 27.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–2, 7 зв., 55, 68–69 зв., 74.

Додаток 1

«Метелик» таборового Культ[урно]-Освіт[нього] Відділу

Стрілків, дня 20 березня 1922 р.

Козаки!

Боротьба, яку ми вели невпинно з Москалями за власну державність, приневолила нас нарешті перед переважаючою силою ворога покинути рідну землю та опинитись за дротами. Але й тут, на чужині, жевріє в наших серцях любов до батьківщини, до своїх рідних, які там, по тім боці Збруча, стогнуть у безпросвітку та більшовицькому ярмі, а надія на успіх наших слухних домагань не покидає нас ні на хвилину. Надія на визволення держить нас, держить до того слушного менту (моменту. — *I. С.*), і коли ми, як переможці, зможемо вернути в рідний край.

Але й тут вороги силкуються обезсилити нас і, використовуючи наше невідрадне становище, хочуть вирвати нам із серця ці ідеали, за які ми поклали стільки кровавих жертв.

І тепер, коли незабаром має зібратись Генуенська конференція, на якій теж виступлять і наші представники з домаганням визнання самостійності України, саме тепер беруться большевики на хитрощі. Вони знають, що голос наших представників багацько заважить у нашій справі, тому намагаються розбити нашу силу і єдність. Облесливі слова, амнеція, великі обіцянки — це способи, якими намагаються перетягнути нас на свій бік. Але їхня ціль нам аж надто добре відома! Хочуть доказати перед світом, що нема ніяких самостійників, та що весь український народ хоче жити у федеральній злуці з Московщиною. Це їхня мета.

Чи можна повірити в їх обіцянку!

Тисячі-тисячі невинних жертв найкраще доказують, чого можемо сподіватись від них. І ті слабодухи, які покинули нас та пішли поклонитися катам, пропали там безслідно. Їх не розстріляли, бо большевики бодай перед світом скасували чезвычайку, та за те отрутою позбуваються тих, які очікували їхнього помилування.

Та ми зі свого боку запевняємо, що даремний їх труд. Не на те ми стільки боролися, не на те й тепер терпимо голод і нужду далеко на чужині, щоб схилити свою вільну козацьку голову та попасти вдруге під московський нагай.

Вільна, самостійна, незалежна Соборна Україна — це наш перший й останній поклик. Не третій інтернаціонал, а пісня

«ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА»

буде найкращою відповіддю червоним катам.

*ЦДАВО України. — Ф. 3525. — Оп. 1. — Спр. 6а. — Арк. 21.
Наводиться зі збереженням мови оригіналу.*

ДЖЕРЕЛА

1. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. — Л., 2002.
2. Вішка О.В. Українці у таборі в Стшалкові // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 1999. — Вип. 3. — С. 167–174.
3. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). — Л., 2000. — 278 с.
4. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999. — С. 154–156.
5. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). — К., 2000.
6. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — Київ—Філядельфія, 1997.
7. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. — Toruń, 1997.
8. Czerniak Beata, Czerniak Robert Michał. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. — Strzałkowo, 2013. 32 s.
9. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. — Toruń, 2001.
10. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. — Toruń. 2012.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 832.
12. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 825.
13. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 207.
14. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 826.
15. ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 105.
16. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 206.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 822.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827.
19. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 823.
20. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 823.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 824.
22. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 156.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2639.
24. ЦДАВО України. — Ф. 3525. — Оп. 1. — Спр. 6а.
25. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 838.
26. ЦДАВО України. — Ф. 3524. — Оп. 1. — Спр. 4.

REFERENCES

1. Vishka, O. (2002). Presa ukraïnskoi emihratsii v Polshchi (1920–1939) [The Press of Ukrainian Emigration in Poland (1920–1939)]. Historical and bibliographic research. Lviv, [in Ukrainian]
2. Vishka, O. V. (1999). Ukraïntsi u tabori Stshalkovo [Ukrainians at the Camp in Stshalkov]. *Bulletin of the Kyiv State Linguistic University. Series "History, Economics, Philosophy"*, 3, 167–174 [in Ukrainian].
3. Kolianchuk, O. (2000). Ukraïnska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939) [Ukrainian Military Emigration in Poland (1920–1939)]. Lviv, 278 p. [in Ukrainian].
4. Pavlenko, M. I. (1999). Ukraïnski viiskovopolonenni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vldy ta umovy perebuвання (1919–1924 rr.) [Ukrainian Prisoners of War and Interned in the Camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of authority and conditions of stay (1919–1924)]. Kyiv, pp. 154–156 [in Ukrainian]
5. Sydorenko, N. (2000). Natsionalno-dukhnove samostverzhennia [National-Spiritual Self-Assertion: in 3 parts, 2nd part: Press of interned Ukrainians and civilian emigration (Czech Republic, Poland, Romania, Egypt, 1919–1924)]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Sribniak, I. (1997). Obezbroïena, ale neskorena [Disarmed, but not overwhelmed: Interwar Army of the UNR in the camps of Poland and Romania (1921–1924)]. Kyiv-Philadelphia [in Ukrainian].
7. Karpus, Z. (1997). Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraïńscy na terenie Polski w latach (1918–1924). Toruń [in Polish].
8. Czerniak, Beata, Czerniak, Robert Michał. (2013). Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. Strzałkowo [in Polish].
9. Wiszka, E. (2001). *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Toruń [in Polish].
10. Wiszka, E. (2012). *Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924*. Toruń [in Polish].
11. Central State Archives of Senior Institutions and Administration of Ukraine (CSASIA of Ukraine). F. 1078. Op. 2. Spr. 200 [in Ukrainian].
12. CSASIA of Ukraine. F. 4. Op.1. Spr. 825 [in Ukrainian].
13. CSASIA of Ukraine. F. 1078. Op. 2. Spr. 207 [in Ukrainian].
14. CSASIA of Ukraine. F. 4. Op.1. Spr. 826 [in Ukrainian].
15. CSASIA of Ukraine. F. 2439. Op. 1. Spr. 105 [in Ukrainian].
16. CSASIA of Ukraine. F. 1078. Op. 2. Spr. 206 [in Ukrainian].
17. CSASIA of Ukraine. F. 1075. Op. 2. Spr. 822 [in Ukrainian].
18. CSASIA of Ukraine. F. 1072. Op. 2. Spr. 827 [in Ukrainian].
19. CSASIA of Ukraine. F. 1075. Op. 2. Spr. 823 [in Ukrainian].
20. CSASIA of Ukraine. F. 4. Op. 1. Spr. 823 [in Ukrainian].
21. CSASIA of Ukraine. F. 1075. Op. 2. Spr. 824 [in Ukrainian].
22. CSASIA of Ukraine. F. 1078. Op. 2. Spr. 156 [in Ukrainian].
23. Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. F. 309. Op.1 Spr. 2639.
24. CSASIA of Ukraine. F. 3525. Op. 1. Spr. 6a. [in Ukrainian].
25. CSASIA of Ukraine. F. 1075. Op. 2. Spr. 838. [in Ukrainian].
26. CSASIA of Ukraine. F. 3524. Op. 1. Spr. 4. [in Ukrainian].

Ihor Sribniak

"WE CARRY A CROSS... IN WREATH OF SPINY WIRES..."

(INTERNED UKRAINIAN SOLDIERS IN STSHALKOVO CAMP, POLAND IN 1922–1923)

The article analyzes the moral condition and conditions of stay of the interned Ukrainian soldiers in Stshalkovo (Poland) camp in 1922–1923. Based on the use of a wide range of archival sources, the author concluded that, that the everyday life of the interned in camps soldiers war was marked by considerable difficulties. Absence of any material resources, not always sufficient and high-quality food, lack of fuel for the heating of the huts, led to the fact, that a part of the Ukrainian soldiers were depressed.

To prevent the demoralization of Ukrainian warfare, the command of the group tried to intensify the cultural and educational work in the camp, but this did not always lead to positive results. Some of the interned did not withstand the burden of a hideous and burdensome camp expulsion, and left the camp in search of better living conditions. The most dangerous for the Interned was the scheduled activity of the Bolshevik agents, prompted the announcement of amnesty to participants of anti-Soviet formations and the appearance of Soviet diplomats in camps.

The command of the interned Army of the Ukrainian People's Republic tried in various ways to minimize the consequences of the demoralization of the part of the soldiers; however, some of the interned people were still tempted by the promises of the Bolsheviks and returned to Soviet Ukraine. For those who stayed in the camp, production workshops were created, which continued their activities after the abolition of the camp (in them a rather large group of ex-interned continued to work in a civilian position).

Key words: interned, camp, elder, Sthalkovo, amnesty, repatriation, Ukrainians.

Дата надходження статті до редакції: 22.04.2018.

УДК 325.8(5-11)(=111)

Галина Саган

УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА В КИТАЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ

У статті вказано на основні історичні етапи появи українців на китайських теренах, виокремлено причини переселення наших співвітчизників на Далекий Схід, висвітлено їхнє громадське та суспільне життя в Піднебесній, зазначено чинники рееміграції з Китаю до інших країн. Також розкрито тенденції до відродження діаспорного життя українців в Китаї на початку ХХІ ст., яке після Другої світової війни припинило існування.

Ключові слова: українці Китаю, українська діаспора в Китаї, українські переселенці на Далекому Сході.

Присутність українців на китайських землях має давню і цікаву історію. Нині українська громада в КНР перебуває на етапі становлення та формування діаспорного життя. Серед українських громадян, які зараз проживають на території КНР, переважають особи, що прибули до Китаю з метою працевлаштування та навчання. Станом на січень 2017 р. на консульському обліку Посольства України в КНР перебуває 540 осіб (25 % — студенти, 15 % — працівники за контрактом, 60 % — дружини та діти китайських громадян). Більшість цих осіб проживають у Пекіні та Гуанчжоу, а також Спеціальному автономному районі Сянган (Гонконг)¹.

За неофіційними даними, українців в Китаї понад 5 тис.² І хоча це ще не та кількість, яка може гарантувати розгортання активного діаспорного життя, та з кожним роком українців в Китаї стає дедалі більше і вони все динамічніше гуртуються

та створюють національні інституції. Інші дані про кількість осіб українського походження наводить сучасний китайський українознавець професор Хе Жунчана. Він стверджує, що в Китаї на кінець 90-х років ХХ ст. проживало понад 20 тис. осіб українського походження і всі вони цілком асимілювалися й інтегрувалися в суспільне життя цієї країни³.

Питання, що порушуються у цій статті, частково були предметом вивчення українських та іноземних науковців, котрі вивчали історію українських переселенців на Далекому Сході у першій половині ХХ ст. Одним з перших дослідників гуртування українців на Далекому Сході був діаспорний вчений І. Світ, який сам брав участь і організував діаспорне життя в Китаї. Його праці започатковують історіографію порушеної проблематики⁴. Грунтовне вивчення зазначених

¹ Українці у Китаї. Офіційна сторінка Посольства України в Китаї. Режим доступу: <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>

² Як живуть українці у Китаї / Інтернет-газета 20 хвилин. Режим доступу: <https://te.20minut.ua/lyudi/yak-zhivut-ukrayintsi-u-kitayi-10516701.html>

³ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. Т. 15. С. 306.

⁴ Світ І. Український Національний Дім в м. Харбін: Півтора року життя УНД. 14.11.1933 — 14.6.1935 Українська Видавнича Спілка, Харбін, 1936. — 84 с. (Бібліотека газ. «Маньджурський Вістник», ч. 3); Світ І. Український потенціал в Азії. Українці у вільному світі. Ювілейна кни-

питань здійснив сучасний дослідник М. Посівнич, який, зокрема, досліджував діяльність ОУН у далекосхідному регіоні⁵. Також варто згадати істориків В. Євтуха, А. Попока, В. Трощинського та А. Шевченка, які одними з перших у незалежній Україні почали вивчати питання української розпорошеності по всьому світові⁶. Представлений нами аналіз зроблено на основі вивчення матеріалів Посольства України в КНР, інтернет-газет українських громад в Китаї та світі, спогадів переселенців з України тощо.

Мета статті полягає в тому, аби виокремити основні аспекти історичного минулого української присутності на китайській землі, окреслити процес відродження діаспорного життя українців в Китаї на сучасному етапі.

Вперше українці на китайських теренах з'явилися в рамках становлення відносин Росії з Китаєм, які було започатковано в першій чверті XVII ст. Українці тоді входили до складу російського посольства, релігійних і торгових місій тощо. Після укладення 1689 р. між Російською державою і Китаєм Нерчинського договору в Пекіні було відкрито постійну духовну православну місію, що мала задовольняти духовні потреби «російської сотні» (так у договорі іменувалися піддані російського царя, полонені маньчжурами під час нападу 1685 р. на російське укріплення Абазин; нині це територія біля м. Благовещенськ Амурської обл., РФ). Серед персоналу цієї місії, у тому числі її очільниками були й українці. Зокрема, першим головою місії (з 1716 р.) був архімандрит Іларіон (Лежайський, родом з Чернігова), другим (з 1729 р.) — архімандрит Антоній (Платковський), третім (з 1735 р.) — архімандрит І. Трусов, четвертим (з 1743 р.) — архімандрит Гервасій (Ленцовський,

випускник Київської академії), сьомим (з 1768 р.) — архімандрит Микола (Цвіт), восьмим (з 1794 р.) — архімандрит Софроній (Грибовський; багато дослідників вважають його першим російським істориком Китаю), одинадцятим — архімандрит В. Морачевич.

Вагомий внесок у вивчення Китаю зробили український історик та археограф М. Бантиш-Каменський, котрий упорядкував збірник документів «Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год» (1882), український синолог і мандрівник Юрій Тимківський — автор «Путешествия в Китай через Монголию 1820 и 1821 гг.» (1824). Тривалий час імператорським послом у Пекіні був талановитий дипломат Іван Коростовець, родом з Чернігівщини. З 1819 р. до 1832 р. у Пекіні працював український лікар, випускник Петербурзької медико-хірургічної академії Йосип Войцехівський, який особливо відзначився у боротьбі з епідеміями холери. Ще за його життя китайці поставили йому в Пекіні пам'ятник (1829)⁷.

Наприкінці XIX ст. у складі російських місій українці почали більшими чи меншими групами прибувати в північно-східну частину Китаю — Маньчжурію. Початок цього процесу пов'язаний з будівництвом Східно-Китайської залізниці (СКЗ), яку відповідно до угоди з Китаєм прокладала Росія. Можливість доброго, як на ті часи, заробітку на будівництві приваблювала туди величезну кількість населення з Російської імперії. Однією з найбільших за чисельністю етнічних груп були українці, які переселялися як з України, так і з інших територій Російської імперії, зокрема з близького до Маньчжурії далекосхідного Зеленого Клину, більшість жителів якого становили вихідці з України. Найбільша кількість українських поселенців осіла в місті Харбіні.

Поступово в Маньчжурії налагодилося українське громадське життя, яке мало культурно-просвітницький характер. Воно концентрувалося навколо культурних осередків і гуртків, що виникали вздовж Східно-Китайської залізниці. На базі одного з таких гуртків у 1907 р. постала перша в Маньчжурії українська організація — Український клуб. Він мав просвітницькі цілі: пробуджувати серед українського громадянства інтерес до рідного краю, сприяти пізнанню рідної історії, літератури, музики, а також матеріально допомагати своїм членам. Найактивнішими

га Українського Народного Союзу: 1894–1954 рр. Джерзі Ситі, Н.-Дж., 1954. С. 263–269; Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1972. Мемуаристика, Ч. 3. 372 с.; Sweet I. The Problem of Nationalities in Soviet Asia / I. Sweet // *Ukrainian Quarterly*. New York, 1952. Vol. IX.

⁵ Посівнич М. Деякі аспекти діяльності організації українських націоналістів на Далекому Сході // *Український визвольний рух: наук. зб. Л.*, 2005. Збірник 5. С. 118–130; Посівнич М. Діяльність ОКН на Далекому Сході (1934–1944). Режим доступу: <http://azov.org.ua/diyalnist-oun-na-dalekomu-sxodi-1934-1944/>

⁶ Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. Т. 15. 350 с.; Євтух В.Б., Трощинський В.П., Попок А.А. Закордонне українство. К., 2005; Попок А.А., Трощинський В.П. Китай [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка–Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kytaу0>; Попок А.А. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004. 245 с.

⁷ Попок А.А., Трощинський В.П. Китай [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка–Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kytaу>

його діячами були С. Кукуруза, Ф. Тоцький, Ю. Юрченко та ін.⁸

Українське національне життя в Маньчжурії розвивалося нерівномірно. До 1917 р. воно мало винятково культурно-просвітницьку спрямованість і концентрувалося в Українському клубі в Харбіні та драматичних гуртках, що виникали в українських поселеннях, розташованих уздовж залізниці. У 1917–1921 рр. культурно-просвітницька діяльність (відкриття української початкової школи, української гімназії, української православної парафії, спорудження Українського національного дому) поєднувалася із політичною (створення й діяльність Маньчжурської окружної ради та Українського консульства в Харбіні, налагодження контактів із Києвом та участь у далекосхідних українських з'їздах тощо).

Українське консульство в Харбіні діяло у 1918–1919 рр. Його очолював П. Твардовський, який навесні 1918 р. як командир українських військових частин прибув із Харбіна до Києва, а восени того ж року повернувся назад, одержавши від українського Міністерства закордонних справ повноваження представляти інтереси України в Маньчжурії. Ці повноваження визнав народний комісар закордонних справ більшовицької Росії Г. Чичерін⁹.

Після прибуття в Харбін П. Твардовський вів переговори з представниками командування Антанти щодо створення українських військових частин на Далекому Сході, брав постійну участь в українському громадському житті, розпочав реєстрацію українців, які бажали отримати українське громадянство тощо. Діяльність П. Твардовського викликала вороже ставлення з боку російських дипломатів, багато з яких працювали в Китаї ще за царських часів. Вони звернулися до управляючого СКЗ генерала Д. Хорвата з вимогою заарештувати «самозванця-консула» й усунути його з Маньчжурії. До арешту не дійшло, але П. Твардовський змушений був залишити Харбін.

У липні 1917 р. в Харбіні на хвилі загального піднесення національно-визвольної боротьби народів після повалення царизму в Росії була заснована Маньчжурська окружна рада — центральна громадсько-політична установа українців у Маньчжурії. Раду очолив І. Мозолевський, заступниками голови стали П. Твардовський та С. Кукуруза, писарями — А. Довганюк та М. Юрченко, скарбником — С. Головка. Рада організовувала свою роботу в 4 секціях: культурно-освітній, агітаційно-політичній, військовій та фондовій. Культурно-просвітню діяльність

Рада поєднувала з політичною, яка з часом стала превалюючою. У лютому 1918 р. Раду очолив А. Радіонов. Ця організація одержала з Києва право на реєстрацію українців та видачу посвідчень про їхнє українське громадянство¹⁰.

У 1920-х рр. кількість українців у Харбіні збільшилася за рахунок політичних емігрантів з України, Сибіру та Далекого Сходу, які прагнули увійти в контакт з українцями, котрі вже проживали в Маньчжурії, щоб спільно працювати в межах створених там організацій. Але під впливом успіхів більшовиків, поразки УНР і ЗУНР, а також розпаду сибірської влади більшість діячів української спільноти охолола до громадської праці. Частина українців, щоб зберегти робочі місця на залізниці, оформила свої паспорти через радянське консульство в Харбіні, дехто прийняв китайське громадянство.

Ситуацію погіршували несприятлива політична кон'юнктура та вкрай недружнє ставлення китайської влади, яка у 1921 р. з огляду на зближення з Москвою припинила існування Маньчжурської окружної ради. У 1923 р. в Маньчжурії закрили й інші українські організації, а пізніше навіть конфіскували будинок і майно Українського клубу. Внаслідок цього українське громадське життя в Маньчжурії в 1920-х рр. стало занепадати. 1924 р., згідно з Мукденським договором, Китайська Чанчуньська (Харбінська) залізниця перейшла у спільне китайсько-російське управління. Це змусило значну кількість українців задля збереження місця своєї праці на залізниці прийняти радянське громадянство, що призвело до майже цілковитого занепаду українських організацій. Від 1926 до осені 1931 р. «Просвіта» була єдиною активною суто національною організацією на всьому Далекому Сході.

Проте у вересні–грудні 1925 р. все ж таки виходив тижневик «Українське життя». Він друкувався в японській друкарні з метою уникнення цензурування та контролю з боку китайських властей. Після захоплення Японією північно-східного Китаю і утворення там 1932 р. васальної держави Маньчжоу-Го в Харбіні значно посилювався вплив японських кіл. 15 листопада 1933 р. українській громаді було повернуто Український дім, де вона знову могла організовуватися для повноцінного громадського життя¹¹.

Далекий Схід, як місце компактного проживання українців, у 30-ті роки ХХ ст. потрапив у поле зору лідерів ОУН. На їхню думку, активна організаційна діяльність серед українців діаспори мала сприяти подальшій розбудові Української держави. Саме на Далекому Сході були умови

⁸ Кухаренко Р. Українці в Китаї // Міграція. Режим доступу: <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-china/>

⁹ Там само.

¹⁰ Попок А.А., Трощинський В.П. Китай...

¹¹ Кухаренко Р. Українці в Китаї // Міграція. Режим доступу: <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-china/>

для створення ще одного самостійницького центру. На початку 1930-х рр. провідник ОУН Євген Коновалець почав приділяти особливу увагу подіям на Далекому Сході. Він зумів переконати японський генштаб у тому, що Україна має виняткове політично-стратегічне та економічне значення в контексті розв'язання східної проблеми. Також Є. Коновалець намагався впливати через Японію на політику Німеччини у Східній Європі. Заходами Є. Коновальця у 1937 р. були видані японською та китайською мовами книги про Україну.

Свого часу діяльність ОУН на Далекому Сході досить ґрунтовно дослідив львівський історик Микола Посівнич¹². Матеріалами для написання його праці стали спогади відомих діячів ОУН — Григорія Купецького, Володимира Стахова, Миколи Капустянського, Дмитра Андрієвського, Романа Малащука, Євгена Ляховича та Юрія Бойка. У результаті проведеного дослідження М. Посівнич дійшов висновку, що у своїй діяльності Організація Українських Націоналістів на Далекому Сході проводила незалежну політичну лінію, спираючись передусім на власні сили. У взаєминах між ОУН та Японією на Далекому Сході М. Посівнич виділив п'ять періодів, які характеризували й активна співпраця, й протидія, й нейтралітет. Перший припадає на 1930–1934 рр., коли відбувалося налагодження офіційних зв'язків; другий період — 1934 — літо 1939 р.: розгортання найактивнішої співпраці в боротьбі проти комунізму; третій — осінь 1939 — січень 1942 р.: протидія з боку японської адміністрації діяльності українським установам і організаціям, які перебували під контролем ОУН; четвертий — літо 1943 — весна 1944 р.: намагання японської влади підпорядкувати українські структури російській еміграційній організації та використати українців у власних інтересах; п'ятий — травень 1944 — серпень 1945 р.: домовленість про ведення спільної боротьби проти комунізму та про не ведення ворожої діяльності щодо однієї із сторін. М. Посівнич аргументовано стверджує, що праця членів ОУН серед українців на Далекому Сході дала значні результати, зважаючи на те, що там діяла обмежена кількісно група без значної політичної та фінансової допомоги¹³.

Проте першим дослідником українського життя на Далекому Сході та в Азії можна вважати Івана Світа (1897–1989) — українського історика, економіста та журналіста. Він не тільки вивчав, але понад тридцять років сам був безпосереднім

творцем діаспорного життя українців на Далекому Сході. Головною працею І. Світа є мемуари «Українсько-японські взаємини»¹⁴, яка базується на його особистих спостереженнях, нотатках в щоденнику за 1929–1946 рр., листуванні, численних виписках з тогочасної місцевої преси, архівних матеріалах (зокрема, нотатках архіву Українського консульства в Харбіні тощо), мемуарній та науковій літературі, зібраних переважно в 1920–1945 рр. І. Світ описує громадсько-політичне, економічне та культурне життя організованих українців Далекого Сходу на тлі тогочасної політично-економічної ситуації та ставленні до українців японських офіційних кіл. Кожен згаданий автором факт або подія підтверджується посиланням на відповідні документи та джерела¹⁵. Також є чимало інших праць І. Світа, які висвітлюють різні сторони історії перебування українців на Далекому Сході¹⁶.

Вихідців з України вирізняла духовність, яка стала для них моральним виправданням життя в еміграції: спочатку в Китаї, пізніше у США та інших країнах. Дехто з діячів отримав можливість повернутися до своїх антагоністичних настроїв і суперечок з тими, хто висловлював примиренську позицію або нетерпимість до радянського устрою. Це сприяло активізації суспільно-політичної діяльності українців у Канаді й США: розподіленню на партії та рухи, появи газет, журналів та іншої друкованої продукції. Багато хто з емігрантів до кінця днів відчував ностальгію за залишеною Україною. Відірвані від Батьківщини географічно, українці зберігали з нею духовний зв'язок. Аналіз діяльності української спільноти у вказаному регіоні свідчить про те, що українці поступово відходили до іншого світу, так і не зрадивши своїх культурних і духовних цінностей¹⁷.

¹⁴ Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1972. Мемуаристика, Ч. 3. 372 с.

¹⁵ Сенік Я. Іван Світ про українців Далекого Сходу // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 11. Національний університет «Острозька академія». Острог, 2008. С. 355–365.

¹⁶ Світ І. Український потенціал в Азії. Українці у вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу: 1894–1954 рр. Джерзі Сіті, Н.-Дж., 1954. С. 263–269; Світ І. Український Національний Дім в м. Харбіні: Півтора року життя УНД. 14.11.1933 — 14.6.1935. Українська Видавнича Спілка, Харбін, 1936. 84 с. (Бібліотека газ. «Маньдзурський Вістник», ч. 3); Світ І. Зелена Україна: короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. Видано коштом громадянина 362 Володимира Вольного. Нью-Йорк — Шангаї: Т. Омельченко, Ю. Тищенко, 1949. 32 с. (Науково-дослідчий Інститут Зеленої України під керівництвом Івана Світа, ч. 1); Sweet I. The Problem of Nationalities in Soviet Asia. Ukrainian Quarterly. New York, 1952. Vol. IX.

¹⁷ Українці у Китаї. Офіційна сторінка Посольства України в Китаї. Режим доступу: <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>

¹² Посівнич М. Деякі аспекти діяльності організації українських націоналістів на Далекому Сході. Український визвольний рух: наук. зб. Л., 2005. Збірник 5. С. 118–130.

¹³ Посівнич М. Діяльність ОКН на Далекому Сході (1934–1944). Режим доступу: <http://azov.org.ua/diyalnist-oun-na-dalekomu-sxodi-1934-1944/>

Загалом матеріальне та, в ширшому плані, соціальне становище великої частини українців у Маньчжурії було кращим за життя українських емігрантів у більшості інших країн. У США й Канаді українцям потрібно було пристосовуватися до порядків народів, що мали іншу культуру й перебували в цілому на вищому щаблі соціально-культурного розвитку. У Маньчжурії ж перші українські поселенці самі були піонерами культурної та економічної розбудови краю, що суттєво впливало як на психологічний стан, так і на стосунки між народами.

Під час війни, яку вела Японія на території Китаю, радянські громадяни поступово поверталися до СРСР, а російські емігранти виїздили до інших країн. Поза Маньчжурією українські громади в Китаї 1920–1940-х рр. були в Шанхаї, Тяньцзіні й Ціндао. Організоване українське життя в Маньчжурії перестало існувати в 1945 р. зі вступом Радянської армії, а в інших частинах Китаю — на початку 1949 р., після падіння гомінданівської й встановлення комуністичної влади. Більшість українців у Маньчжурії була заарештована й вивезена до СРСР. Членів українських громад Тяньцзіня, Ціндао та Шанхая трьома групами евакуювали на острів Формоза (Тайвань) та на Філіппіни. Невдовзі вони переїхали звідти до Австралії, Аргентини, Канади і США. Координацією евакуації українців з Китаю та ліквідацією українських організацій з осені 1948 до лютого 1949 р. займався І. Світ. Також ним було організовано переведення української книгозбірні до Аргентини, а архіву — до США¹⁸.

1948 р. був останнім у житті організованого українства в Китаї, бо в січні–березні 1949 р. відбувалася евакуація всіх українців, які виїхали трьома групами на Філіппіни (о. Самар), де мали знайти тимчасовий притулок понад 7 тис. біженців з Китаю. У Шанхаї залишилось на той час близько 20 українців, які з різних причин не могли або не хотіли вирушати в невідомі краї. Це були переважно старі й хворі люди.

У зв'язку з політикою зближення між СРСР та Китаєм після проголошення КНР у 1949 р. участь УРСР у ній стає системною та цілеспрямованою, що виявлялось у навчанні у вищих школах України китайських студентів, обміні науковими, письменницькими та мистецькими делегаціями, допомозі з боку України в розбудові економіки Китаю.

У 1958 р. Україна постачала устаткування для будівництва майже 100 промислових підприємств у КНР. 1957 р. в Києві було відкрито інтернат з китайською мовою навчання;

¹⁸ Сенік Я. Іван Світ про українців Далекого Сходу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 11 / Національний університет «Острозька академія». Острозь, 2008. С. 357.

1958 р. започатковано відповідну спеціалізацію у Львівському університеті. У той час і пізніше в китайських перекладах з'явилися поезії Т. Шевченка (ще 1912 р. в газеті «Мінсінь Жибао» письменник Чжоу Цзожень розповів про життя і творчість великого Кобзаря; 1934 р. в Китаї вперше були опубліковані твори Т. Шевченка), І. Франка, Лесі Українки (вперше — у 1921 р., вдруге — у 1948 р. до 35-ліття від дня смерті славетної поетки). 1956 р. в Китаї широко відзначили 100-річчя з дня народження І. Франка, а 1961 р. — вшанували 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка.

У період різкого погіршення радянсько-китайських відносин (кінець 1960-х — середина 1980-х рр.) у Китаї були перекладені й опубліковані праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972) та книга П. Шелеста «Україно наша Радянська» (1974). 1979 р. після візиту в Китай трьох українських вчених із західної діаспори — Богдана Боцюркова, Бориса Левицького та Петра Потічного — зав'язалися контакти китайських науковців з українознавцями Заходу.

Із проголошенням державної незалежності України (1991) та встановленням українсько-китайських дипломатичних стосунків у Китаї помітно зросло зацікавлення українознавчими студіями. Вони провадяться, зокрема, в університетах Харбіна, Пекіна, Нанкіна, Шанхая та деяких академічних інститутах. Після перерви відновив роботу Центр вивчення України Уханського університету (створений ще в 1960-х рр.). Інститут лексикографії Хеїлунгтянського університету в Харбіні з допомогою Канадського інституту українських студій Альбертського університету підготував і видав у Пекіні «Українсько-китайський словник». У планах цього вишу — випуск китайсько-українського навчального словника, граматики української мови, самовчителя української мови для китайців, книги про визначних діячів української культури тощо¹⁹.

Нині українці їдуть у Китай здебільшого тимчасово — заробити, помандрувати, реалізувати себе, зазначає керівник відділу культури, інформації і туризму компанії з розвитку китайсько-української співпраці «Український дім» у Пекіні Яна Шуляк²⁰. За офіційними даними Посольства України в КНР, у 2015 р. самих тільки студентів у Китаї було близько 2 тис. Власне студенти стали ініціаторами створення перших інституцій українців Китаю. Так, українські студенти пекінських університетів за активної підтримки Посольства України в КНР у квітні 2014 р. створили Асоціацію

¹⁹ Кухаренко Р. Українці в Китаї // Міграція. Режим доступу: <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-china/>

²⁰ Як живуть українці у Китаї / Інтернет-газета 20 хвилин. Режим доступу: <https://te.20minut.ua/lyudi/yak-zhivut-ukrayintsi-u-kitayi-10516701.html>

українських студентів та випускників китайських університетів. Завданням цієї Асоціації було декларовано гуртування та налагодження контактів між українськими студентами. І не тільки між самими студентами, що навчаються в різних університетах та містах Китаю, але й між ними та університетами, професійними спілками, китайськими й українськими компаніями та іншими потрібними студентам організаціями та осередками.

Функціонування Асоціації відбувається у таких напрямках: організація різноманітних заходів та культурного життя студентів; координація співпраці між Посольством, бізнес-середовищем та студентами; сприяння отриманню студентами додаткової освіти у різних сферах; вирішення проблем студентів із залученням студентського колективу; підтримка студентів в організаційних структурах університетів; посилення взаємодопомоги студентів з різних університетів та міст; допомога студентам у пошуку стажування, роботи та професійної самореалізації. При навчанні у магістратурі та докторантурі — допомога в пошуку видатних наукових керівників; створення комплексних умов підробітку (перекладацька платформа, організаційна діяльність у різноманітних заходах тощо).

У рамках Асоціації передбачаються різні форми заходів: тематичні зустрічі з питань студентського життя; культурні заходи в регіонах Китаю, у тому числі в місцях проживання студентів; встановлення контактів з представниками українських наукових та освітніх, а також бізнес-структур, що перебувають в Китаї; консультації з правових та консульських (візових) питань у Посольстві та консульствах України в КНР; зустрічі з представниками офіційних делегацій України; участь в офіційних заходах, що проводять Посольство та консульства України в КНР; організація спільних поїздок Китаєм; створення інтернет-платформи з координації щодо підробітку та обміну досвідом; ярмарок можливостей стажування у провідних компаніях Китаю; інші заходи (за пропозиціями студентів)²¹.

З початком військового конфлікту на сході України багато співвітчизників (переважно молоді) приїхало в Піднебесну підзаробити грошей: викладати англійську мову дітям, працювати моделями, танцюристами, зніматися у фільмах, рекламі тощо. Китай зацікавлений у тому, аби до них приїжджала українська молодь. З 2017 р. країна пропонує низку грантів на отримання повної або часткової оплати навчання та проживання в Пекіні для іноземних студентів. Зацікавлені кандидати можуть подавати документи на стипендію

²¹ Асоціація українських студентів та випускників китайських університетів. Режим доступу: <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>

через освітні установи Пекіна або через посольства Китаю в Україні. Розглядають заявки на усі спеціальності. Стипендію можуть отримати такі кандидати: не громадяни Китаю; ті, хто має гарне здоров'я; студенти аспірантури зі ступенем магістра і молодші 40 років; студенти магістратури зі ступенем бакалавра і молодші 35 років; студенти бакалаврату з повною середньою освітою і молодші 30 років; студенти мовних курсів з повною середньою освітою і молодші 60 років; вчені зі ступенем магістра і вище і молодші 50 років; ті, хто попередньо не отримував жодних стипендій уряду Китаю. Розмір гранту для студентів аспірантури — \$ 5700 на рік; для студентів магістратури — \$ 4300 на рік; для студентів бакалаврату \$ 2800 на рік. Студенти мовних курсів можуть отримати стипендію \$ 1400 на рік²².

Попри незначну чисельність громади українців в Піднебесній, після Революції Гідності наші співвітчизники почали гуртуватися та спілкуватися разом. Найактивніші та найчисленніші громади сформувалися у Пекіні, Шанхаї, Гуанчжоу, Шеньчжені. Вони організовують культурні та благодійні заходи, акції, свята, зустрічі та вечори, створюють освітні та мистецькі проекти, інформаційні ресурси. Один з перших заходів, який згуртував українців Китаю, був ініційований відомим українським дизайнером Анжеолом Лисицею та підтриманий Посольством України в КНР. Так, 20 вересня 2014 р. було організовано флешмоб «Прапор для України» (“Flag for Ukraine”) в Пекіні на території Посольства України в КНР. У заході взяли участь близько 300 людей з понад 10 країн світу, в тому числі багато китайців. Усі вони створили прапор України, переодягнувшись у жовті та блакитні футболки. Оригінальний малюнок для футболки створила ініціатор та ідейний керівник проекту Анжела Лисиця. Усього було виготовлено 450 футболки. Завдяки їх продажу вдалося зібрати понад 60 тис. юанів (майже 10 тис. доларів), які переправили на допомогу пораненим у зоні АТО. Гроші передали до військового шпиталю в Ірпені для протезування. «Першим нашим завданням було зібрати кошти, другим — зібрати українців», — розповіла Анжела Лисиця, додавши, що все вдалося дуже гарно. Посол України в Китаї Олег Дьомін, який також був присутній на заході, подякував усім, хто прийшов для того, щоби підтримати Україну²³.

Лідер українців у місті Гуанчжоу Олександр Каменський, який виїхав до Китаю на початку 2000 років, зазначив, що агресивна політика

²² Українцям пропонують вигідний грант на навчання в Пекіні. Режим доступу: <http://svitua.com.ua/news/201609/647-shokuyuchi-osoblyvosti-kytayu-ukrayinski-emigranty-te>

²³ Українська діаспора в Китаї збирає гроші на АТО. Режим доступу: <http://www.ipukr.com/?p=18011>

Кремля щодо України стала поштовхом до гуртування українців у місті. Громади українців стали майданчиком об'єднання співвітчизників і однодумців, інформаційним опором і провідником української культури й української точки зору. У 2016 р. О. Каменський тридцять днів подорожував Китаєм, зустрічався з українцями, з громадами в містах, всюди знаходив підтримку. Хоча до військового конфлікту на сході України ці наміри, переконаний О. Каменський, уявити і втілити було неможливо²⁴.

Власну асоціацію (Українська асоціація Шанхаю), бізнес-клуб, кіноклуб і численні культурні події організували учасники української громади у Шанхаї. На 2016 р. 300 українців зареєстровані як такі, що проживають у китайському мегаполісі Шанхай та околицях, але насправді їх близько 700 осіб, переконана Марина Пилипишина, учасниця української громади в Шанхаї, родом з Кропивницького. Їхня громада активна і складається переважно з молоді. Вони збираються щомісяця на івенти та зустрічі, як-от: культурні заходи, барбекю, благодійні акції тощо²⁵.

У китайського населення, на жаль, сформувалися не просто стереотипи, а ціла міфологія про наших емігрантів. Найпоширенішим переконанням пересічних китайців є те, що «Україна — це Росія», «в Україні немає своєї мови і культури, всі спілкуються російською», «українські дівчата хоча усі красуні, але повніють після одруження вдвічі, а то і втричі». Загалом китайці про нашу країну не знають нічого. Останнім часом слово «Україна» можна почути скрізь і всюди, але винятково у контексті війни. Утім, зусиллями Посольства, пекінського «Українського дому», інших організацій і просто небайдужих активістів ситуація поліпшується. Цікаво, що люди старшого віку дуже непогано знають Україну, щоправда радянську, і завжди зазначають, що історія стосунків України та Китаю завжди проходила без конфліктів, а українці дуже мужній і гостинний народ. Усі чоловіки, які цікавляться футболом, знають Андрія Шевченка і дуже люблять його. Цікаво, що ті китайці, які були і в Україні, і в Росії, як один говорять: у нас більше душевності, доброти і тепла²⁶.

Переважає більшість українців, які виїхали до Китаю в останні роки, працює у сфері викладання

²⁴ Українці більше не «розчиняються» у російській діаспорі — одесит про життя в Китаї. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/diaspora/_ukrayinci-bilshe-nerozchinyayutsya-u-rosijskij-diaspori-odesit-pro-zhittya-v-kitayi/775721

²⁵ Українці у Шанхаї // Міст. Режим доступу: <http://meest-online.com/interview/ukrajintsi-u-shanhaji/>

²⁶ Як живуть українці у Китаї / Інтернет-газета 20 хвилин. Режим доступу: <https://te.20minut.ua/lyudi/yak-zhivut-ukrayintsi-u-kitayi-10516701.html>

англійської дітям у школах та дитсадках, а також студентам, причому 99 % роблять це нелегально, позиціонуючи себе американцями, британцями, канадцами чи австралійцями, тобто носіями мови. Дуже багато моделей, танцюристів, студентів знімаються у рекламі та в масовках кіно. Звичайно, є і невелика частка бізнесменів. Також українці працюють у сферах мистецтва, культури, спорту, освіти, медицини, на телебаченні, у фінансових компаніях, логістиці, журналістиці, в готельно-ресторанному бізнесі тощо. Разом з тим варто зазначити, престижними в Китаї вважаються фінансовий сектор, банківська справа, інвестиції, страхування, дипломатична служба, робота у великих корпораціях, тобто топ-менеджмент як у державному, так і у приватному секторі, де українців ще мало²⁷.

На початку ХХ ст. Маньчжурія була одним з центрів організації української діаспори, яка формувалася навколо культурних осередків і гуртків, що виникали вздовж Східно-Китайської залізниці. І хоча українське національне життя в Маньчжурії розвивалося нерівномірно, до 1917 р. воно мало винятково культурно-просвітницьку спрямованість і підтримувало національний дух українських переселенців, Далекий Схід як місце компактного проживання українців у 30-ті роки ХХ ст. потрапив у поле зору лідерів ОУН. На їхню думку, активна організаційна діяльність серед українців у діаспорі мала сприяти подальшій розбудові Української держави, тому цей потенціал в Китаї був використаний очільниками ОУН. Але 1948 р. був останній у житті організованого українства в Китаї ХХ ст.

Відродження гуртування українців в Китаї відбулося лише на початку ХХІ ст. Прагнення китайських українців жити повноцінним діаспорним життям позитивно відображається на ставленні китайців як до українців, так і до України загалом. Саме завдяки старанням української спільноти в Китаї сьогодні спостерігається позитивна тенденція щодо появи та поширення відомостей про Україну із першоджерел. До цього інформація надходила у перекладі з російських ЗМІ. Тож китайці з кожним роком проявляють все більше зацікавленості до українців та України.

На жаль, на шляху гуртування українців Китаю постає проблема недостатнього фінансування українською стороною різних культурних, інформаційних, освітніх і економічних проектів та ініціатив. Однак з такими проблемами тут стикаються й інші іноземці. Проте, як показав досвід останніх років, багато питань можна вирішити саме завдяки активному спілкуванню українців між собою, взаємодопомозі та бажанню гуртуватися.

²⁷ Там само.

ДЖЕРЕЛА

1. Асоціація Українських студентів та випускників китайських університетів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>
2. Кухаренко Р. Українці в Китаї [Електронний ресурс] / Р. Кухаренко // Міграція. — Режим доступу : <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-china/>
3. Українці у Шанхаї [Електронний ресурс] // Міст. — Режим доступу : <http://meest-online.com/interview/ukrajintsi-u-shanhaji/>
4. Попок А.А. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. — К., 2004. — 245 с.
5. Попок А.А. Китай [Електронний ресурс] / А.А. Попок, В.П. Трощинський // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Kyтай>
6. Посівнич М. Деякі аспекти діяльності організації українських націоналістів на Далекому Сході / М. Посівнич // Український визвольний рух: наук. зб. — Л., 2005. — Збірник 5. — С. 118–130.
7. Посівнич М. Діяльність ОКН на Далекому Сході (1934–1944) [Електронний ресурс] / М. Посівнич. — Режим доступу : <http://azov.org.ua/diyalnist-oun-na-dalekomu-sxodi-1934-1944/>
8. Світ І. Зелена Україна: короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя / І. Світ ; видано коштом громадянина Володимира Вольного. — Нью-Йорк — Шангаї : Т. Омельченко, Ю. Тищенко, 1949. — 32 с. (Науково-дослідчий Інститут Зеленої України під керівництвом Івана Світа, ч. 1).
9. Світ І. Український Національний Дім в м. Харбіні: Півтора року життя УНД. 14.11.1933 — 14.6.1935 / І. Світ. — Харбін : Українська Видавнича Спілка, 1936. — 84 с. (Бібліотека газ. «Маньдзурський Вістник», ч. 3).
10. Світ І. Український потенціал в Азії / І. Світ // Українці у вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу: 1894–1954 рр. — Джерзі Сіті, Н.-Дж., 1954 — С. 263–269.
11. Світ І. Українсько-японські взаємини 1903–1945: Історичний огляд і спостереження / І. Світ. — Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 1972. — Мемуаристика, ч. 3. — 372 с.
12. Сенік Я. Іван Світ про українців Далекого Сходу / Я. Сенік // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 11 / Національний університет «Острозька академія». — Острог, 2008. — С. 357.
13. Трощинський В.П. Українці в світі / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко. — К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. — Т. 15. — 350 с.
14. Українська діаспора в Китаї збирає гроші на АТО [Електронний ресурс]. — 20.09.2014. — Режим доступу : <http://www.ipukr.com/?p=18011>
15. Українці більше не «розчиняються» у російській діаспорі — одесит про життя в Китаї [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://gazeta.ua/articles/diaspora/_ukrayinci-bilshe-ne-rozchinyayutsya-u-rosijskij-diaspori-odesit-pro-zhittya-v-kitayi/775721
16. Українці у Китаї // Офіційна сторінка Посольства України в Китаї [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>
17. Українцям пропонують вигідний грант на навчання в Пекіні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://svitua.com.ua/news/201609/647-shokuyuchi-osoblyvosti-kytayu-ukrayinski-emigranty-te>
18. Як живуть українці у Китаї / Інтернет-газета 20 хвилин [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://te.20minut.ua/lyudi/yak-zhivut-ukrayintsi-u-kitayi-10516701.html>
19. Sweet I. The Problem of Nationalities in Soviet Asia / I. Sweet // Ukrainian Quarterly. — New York, 1952. — Vol. IX.

REFERENCES

1. Asotsiatsiia Ukrainykykh studentiv ta vypusknikiv kytais'kykh universytetiv [in Ukrainian]. <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>
2. Kukharenko, R. Ukrainci v Kytai. Vseukrainska informatsiino-analitychna shchomisiachna hazeta «Mihratsiia» [in Ukrainian]. <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-china/>
3. Mist tyzhnevyyk dlia ukrainsiv vsioho svitu Ukrainci u Shankhai [in Ukrainian]. <http://meest-online.com/interview/ukrajintsi-u-shanhaji/>
4. Popok, A. A. (2004). Ukrainci na Dalekomu Skhodi: orhanizatsii, podii, personalii. K., 245 p. [in Ukrainian].
5. Popok, A. A., Troshchynskiy, V. P. (2007). KYTAI. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 4: Ka-Kom / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka», 528 p. [in Ukrainian]. <http://www.history.org.ua/?termin=Kyтай>

6. Posivnych, M. (2005). Deiaki aspekty diialnosti orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv na Dalekomu Skhodi. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: nauk. Zbirnyk*, 5, pp. 118–130 [in Ukrainian].
7. Posivnych, M. Diialnist OKN na Dalekomu Skhodi (1934–1944) [in Ukrainian]. <http://azov.org.ua/diialnist-oun-na-dalekomu-sxodi-1934-1944/>
8. Svit, I. (1942). *Zelena Ukraina: korotkyi istorychnyi narys ukrainskoho politychnoho i hromadskoho zhyttia*. Vydano koshtom hromadianyna Volodymyra Voznoho. Niu York-Shanghai: T. Omelchenko, Yu. Tyshchenko, 32 p. (Naukovo-doslidchyi Instytut Zelenoi Ukrainy pid kerivnytstvom Ivana Svita, ch. 1). [in Ukrainian].
9. Svit, I. (1936). *Ukrainskyi Natsionalnyi Dim v m. Kharbini: Pivtora roku zhyttia UND. 14.11.1933–14.6.1935*. *Ukrainska Vydavnycha Spilka, Kharbin*. 84 p. (Biblioteka haz. «Mandzhurskyi Vistnyk», ch. 3) [in Ukrainian].
10. Svit, I. (1954). *Ukrainskyi potentsial v Azii. Ukraintsi u vilnomu sviti. Yuvileina knyha Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu: 1894–1954 rr. Dzherzi Syti, N.-Dzh.*, pp. 263–269 [in Ukrainian].
11. Svit, I. (1972). *Ukrainsko-yaponski vzaiemyny 1903–1945: Istorychnyi ohliad i sposterezhennia*. Niu-York: *Ukrainske istorychne tovarystvo. Memuarystyka*, Ch. 3, 372 p. [in Ukrainian].
12. Senyk, Ya. (2008). *Ivan Svit pro ukraintsi v Dalekoho Skhodu. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*, Vyp. 11, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», Ostroh. p. 357 [in Ukrainian].
13. Troshchynskiy, V. P., Shevchenko, A. A. (1999). *Ukraintsi v sviti*. K., Vydavnychiy dim «Alternatyva». T. 15, 350 p. [in Ukrainian].
14. *Ukrainska diaspora v Kytai zbyraie hroshi na ATO*. [in Ukrainian]. <http://www.ipukr.com/?p=18011>
15. *Ukraintsi bilshе ne «rozchynaiutsia» u rosiiskii diaspori - odesyt pro zhyttia v Kytai* [in Ukrainian]. https://gazeta.ua/articles/diaspora/_ukrayinci-bilshе-ne-rozchynayutsya-u-rosijskij-diaspori-odesit-pro-zhittya-v-kitayi/775721
16. *Ukraintsi u Kytai. Ofitsiina storinka posolstva Ukrainy v Kytai* [in Ukrainian]. <http://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/ukrainians-in-cn>
17. *Ukraintsiam proponuiut vykhidnyi hrant na navchannia v Pekini* [in Ukrainian]. <http://svitua.com.ua/news/201609/647-shokuyuchi-osoblyvosti-kytayu-ukrayinski-emigranty-te>
18. *Yak zhyvut ukraintsi u Kytai* [in Ukrainian]. <https://te.20minut.ua/lyudi/yak-zhivut-ukrayintsi-u-kitayi-10516701.html>
19. Sweet, I. (1952). *The Problem of Nationalities in Soviet Asia*. *Ukrainian Quarterly*. New York, Vol. IX.

Galyna Sagan

THE UKRAINIAN DIASPORA IN CHINA: HISTORY AND THE CURRENT TENDENCY OF BECOMING

The article shows the main historical stages of the appearance of Ukrainians in Chinese territories, identifies the reasons for the resettlement of our compatriots to the Far East, disclosed their social and public life in The Celestial Empire, and indicated the factors of re-emigration from China to other countries. Also, disclosed tendency to revive of the Ukrainians Diaspora life in China in the beginning of the 21 century, which at one time ceased to exist after the Second World War.

At the beginning of the 20th century, Manchuria became another center of the Ukrainian Diaspora formation, which was formed around cultural centers and groups that arose along the East China Railway. The Far East, as a place of compact residence of Ukrainians, in the 30s of the 20 century came to the attention of the OUN's leaders. 1948 year was the last in the life of organized Ukrainism in China in the 20 century.

We can talk about the revival of the rallying of Ukrainians in China only at the beginning of the 21st century. The desire of Chinese Ukrainians to live a full-fledged Diaspora life now positively affects the attitude of the Chinese to both Ukrainians and Ukraine as a whole. It is thanks to the efforts of Ukrainian society in China that today there is a positive tendency to appearance and dissemination of information about Ukraine, which comes from primary sources. Before that, everything was in translation from the Russian media. The Chinese with every year show more and more interest in Ukrainians and Ukraine. On the path of rallying the Ukrainians of China, the main problem is the insufficient financing by the Ukrainian side of various cultural, information, educational and economic projects and initiatives. However, other foreigners are faced with the same problems. As the experience of recent years has shown, many issues can be solved precisely thanks to the active communication of Ukrainians among themselves, mutual assistance and the desire to unite.

Key words: *Ukrainians of China, Ukrainian Diaspora in China, Ukrainian immigrants in the Far East.*

Дата надходження статті до редакції: 14.05.2018.

Oksana Salata

INFORMATION CONFRONTATION OF NAZI GERMANY AND THE USSR IN HISTORIOGRAPHY

The second world and its constituent German-Soviet wars became the key events of the 20th century. Currently, the study of domestic and foreign historiography in the context of the disclosure of the information policy of the Soviet Union and Nazi Germany, the information confrontation of the Nazi and Soviet systems of information and psychological influence on the enemy population is relevant.

Thanks to the work of domestic and foreign scholars, the attraction of new archival materials and documents, the world saw scientific works devoted to various aspects of the propaganda activities of Nazi Germany, including in the temporarily occupied territories of Ukraine. Among them are the works of Ukrainian historians: A. Podolsky, Y. Nikolaytsya, P. Rekotov, O. Lysenko, V. Shaikan, M. Mikhailyuk, V. Grinevich; Russian historians M. I. Semiaryagi, E. Makarevich, V. I. Tsymbal and G. F. Voronenkova.

An analysis of scientific literature published in Germany, England and the United States showed that the effectiveness and negative effects of German information policy are revealed in the works of German historians and publicists O. Hadamovsky, N. Muller, P. Longerich, R. Coel, et al.

Along with the works devoted to armed confrontation, one can single out a study in which the authors try to show the information technologies and methods of psychological action that were used by the governments of both countries to influence the consciousness and the moral and psychological state of their own population and the enemy's population, on the results of the Second World War.

Most active in the study of Nazi propaganda and information policy of the Third Reich, in general, were the German historians, in particular E. Hadamovskie, G. Fjorsterch and G. Schnitter, and others. The value of their work is to highlight the process of the creation in 1933–1945 of the National Socialist Party in Germany of an unprecedented system of mass manipulation in the world's history, fully controlled by the Nazi leadership of the information space.

Thus, an analysis of the works of domestic and foreign scholars shows that the information confrontation between Nazi Germany and the Soviet Union was extremely powerful, since both warring parties possessed the most up-to-date information and ideological weapon. Unfortunately, today there is no comprehensive study of this problem that could reveal all aspects of the information confrontation in the modern information world.

Key words: *World War II, information confrontation, Nazi Germany, Soviet Union, national historiography, foreign historiography.*

The Second World War and its component of German-Soviet war went down in history as a key event of the 20th century. Both Ukrainian and foreign historiography have a wide range of topics of studies of this event. Some aspects of both events in both wars have been the subject of lively debate in the national historiography that gave a great step forward to new documents and materials in the scientific revolution, which included many studies which objectively highlighted advocacy and information politics of Germany and the Soviet Union. But we have to note that the national historiography currently excludes any comprehensive studies of information policy of the Soviet Union and Nazi Germany, any confrontation information combatants, Soviet and Nazi systems of information and psychological impact on the population of the enemy. In particular, to solve the problem, we face several questions: how did the information and ideological system, created by two countries on their territories, begin

to confront each other during the active information and ideological invader impact on the occupied territories of Nazi troops during the all-out war? Why was the use of the most advanced information technology and information dissemination methods of those times not so sufficiently efficient to meet the aspirations of the Nazi leadership and implement plans of aggressive financial groups of contemporary Germany?

The topic of the information confrontation between the Nazi Germany and the Soviet Union in 1941–1945, is a new one, because the concept of “information technology” and “information-psychological influence” was not used in the scientific history in 1950–1980s. The vast majority of historians and politicians of the Soviet Union believed that the Soviet Union won in the Second World War only thanks to powerful weapons and patriotism of soldiers who were ready to give their lives for their country. In this context, the importance of information policy

of both countries was not practically studied by soviet historians. At those time the Soviet Union also did of study any tools and mechanisms of information-psychological influence. Soviet historians studied mainly ideological propaganda among the population with the priority of Communist Party — organizer of socialist life, the organizer of the struggle against the Nazi invaders. To some extent they were right. In particular, when it comes to organize a fight against the invaders, the Communist Party really served as an active organizer: it provided the information policy to the government, trying to reach the minds and behavior of the personnel of the Red Army and people on the occupied territories.

In the end of 1980s the foreign and soviet historians reached studies of methods and mechanisms of agitation and propaganda, especially when it was about the Nazi leadership and the German occupation authorities. But if the politics and the activities of the Soviet military leadership was studied, the Soviet historians did not hesitated to analyze the problem of information confrontation of both countries, as this analysis would inevitably lead to the conclusion that the Soviet Union and Nazi Germany did not yield information in the possession of powerful means during the war¹.

Taking to account everything written above, it can be stated that modern national historical science needs deep research of the information confrontation between two totalitarian powers on the occupied territories of Ukraine, Belarus and Russia during World War II.

The influence of the Nazi and Soviet propaganda on the occupied territories and its use as an information weapon studied such historians as I. Ivlev and A. Yudenkov. Their works are devoted to political activities on the occupied territories of the Communist Party of the USSR during 1941–1944. In their works these historians offer an enormous amount of factual material that illustrates the psychological impact of Nazi propaganda on the inhabitants of the occupied territories of the USSR. However, considering the methods and techniques of Soviet propaganda, the authors have not deeply explored propaganda mechanisms, apparently because its study was not their goal. In general, materials containing their jobs give an opportunity to compare and analyze German and Soviet propaganda activities².

During twenty years soviet historians, studying some aspects of advocacy of Nazi Germany,

¹ Коваль М.В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т истории; редкол.: М.В. Коваль (отв. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1988. 231 с.

² Ивлев И.А. Оружие контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов. М.: Мысль, 1988. 287 с.

in our opinion, payed little attention to the study of the information policy and advocacy structures in government of the Third Reich.

Nazi propaganda activity is also studied in articles of D. Volkogonov, the historian, who devoted his works to information and ideological confrontation of the USSR and the West during the “Cold War”. The author outlined that Nazi propaganda methods and techniques were used in Western Europe and the USA after the Second World War. They are the cause of a bipolar world. The main goal of these studies was the NATO countries direct borrowing of methods and techniques of Nazi propaganda³.

Let's pay more attention Nazi propaganda and methods of its implementation in the studies of other Soviet historian Yu. Orlov. For the first time the methods and principles of propaganda of the Third Reich were subjected to thorough analysis. The historian broke the myth that Nazi propaganda was sophisticated and professional. It was nothing to resist with. The principles of Nazi manipulation of peoples' masses were also analyzed and criticised. In his book, “The Collapse of Nazi Propaganda during the War against the USSR”, Yu. Orlov reveals the “lies” technique, exposes the ideology of dictatorship, violence and racism. The scientist writes about mechanisms of psychological war that Hitler fascism waged against all nations. However, enhancing the propaganda activities of Nazi Germany, the author paid insufficient attention to the research of the structures of the Nazi propaganda apparatus⁴.

Since the beginning of the 1990s, when Ukraine became an independent state local historians actively desired to give a comprehensive assessment of the events of World War II, objectively highlighting not only the activities of the Communist Party, but OUN, UPA on the occupied territories. Soviet scientists were able to study foreign historian works in details, working not only with local archives and materials, but also with the documents from abroad. A wide range of issues regarding information space and information propaganda were discussed at international conferences in which Ukrainian historians started to take an active part.

Thanks to new archival materials and documents, people learned about new scientific papers on various aspects of advocacy of Nazi Germany, including the temporarily occupied territories of Ukraine. Among them there are the works of contemporary Ukrainian historians, such as: A. Podolskyi, Yu. Nikolaitisia, P. Rekotova, O. Lysenko, Y. Voloshin, as well as their Russian colleagues, M. Semyryahy, V. Tsymbals and G. Voronenkovo.

³ Волкогонов Д.А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. М.: Воениздат, 1983. 288 с.

⁴ Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. М., 1985. 176 с.

Many Ukrainians, dissatisfied with the policy of Soviet authority in Western Ukraine, were waiting on assistance from Nazi Germany in support to create their own state. This idea attracted a significant amount of Ukrainians and urged them to cooperate with the occupation administration. This question is deeply studied in the research of historian A. Bolyanovskyi: he reviewed the activities of independent movement in Ukraine in details. The author reached certain conclusions, namely the German leadership, despite its propaganda, who never supported the intention of self-relied Ukrainians on creating its own army, and especially the state. The existence of "Galicia" Division had a great influence not only on the population of Galicia District, but also on the population of Reichscommisariat "Ukraine" and zones of military administration. A. Bolyanovskyi noted that the activities of the Division "Galicia" in the context of the Ukrainian national liberation movement had a moral and political influence on the population of the Ukraine and that this weakened German propaganda⁵.

Works of V. Serhiychuk, the famous Ukrainian historian, deserves special attention and are devoted to Ukrainian national liberation movement of restoration and strengthening Ukrainian state, located on the occupied territories by Nazi German Military. Thanks to the reports of marching OUN groups, it can be monitored the reaction of local people to Nazi policy advocacy, which is very valuable factor in this research. Particularly, V. Serhiychuk important conclusions were about the locals graciously referred to the activities of OUN gangs and only Nazi propaganda made it impossible to bring to the national liberation movement of the population⁶.

The problem of modern Ukrainian historiography about the German propaganda impact on the socio-economic, cultural and educational development of the occupied Ukrainian lands is highlighted in the articles of V. Haydabura, historian. Exploring the cultural and educational development of the population of Reichscommisariat "Ukraine" and zones of military administration, V. Haydabura underlines that with the advent of Hitler's army, most of the theaters started working as actors and directors believed in the possibility of the revival of Ukrainian culture⁷. Nazi propaganda worked very effectively, but only in the first months of the war. The value of V. Haydabura research is that the historian highlights not only negative aspects of cooperation between

Ukrainian intellectuals with a German theater administration, but also, as major actors, using the opportunity to work, he tried to convey Ukrainian beauty and peculiarity of Ukrainian culture, the desire to develop state-Ukrainian traditions and art through theatrical performances.

From the point of view of historical science and with the help of new approaches, the impact of German propaganda on the Red Army and part of the occupied territories was studied by A. Skorobahatov and S. Halchak, historians. Considering Kharkiv region and Podillia during 1941–1944, revealing the specific features of the Ukrainian life under German occupation, these scientists also analysed advocacy activities of the occupation administration. A. Skorobahatov explores the process of establishing a "new order", when the brutal policies of the Nazis led to complete disaster of their promotional activities⁸. S. Halchak, studying documents and materials about politics of German invaders, which were used by "Eastern workers" to strengthen the Third Reich, tells reader about some promotional materials which insisted on Podillya people travel to Germany and work for the great future of the new Europe. The author also reveals the terrible picture of the life and work of Ukrainian workers in Germany by memories of the workers themselves. Unfortunately, the impact of Nazi propaganda was discussed only in the context of the study of the general problem⁹.

Studying the moral and psychological state of the Red Army and the situation and mood of the population of Ukraine at the beginning of the Nazi occupation, Yu. Nikolayets, the Ukrainian historian, notes that the population of Ukraine didn't want to go to defend the Soviet Union — the regime that has brought people so much grief. He also thought, the situation was worsened due to evacuation, during which many people were abandoned to their fate, and later declared "enemies". But not all people believed German propaganda and kept on cooperating. Yu. Nikolayets notes that most people took a pause, watching the developments on the fronts. Analyzing the moral and psychological state of the population, he concludes that with the continuation of war, the attitude to the Nazi occupation administration and the Nazi regime in general has changed dramatically, as played a significant role in the victory of the Red Army¹⁰.

⁸ Skorobahatov A.V. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Х.: Прапор, 2004. 367 с.

⁹ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: Документи, нацистська каторга, опір поневолювачам / Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 343 с.

¹⁰ Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 — липень 1942 рр.]. Вінниця: Тезис, 1999. 64 с.

⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. 528 с.

⁶ Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1941–1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

⁷ Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). К.: Мистецтво, 1998. 224 с.

The modern historical science faced the problem of studying such common phenomenon as collaboration, which was the result of a powerful Nazi government information policy on the occupied territories. Ukrainian and foreign historians give different estimates of this cooperation; express different outlooks concerning the behavior of the occupied territories during the war, but the fact remains obvious that some of the people cooperated with the new government under the influence of propaganda carried out by Nazi Germany on occupied territories. For a long time in Soviet historiography people tried to avoid announcements of this issue. Let us not forget that all the people who working on the occupied territories, was clearly called "enemies", although people have different reasons for cooperation with the occupation authorities. "Collaboration on the territory Reichscommissariat "Ukraine" and the military zone during the Second World War" by V. Shaykan helped to understand this difficult issue of collaboration. The topic of her research is closely related to the problem, which is examined in this work, so that the cooperation of the occupied territories with the occupation regime directly depends on the quality of the Nazi information policy. Pondering complex processes, which took place in this period in Ukrainian society, the scientist tried to define objective reasons of collaboration among the population and the degree of the advocacy influence of the German occupation administration¹¹.

Offering new conceptual approaches to the study of World War II, O. Lysenko distinguishes such an important area in the research of local historians as social history. Studying the social aspects of the occupation of Ukraine, he explores the social policy of the German authorities and the reasons for the collaboration of all segments of the Ukrainian population. The scientist outlines that criticizing the "Bolshevik system", the Nazi government did not offer the local population anything new. Advocacy campaign, launched by the German authorities on the occupied lands of Ukraine, was carried out only to obtain voluntary labor for the economy of the Third Reich and force farmers to keep on working in collective farms. Analyzing propaganda campaign of Nazi power, O. Lysenko concludes that the system of collective responsibility, which is set by the Nazis, actually differed from the Soviet collectivism, so it's quickly lost the confidence of the population¹².

¹¹ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейско-місаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.; Шайкан В.О. Політичні настрої інтелігенції України радянського тилу в роки Великої Вітчизняної війни і проблеми колаборації // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. 2005. № 3. С. 231–236.

¹² Лисенко О.Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії Укра-

B. Grinchenko's work deserves special attention, as it studies the Stalinist policy on national minorities during the World War II. Considering the overall problem, the author highlights Wehrmacht units' propaganda activities aimed to bringing up soldiers of the German Army and German soldiers and rooting in their minds the ideas of racial superiority, war, as a means to gain world domination, commitment to Nazism and others. V. Hrynevych notes that the system of education of soldiers and officers was implemented through the use of tools and techniques, reports, films, radio programs, carefully crafted leisure fighters. The military leadership used the reports, prepared by the Nazi theorists¹³.

Ukrainian historians studied deeper mentioned issues. In recent decades, the question of Nazi propaganda on the occupied territories of Ukraine was deeply researched. In particular, M. Mikhailiuk studied the issue of Nazi propaganda in occupied Kiev. In her writings, she describes means that the occupation authorities used to influence on the population. Among them: radio and movie propaganda, newspapers and magazines, which were published on the territory of the Reich Commissariat "Ukraine". The work is very valuable and important, but the researcher examines propaganda only as a tool, which operated the Nazi authorities to influence on the population of the occupied territories of Ukraine. But propaganda as a part of global information policy of Nazi Germany has not been explored by the author yet¹⁴.

The impact of Nazi propaganda on the Red army personnel and the population of the occupied territories through military propaganda, created by Wehrmacht, was studied by the Ukrainian historian D. Titarenko. By studying the reports of German propaganda battalions, the historian proved the system of their activities on the occupied territories of Ukraine, the methods they used, and he also determined the degree of influence on their activities on the occupied territories of Ukraine¹⁵. Unfortunately, the author does not highlight the advocacy battalions of German propaganda

їни: зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. К., 2007. Вип. 11. С. 3–9.

¹³ Гриневиц В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф. К.: Сфера, 2005. С. 182–187.

¹⁴ Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 131–144; Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник: зб. наук. ст. аспірантів і молодих науковців / НАН України, Інститут історії України. К., 2005. Вип. 8. С. 287–298.

¹⁵ Титаренко Д.М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. К., 2005. С. 165–171.

as part of the entire information policy of the Third Reich on the occupied territories¹⁶.

Along with works dedicated to armed confrontation, there can be distinguished the research where authors try to open one of the most pressing problems of today — the theme of information confrontation of Nazi Germany and the Soviet Union in 1939–1945. Including information technology, which have been implemented by governments of both countries to influence on consciousness, moral and psychological state of its own population and the population of the enemy, and hence on the outcome of the war.

The problem of information influence on the minds of the occupied territories during World War II has not almost been studied during the existence of the Soviet Union, as such ideas as “information technology”, “German information space”, tools and mechanisms of information space, scientists did not study. Despite the fact that the USSR mechanisms and means of influence on the population thoroughly studied by specialists and special services departments, historians studied mainly ideological propaganda among the population of the priorities that demonstrated the advantages of socialist life. Partly there were studied methods and mechanisms of agitation and propaganda, when it was about Nazi leadership and Nazi German occupation authorities.

The Germans saw the situation in different way. Here, with the advent of the Nazi Party as a ruling power, the ministries, propaganda and education control offices worked quite open, which developed mechanisms and methods of influencing on the population and army personnel. Such great attention to the methods of information influence was caused by terrible defeat in the First World War. The first research of information policy of the Third Reich began to appear in 1960–1970s.

During that period the works of Soviet historians were published. The publishers have analyzed policy of the Third Reich, including the policy pursued by the Nazi army on the occupied territories. The works of D. Melnikov, L. Chorna, L. Ginsburg shows the effectiveness and negative consequences of Nazi propaganda of Germany. In his work “Meeting the Other side” L. Ginsburg emphasizes the personal responsibility of the heads of the Third Reich for the policies which they carried out on the occupied countries of Europe and the USSR. He reveals the political priorities of Nazi Germany

¹⁶ Титаренко Д.М. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. Вип. 36. С. 478–484.

and the consequences of propaganda carried out on the occupied territories¹⁷. L. Chorna, studying the apparatus of Nazi dictatorship and its promotional activities, Nazi Germany as a country where totalitarianism gained particular level and control over all spheres of political life, it was established by the only social-democratic party. L. Chorna's work is one of the first, which reveals the individual or a group impact mechanisms on the society in general and on the German one in particular¹⁸.

An important step in the study of information policy of Nazi Germany was the examination of military and political issues of the Nazi government, attempts to establish an information blockade to the German people. In this context the military rise of the Third Reich reached its reflection in books of famous Russian historian L. Bezymenskiy. In his book “The Third Front. Secret Diplomacy of World War II” the author reveals the true intentions of the great European powers and the United States which were in early 1930s. The author tried to disclose information policy of the Western powers, which tried on behalf of Nazi Germany resolve the problems in Eastern Europe¹⁹.

In 1960–1970s the question of information confrontation mechanisms and means of propaganda influence is also the subject of study of foreign historians.

The first study in Western Europe, analyzed the information policy of the Third Reich, were written by the participants of the events of World War II: Nazi government members, officials of the Ministry of Propaganda and Education in Germany. Only in the 1940–1950s Western historians and publicists started investigating the events of World War II, using material collected and saved by the contemporaries of 1939–1945 events.

Studying the works of foreign historians about the problems of information and promotion informational confrontation of Germany and the Soviet Union, it should be noted that most of these researchers had access to hidden materials, which made it possible to witness the events of World War II from the standpoint of observers. On the other hand, the materials were not known to the European historians: about the real situation on the front and rear both of the Red Army and the Wehrmacht. Nevertheless, this period takes extremely important place in foreign historiography: German, English, American historians even in their general works study

¹⁷ Гинзбург Л. Потусторонние встречи. М., 1990. 312 с.

¹⁸ Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп. М.: Республика, 1992. 384 с.

¹⁹ Безыменский Л.А. Разгаданные загадки Третьего рейха, 1933–1941: Книга не только о прошлом. М.: Изд-во агентства печати «Новости», 1981. 279 с.; Його ж. Третий фронт. Секретная дипломатия Второй мировой войны. Особый архив. М.: Вече, 2003. 441 с.

the information policy of Germany and the USSR, its interaction and reaction, more deeply. There are studies with the prior investigation of certain aspects of the political, social and economic life of the Soviet population, which was under the German occupation. Unfortunately, there were no generalized studies which would demonstrate that historiographical heritage about the studies of the German information space and information confrontation of the USSR, and Germany as a separate topic in modern European and Ukrainian historiography. So the terms in historical literature are still not used to characterize the occupation period in the Soviet Union and other countries that were occupied by Nazi Germany.

The analysis of scientific literature, which was published in Germany, England and the United States showed that the efficacy and negative effects of the information policy of Germany revealed in the works of German historians and publicists such as A. Hadamovsky, N. Muller, P. Lonherih, R. Koel and others.

The final important work of German historians about World War II was a ten series edition called "German Reich and the Second World War".

In general, the most active in the study of Nazi propaganda and information policy of the Third Reich were the German historians. The value of their work is to highlight the creation process of 1933–1945 in Germany by the National Socialist Party the unprecedented in the world history the system of public manipulate of human masses and completely controlled by the management of information space. Accordingly, the special attention is given to disclosure the preparations of German attack on the Soviet Union, including the means of formation of the information-psychological war of the Red Army and the USSR civilians. The historians think that Nazi propaganda had to shake the morale spirit of the Red Army, to promote the Soviet rear disruption and ensure the submission work of local people. To realize these plans, Nazi Germany had to ruin former ideological installations of Soviet citizens and create new values and ideas.

The media policy of Nazi Germany during the temporary occupation of Ukraine and Belarus, its influence on the psychological state of the population was studied by such Western scholars and American historians D. Amstronh, G. Jouet, J. Kershov, P. Longeri, J. Fest, M. Balfor, V. Soesman, V. Viperrman and others. A characteristic feature of the works of these researchers is the wide use Nuremberg documents, archival materials of European countries, memories of members of the Soviet partisan and ukrainian national liberation movements. Most historians studied Nazi propaganda mainly in the period of the National Socialist Party in Germany. Third Reich propaganda activity among the population of the occupied territories of the USSR does not stand aside in German historiography.

The first step in studying the advocacy of the National Socialist Party of Germany as an independent problem was the work of a contemporary of J. Goebbels and O. Hadamovsky. As a direct participant and witness of the Third Reich and an expert in forming public opinion, he investigated the mechanisms and technologies influence of propaganda on the population of Germany. Such activities forced A. Hadamovsky to perform a research in this field to determine its effectiveness. The importance for historical science is that by exploring methods of propaganda of the Nazi Party, he concluded that the propaganda and differentiated use of force should complement each other particularly well thought-out manner. They never act the exact opposite. The use of force can be a part of propaganda. This principle, according to O. Hadamovsky, was ignored by the National Socialist party after obtaining the ruling power in Germany²⁰. His works gave birth to a lot of opportunities and materialsto study mentioned topics and opened the way to a global study of modern weapons called the information policy.

An extremely important thing in this context is the work of J. Amstrong called "The Soviet Partisans in World War II". The research is based on endless documents and written materials: reports and messages of the Nazi political and military leaders and officials of the Wehrmacht occupation administration. The researchers highlight the activity of the departments of Wehrmacht propaganda against Soviet partisans on the occupied territories. According to the historian, the activities of Soviet partisans weakened propaganda impact on the population and forced the occupation authorities to apply all the new methods of exposure. Armstrong shows that the nature of the military significance of the guerrilla movement during World War II showed totally opposite conflicting statements of the Germany and the USSR, and official Soviet evaluations often differed in the interpretation of the importance of "spontaneous" reaction of the patriotic population, courage and organizational capabilities of local party leaders who directed the activity and the central party organs. His work is the first attempt to bring clarity on these issues through a systematic study of a large number of documents — mostly German, but also Soviet trapped in the end of World War II²¹.

The Nazi Germany plans of the seizure of living space of the USSR were studied by well-known German historian H. Muller. Focusing on one

²⁰ Hadamovsky E. Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik. Oldenburg, 1933. 128 s.

²¹ Armstrong J.A. (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Мадісон. 1964. 361 p.; Армстронг Джон. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. М.: Центрполиграф, 2007.

thing, clarifying the role of the Wehrmacht and its governing bodies in the exercise of fascist occupation regime in Soviet territory, the author reveals the reasons for the breakdown of the plans of the German occupation administration and the consequent collapse of the occupation regime. The important place in the work is given to the failures of the attempts of fascist occupation authorities and its regime of the political and social demagoguery and information policy. The author managed to reveal the true role of the Nazi Wehrmacht in planning and implementing occupation policy on the occupied territories during the World War II.

Analyzing certain aspects of the information policy of Nazi Germany, H. Mueller has concluded that the German political goal was to break up with Bolshevism and Communist ideology, to destroy the socialist system, the Soviet state. Solving economic problems of the Third Reich, the Nazis planned to turn the occupied territories of Southeast Europe in the agro-raw materials appendage of a "large economic sphere" and of an important market for its industrial products²².

R. Koel is one of European researchers who studied Nazi government decrees to create new German colonies on the occupied eastern territories and a creation of new peasantry called *volksdeutsche*. The study of these documents helped to define which role the German Nazi government remained to to farmers on the occupied territory. One of these decrees gave birth to cruel orders and directives, implementation of which was the meaning of German policy on the occupied Ukrainian territories. R. Koel concluded that it was due to conditions of similar directives, there were created contrasting conditions of different peoples on the occupied territories. An important discovery made by R. Koel was also a propaganda analysis carried out by the occupation authorities among the rural population and its impact on the consciousness and behavior of peasants at the beginning of the occupation²³.

German historians G. Forsterch and G. Shnitter studied the activities Prussian-German General Staff in 1640–1965, including its work in terms of World War II. In the context of the problem they considered the activity management of Wehrmacht and its concept of propaganda war. G. Shnitter defined the role of outreach in terms of the German army, among the Wehrmacht soldiers among and enemy troops²⁴. The value is the study of the propaganda department of the Wehrmacht, which highlights

²² Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / [пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко]; под ред. А. Юденкова. М.: Воениздат, 1974. 387 с.

²³ Koehl R.L. *RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945*. Cambridge, 1957. 352 p.

²⁴ Ферстерч Г. Гельмерт Г., Отто Г., Шниттер Г. Прусско-германский генеральный штаб 1640–1965. К его поли-

its structure, management bodies and key features. The historian concludes that the Department was looked after all measures which had an impact both on society of the Third Reich and beyond its borders. G. Shnitter concentrates his attention on three main areas of information policy of the Wehrmacht: the German propaganda among the population and soldiers; propaganda in the army; "Propaganda against the Enemy", ie, the impact on armed forces and the civilians of the enemy.

S. Jovet and V. O'Donell, the American scientists have studied ideological concept of Adolf Hitler and the National Socialist Party for advocacy among the population of Germany. They highlighted the basic principles and regulations that were recommended by Hitler and which had to be followed during the propaganda of idea and psychological impact on society. S. Jovet notes that such advocacy helped NSDAP to seize power in the short term and to control almost all aspects of German society²⁵.

Complex information policy of Nazi Germany was studied by British scientist J. Kershou. Learning activities of A. Hitler, the author examines Nazi propaganda as a system created and managed by J. Goebbels. According to J. Kershou, the idea and image of the new state persistently implemented in society and consciousness of every German citizen. It was quite an effective psychological treatment method for people. Studying the documentary sources, J. Kershou shows facts confirming the effectiveness of psychological treatment of the significant part of the population, particularly the middle class and the peasantry. In his work the author pays attention on the fact that under the influence of information policy pursued by the Ministry of Propaganda, a significant number of farmers united and created the "Peasant alliance", which took on themselves to agricultural production for the Third Reich²⁶.

In advocacy activities national socialist party relied on the working class. Exploring this issue, the American historian W. Soesman showed that A. Hitler and Nazi Germany's leadership realized that the workers is the main driving force in the implementation of aggressive colonization plans of the Third Reich. That is why, according to the researcher, the government launched a campaign of ideological and psychological treatment of this part of German society and the proclamation of slogans about improving the social situation and workers' status. According to V. Soesman, A. Hitler's and Goebbels's oratory reached great results among big auditory. In his opinion it

тической роли в истории. [Перевод с немецкого Г. Рудого]. М.: Мысль, 1966. 572 с.

²⁵ Jowett G.S., O'Donell V. *Propaganda and Persuasion*. Newbury Park etc. Stuttgart, 1992. 240 p.

²⁶ Кершоу Я. Гитлер. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 320 с.

confirmed the active development of broadcasting not only on the territory of Germany itself, but also in other countries, including the occupied ones²⁷.

German national idea takes an important place in the public consciousness of the postwar Germany. Therefore, the German researcher V. Viperrman mentions that nationalism was shown as a movement for the revival of German national idea and was widely used by A. Hitler in his speeches to workers and other people of Nazi Germany. V. Viperrman believed that such a propaganda trick in Germany after the war was extremely relevant, was able to unite the masses to any activity²⁸.

Analysis of the works of Ukrainian and foreign researchers concerning the issue of the German information space formation in military administration and in areas, controlled by Reich Commissariat "Ukraine" during the Second World War, there is evidence that scientists use various methodological and information-ideological principles and approaches in the study of the problem. Nevertheless, the issue remains less explored.

Historiographical experience shows that the topic of information confrontation of Germany and the Soviet Union requires deep research and defining separate important issues that require objective thinking. The complex political, military, social, psychological situation which has arisen before, and then there during the war in Ukraine, has contributed to the formation of the German information space and the rapid spread of Nazi propaganda among the population of the occupied regions of Ukraine.

Since the beginning of the German occupation and under the influence of massive information attack on the consciousness of the population of Ukraine, the locals showed different attitudes to the occupation administration: one small part of the population cooperated with the Nazis for ideological reasons, believing in change for the better; other — took a wait position; even one group of residents, understanding the true plans of the Nazis tried to resist, supporting Soviet partisans and resistance fighters. There was also a certain part of the population, whose representatives were members of different directions of the Ukrainian independent movement. These categories of people were formed under the influence of German information policy, advocacy, which had the moral and psychological pressure on the civilian population of the occupied territories, inspired people a sense of disbelief, confusion, hopelessness and terror. In our opinion, such an occupation advocacy policy of German administration uncertainty contributed

²⁷ Soeseman B. Propaganda und Öffentlichkeit in der "Volksgemeinschaft" // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart Muenchen, 2002. 416 s.

²⁸ Wipperman W. Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers. Muenchen, 1989. 620 s.

a large part of the population in questions: who to be with and against whom to fight and whether to fight at all. An important factor was also advocacy impact of the Ukrainian national movement, which, on the one hand, proposed alternatives to local residents — to fight for the creation of their own state, and on the other hand — the complicated situation of the peasantry, which was more worried about its economic position, rather than political one.

Studying separate works of foreign historians, it should be noted that the information policy of Nazi Germany and its attempts to create an information field in Europe and on the occupied territories in particular did not remain without attention of historians and publicists of Britain, the USA and Germany. Modern vision and understanding of information policy, information space helps scientists to study complex events of World War II and the German-Soviet war. The information confrontation between the Soviet Union and Nazi Germany more and more attracts the attention of researchers, and its studies help to recreate a complete picture of the events of 1939–1945. However, it should be noted that for historians of Germany, the USA and the UK is normal much attention to the activities of Nazi propaganda on the territory of the Third Reich, while the impact on the Red Army and the population of the occupied territories of the USSR have been studied mainly in the context of the Eastern policy of Nazi Germany.

1990s and the beginning of the twentieth century is known as the beginning of a large number of works by Russian historians, in which they actively investigated the ideological and political activity of the Communist Party of the Soviet Union and the military leadership of the country during the World War II. In the context of the problem some publications were studied the Sovinformburo, oral propaganda, propaganda among the personnel of the Red Army and the population of the occupied territories of Ukraine and Belarus.

Some articles of Russian scientists which include information about system of ideological influence that was built up in the Soviet Union long before the war. Thus, A. Mazurytskiy's article shows changes in the ideological advocacy, spreading its influence on public consciousness by consciousness of every individual, in particular²⁹.

He was able to identify areas and traits of the professional activities of librarians during the war and define its contents on its different levels.

An important study, which in some kind reflects the multifaceted work of the political departments and in particular of the Soviet government, is the work by A. Gorlov, the historian, called "Soviet Propaganda during the Great Patriotic War". The aim

²⁹ Мазурицкий А.М. Очерки истории библиотечного дела периода Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. М., 1995.

of the research was the historical and political analysis of the Soviet party propaganda institute during the Great Patriotic War. The author managed to identify the main structures and the potential propaganda resource power, and also to define main stages of the advocacy among the personnel of the Red Army and people in the rear during the war. After analyzing a large number of documents the historian defined the effective level of the effectiveness of Soviet military propaganda, its errors' causes and its manifestation forms³⁰.

A. Livshin's and I. Orlov's work, called "Soviet Propaganda during the Great Patriotic War: Persuasive Communication" confirms the thesis that the Soviet information ideological impact was not less powerful than the Nazi one. Representing a large number of archive documents and materials, the authors reveal the structure and mechanisms of functioning of the Soviet propaganda machine during the German-Soviet war. For the first time

in Russian historiography there were comprehensively studied and published propaganda materials of the government organs, revealed various forms, methods and techniques of influence on the soldiers at the front and in the rear of the civilian population and on the occupied territories. There were found many documents proving the influence of Soviet propaganda on the population in the rear and on the occupied territories, and also the effectiveness of the influence of propaganda on the masses' consciousness in total³¹.

Thus, an analysis of the works of domestic and foreign scholars shows that the information confrontation between Nazi Germany and the Soviet Union was extremely powerful, since both warring parties possessed the most up-to-date information and ideological weapon. Unfortunately, today there is no comprehensive study of this problem that could reveal all aspects of the information confrontation in the modern information world.

³⁰ Орлов А.С. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: институциональные и организационные аспекты: дис. ... канд. истор. наук. М., 2009. 270 с.

³¹ Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / авт.-сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. М.: РОССПЭН, 2007. 805 с.

REFERENCES

1. Armstrong, J. A. (Ed.) (1964). *Soviet Partisans in World War II*. Madison: University of Wisconsin Press, 792 p. [in English].
2. Hadamowsky, E. (1933). *Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik*. Oldenburg, 128 p. [in German].
3. Jowett, G. S., & O'Donell, V. (1992). *Propaganda and Persuasion*. Stuttgart, 240 p. [in English].
4. Koehl, R. L. (1957). *RKFDV: German Resettlement and Population Policy (1939–1945)*. Cambridge, 352 p. [in English].
5. Soeseman, B. (2002). *Propaganda und Oeffentlichkeit in der "Volksgemeinschaft"*. In *Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick*. Stuttgart-Muenchen: Deutsche Verlags-Anstalt, 416 p. [in German].
6. Wipperman, W. (1989). *Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers*. Muenchen, 620 p. [in German].
7. Bezymenskii, L. A. (1981). *Razgadannyye zagadki Tretiego Reikha, 1933–1941: Kniga ne tolko o proshlom*. Moscow: «Novosti», 279 p. [in Russian].
8. Bezymenskii, L. A. (1981). *Sekretnaia diplomatiia Vtoroi mirovoi voiny. Osobyi arkhiv*. Moscow: «Veche», 441 p. [in Russian].
9. Bolianovskiy, A. (2000). *Dyviziia «Halychyna». Istoriia*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 528 p. [in Ukrainian].
10. Volkogonov, D. A. (1983). *Psikhologicheskaia voina: Podryvnyie deistviia imperializma v oblasti obshchestvennogo soznaniia*. Moscow: Voenizdat, 288 p. [in Russian].
11. Haidabura, V. M. (1998). *Teatr, zakhovanyi v arkhivakh: Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashyistskoi okupatsii (1941–1944)*. Kyiv: Mystetstvo, 224 p. [in Ukrainian].
12. Halchak, S. D. (2004). *«Skhidni robitnyky» z Podillia u Tretiomu reikhu: Dokumenty, natsytska katorha, opir ponevoliuvachamn*. Vinnytsia: Knyha-Veha, 343 p. [in Ukrainian].
13. Ginzburg, L. (1990). *Potustoronniie vstrechi*. Moscow: Novosti, 312 p. [in Russian].
14. Gorlov, A. S. (2009). *Sovetskaia propaganda v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: institutsionalnyie organizatsionnyie aspekty. Candidate's thesis*, Kyiv, 270 p. [in Ukrainian].
15. Hrynevych, V. A. (2005). *Stalinska natsionalna polityka shchodo natsionalnykh menshyn u roky Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr. Abstracts of Papers '05: Drugha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*, Kyiv, pp. 182–187 [in Ukrainian].

16. Ivlev, I. A. (1988). Oruzhie kontrpropagandy, Sovetskaia propaganda sredi naseleniia okkupirovannoi territorii SSSR. Moscow: «Mysl», 287 p. [in Russian].
17. Kershov, Ya. (1997). Gitler. Rostov na Donu: Feniks, 320 p. [in Russian].
18. Koval, M. V. (Ed.) (1988). Obshchestvenno-politicheskaia zhizn trudiashchikhsia Ukrainy v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Kyiv: «Naukova Dumka» AN USSR, In-t istorii, 231 p. [in Ukrainian].
19. Lysenko, O. Ye. (2007). Sotsialni aspekty okupatsii Ukrainy: metodolohiia problemy. *Storinky voiennoji istorii Ukrainy*, (11), 3–9 [in Ukrainian].
20. Mazuritskii, A. M. (1995). Ocherki istorii bibliotechnogo dela perioda Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 gg). Moscow: [b.i.], 26 p. [in Russian].
21. Mykhailiuk, M. (2006). Natsyistska propahanda v okupovanomu Kyievi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (1), 131–144 [in Ukrainian].
22. Miuller, N. (1974). Vermakht i okkupatsiia (1941–1944). Per. s nem. (A. Artemova, A. Dolgorukova, I. Karabutenko, Yu. Chuprova, G. Shevchenko, Trans.). Moscow: «Voenizdat», 387 p. [in Russian].
23. Nikolaiets, Yu. A. (1999). Stanovyshche ta nastroi naselennia Ukrainy na pochatku nimetsko-fashyistskoi okupatsii: [cherven 1941–lypen 1942 rr.]. Vinnytsia: Tezys, 64 p. [in Ukrainian].
24. Orlov, Yu. Ya. (1985). Krakh nemetsko-fashyistskoi propagandy v period voiny protiv SSSR. Moscow, 176 p. [in Russian].
25. Skorobahatov, A. V. (2004). Kharkiv u chasy nimetskoi okupatsii (1941–1943). Kharkiv: «Prapor», 367 p. [in Ukrainian].
26. Tytarenko, D. M. (2005). Zvity batalionu propagandy U yak dzherelo z pytannia pro vplyv natsyistskoi propahandy na naselennia okupovanoi Ukrainy. Abstracts of Papers '05: *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*, Kyiv, pp. 165–171 [in Ukrainian].
27. Tytarenko, D. M. (2010). «Nimetska propahanda v Ukraini musyt zdiisnuvatysia»: tsili natsyistskoi propahandy v Ukraini u svitli nimetskykh dokumentiv. *Hileia*, (36), 478–484 [in Ukrainian].
28. Fersterch, G., Gelmert, G., Otto, G. \$ Shnitter, G. (1966). Prussko-germanskii generalnyi shtab 1640–1965. K yego politicheskoi roli v istorii. Per. s nem. (Rudoj G., Trans.). Moscow: «Mysl», 572 p. [in Russian].
29. Chernaia, L. B. (1992). Korichnevyye diktatory: Gitler, Gering, Gimler, Gebbels, Borman, Ribbentrop. Moscow: «Respublika», 384 p. [in Russian].
30. Shaikan, V. O. (2005). *Kolaboratsionizm na terytorii reiskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny*. Kryvyi Rih: Mineral, 451 p. [in Ukrainian].
31. Shaikan, V. O. (2005). Politychni nastroi intelihentsii Ukrainy radianskoho tylu v roky Velykoi Vitchyznianoj viiny i problem kolaboratsii, *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu MVS Ukraïny*, (3), 231–236 [in Ukrainian].

ДЖЕРЕЛА

1. Armstrong J.A. (Ed.) *Soviet Partisans in World War II; with a Foreword by Philip E. Mosely / J.A. Armstrong*. — Madison : University of Wisconsin Press, 1964. — 792 p.
2. Hadamowsky E. *Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky*. — Oldenburg, 1933. — 128 p.
3. Jowett G.S. *Propaganda and Persuasion. / G.S. Jowett, V. O'Donell*. — Stuttgart, 1992. — 240 p.
4. Koehl R.L. *RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945 / R.L. Koehl*. — Cambridge, 1957. — 352 p.
5. Soeseman B. *Propaganda und Oeffentlichkeit in der “Volksgemeinschaft” / B. Soeseman // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick*. — Stuttgart-Muenchen : Deutsche Verlags-Anstalt, 2002. — 416 p.
6. Wipperman W. *Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers / W. Wipperman*. — Muenchen, 1989. — 620 p.
7. Безыменский Л.А. Разгаданные загадки Третьего рейха, 1933–1941: книга не только о прошлом / Л.А. Безыменский. — М. : Новости, 1981. — 279 с.
8. Безыменский Л.А. Третий фронт. Секретная дипломатия Второй мировой войны. Особый архив / Л.А. Безыменский. — М. : Вече, 2003. — 441 с.
9. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / А. Боляновський. — Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. — 528 с.
10. Волкогонов Д.А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д.А. Волкогонов. — М. : Воениздат, 1983. — 288 с.
11. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) / В.М. Гайдабура. — К. : Мистецтво, 1998. — 224 с.

12. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: документи, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. — Вінниця : Книга-Вега, 2004. — 343 с.
13. Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. — М., 1990. — 312 с.
14. Горлов А.С. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: институциональные и организационные аспекты : дис. ... канд. истор. наук / А.С. Горлов. — М., 2009. — 270 с.
15. Гриневич В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.А. Гриневич // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К. : Сфера, 2005. — С. 182–187.
16. Ивлев И.А. Оружие контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР / И.А. Ивлев. — М. : Мысль, 1988. — 287 с.
17. Кершоу Я. Гитлер / Я. Кершоу. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. — 320 с.
18. Коваль М.В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны : сб. науч. тр. / М.В. Коваль (отв. ред.). — К. : Наук. думка, 1988. — 231 с.
19. Лисенко О.Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 3–9.
20. Мазурицкий А.М. Очерки истории библиотечного дела периода Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / А.М. Мазурицкий. — М. : [б. и.], 1988. — 26 с.
21. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М. Михайлюк // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 131–144.
22. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер ; [пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова и др.] ; под ред. А. Юденкова. — М. : Воениздат, 1974. — 387 с.
23. Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 — липень 1942 рр.] / Ю.А. Ніколаєць. — Вінниця : Тезис, 1999. — 64 с.
24. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.А. Орлов. — М., 1985. — 176 с.
25. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатов. — Х. : Прапор, 2004. — 367 с.
26. Титаренко Д.М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д.М. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К., 2005. — С. 165–171.
27. Титаренко Д.М. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів / Д.М. Титаренко // Гілея: наук. вісник. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — Вип. 36. — С. 478–484.
28. Ферстерч Г. Прусско-германский генеральный штаб 1640–1965. К его политической роли в истории / Г. Ферстерч, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер ; пер. с нем. Г. Рудого. — М. : Мысль, 1966. — 572 с.
29. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп / Л.Б. Черная. — М. : Республика, 1992. — 384 с.
30. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. — Кривий Ріг : Мінерал, 2005. — 451 с.
31. Шайкан В.О. Політичні настрої інтелігенції України радянського тилу в роки Великої Вітчизняної війни і проблеми колаборації / В.О. Шайкан // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. — 2005. — № 3. — С. 231–236.

Оксана Салата

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ ТА СРСР В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглянуто інформаційне протистояння між двома тоталітарними державами — нацистською Німеччиною та Радянським Союзом на окупованих територіях України під час Другої світової війни 1939–1944 рр.; різні методологічні та інформаційно-ідеологічні принципи і підходи в дослідженні цієї проблеми. Розкрито основні напрями досліджень у вітчизняній та зарубіжній історіографії, що висвітлювали методи та технології впливу на населення України бійців Червоної армії та Вермахту.

Ключові слова: Друга світова війна, інформаційне протистояння, нацистська Німеччина, Радянський Союз, вітчизняна історіографія, зарубіжна історіографія.

Дата надходження статті до редакції: 25.05.2018.

Janko Ramać

OSNOVNI PRAVCI, TEŽNJE I DILEME U KULTURNO-PROSVETNOM I NACIONALNOM ŽIVOTU RUSINA U JUGOSLAVIJI (1945–1970)*

Na kraju Drugog svetskog rata, po oslobođenju zemlje od okupatora, stvorena je nova državae — Federativne Narodna Republike Jugoslavija, sa komunističkim režimom na čelu. U novoj državi Rusini su kao mala nacionalna zajednica mogli da ostvaruju svoja nacionalna prava shodno novoj političkoj, društvenoj i socijalno-ekonomskoj situaciji. U radu se prikazuju osnovni pravci, težnje, dilemi i ostvarenja rusinske zajednice u državi u periodu od četvrt veka (1945–1970).

Ključne reči: Jugoslavija, rusini, Ukrajina, nacionalno pitanje, nacionalni identitet, obrazovanje, kulturni život, politički život.

U periodu između dva svetska rata Rusini u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS, od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija) kao malobrojna nacionalna zajednica od svega 20.000 stanovnika, mogli su da ostvaruju neka svoja nacionalna prava: obrazovanje na maternjem jeziku u osnovnoj školi, osnivanje nacionalnih i kulturno-prosvetnih organizacija, izdavanje novina, časopisa, knjiga i slično. Objavljivanjem gramatike kodifikovan je rusinski jezik,¹ a od tada započinje i organizovan književni život. U tom periodu Rusini su imali dve kulturno-prosvetne organizacije: Rusinsko narodno prosvetno društvo (Руске народне просвітне друштво — РНПД/RNPD), osnovano 1919. godine, i Kulturno-prosvetni savez jugoslovenskih Rusina (Културно-просвітний союз югославянских Русиних — КПСЮР/KPSJR), osnovan 1933. godine, koje su po svojim programskim osnovama i delatnosti bile međusobno suprotstavljene u osnovnim pitanjima o nacionalnom identitetu, religiji i društveno-političkom životu svoje zajednice. Na početku Drugog svetskog rata obe organizacije prekinule su svoju delatnost.²

U radu će se razmatrati i prikazati osnovni pravci obrazovanja, težnji, dilema i ostvarenja rusinske zajednice u Jugoslaviji (od 1946. g. Federativna Narodna Republika Jugvija — FNRJ, od 1963. g.

* Tekst je nastao kao fazni rezultat rada na projektu *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (broj. 177002) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Костельник Г. Граматика бачвансько-сримскей рускей бешеди. Руски Керестур, 1923.

² О kulturno-prosvetnom, društvenom, političkom i nacionalnom životu Rusina u Jugoslaviji u periodu između dva svetka rata postoji dosta obimna literatura, a ovde navodino samo značajnije publikacije: Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история (1745–1991). Руски Керестур, 1992; Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991). München — Berlin, 2010; Рамач Я. На крижней драги (1918–1941). Нови Сад, 2016; Рамач Я. Огляд історії русинів у Югославії (1918–2000) // Сумська старовина № XLIX. Суми, 2016. С. 5–22.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija — SFRJ) u kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu u periodu od 1945–1970. godine. Godina 1945. uzima se kao početak i prekretnica, stvaranje nove države sa komunističkom partijom na čelu, u kojoj nastaju potuno novi uslovi i okviri za život i razvoj malobrojne rusinske zajednice. Godina 1970. uzima se donekle uslovno, kao kraj jednog perioda u razvoju ove nacionalne zajednice, mada je nesporno da početkom 70-ih godina nastupa prekretnica u njenom kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu.

Tema ovog istraživanja je u istoriografiji o Rusinima nedovoljno obrađena. Pored velikog broja naučno-popularnih ili publicističkih radova, koji obrađuju pojedina pitanja, posebno treba istaći monografske radove i studije koje sistematičnije i dublje obrađuju društveni i socijalno-ekonomski život Rusina u tom periodu. Oleg Rumjancev u monografiji, posvećenoj pitanju nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca u Jugoslaviji, pretežno na osnovu postojeće literature i štampe, daje pregled najvažnijih zbivanja i analizu osnovnih procesa i težnji u kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu ove dve nacionalne zajednice, po nekima dva vida jedne zajednice.³ Julijan Tamaš u svom delu *Руски Керестур, літопис и история (1745–1991)* kroz monografski prikaz Ruskog Krstura daje mnogo podataka i analizu kulturno-prosvetnog i nacionalnog života Rusina na ovim prostorima i za period na koji se odnosi tema našeg istraživanja.⁴ Dosta podataka o ovoj temi ima u monografiji Galine Sagan, u kojoj ona prikazuje društvene i kulturne veze Jugoslavije/naroda Jugoslavije sa Ukrajinom u XX veku.⁵

Ovo istraživanje je zasnovano na postojećoj literaturi i izvornoj građi, pretežno na kopijama,

³ Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991). München — Berlin, 2010. С. 253–346.

⁴ Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история (1745–1991). Руски Керестур, 1992.

⁵ Сеган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. Київ, 2012.

šapirografisanom materijalu i rukopisima i dnevnicima iz zaostavštine istaknutog rusinskog književnika i kulturno-prosvetnog radnika Mihajla Kovača.⁶

Najznačajnija dostignuća RNPД u njegovoj delatnosti u periodu između dva svetska rata su svakako kodifikacija rusinskog jezika, uspostavljanje novog pravopisa u njegovim izdanjima i rezultati postignuti na polju kulturno-prosvetnog, književnog i nacionalnog života, što je u velikoj meri predstavljalo nasleđe od izuzetnog značaja i bazu za početak kulturno-prosvetnog i nacionalnog života rusinske zajednice u Jugoslaviji posle Drugog svetkog rata. Međutim, brzo se pokazalo da u novim uslovima, u državi i društvu, u kojem je dominirala komunistička ideologija i praksa, ništa što je bilo stvoreno u „buržoaskoj državi“ nije moglo da bude prihvaćeno bez ponovnog ocenjivanja i revizije.

Po završetku Drugog svetskog rata i stvaranja Federativne Narodne Republike Jugoslavije vlast u državi preuzima Komunistička patrija i nastoji da stvori novo — komunističko/socijalističko društvo, u kojem će kao osnovne društvene vrednosti biti jednakost, ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti koje žive u njoj. Nove vlasti su od početka težile da narodima i narodnostima/nacionalnim zajednicama obezbede njihova nacionalna prava, što je prvenstveno podrazumevalo upotrebu maternjeg jezika u obrazovanju, u kulturnom i javnom životu, informisanju/medijima i slično. Jugoslavija je bila multietnička država, a Autonomna pokrajina Vojvodina, gde je živio najveći deo Rusina, bila je region sa najvećom koncentracijom pripadnika raznih nacionalnosti.⁷

Još dok su u nekim delovima zemlje uveliko trajale borbe protiv okupatora, na oslobođenim teritorijama su od kraja 1944 — početka 1945. godine uspostavljeni organi nove vlasti, koja je nastojala da obnovi i uredi društveni-ekonomski, politički, prosvetni i kulturni život.⁸

U februaru 1945. godine u Ruskom Krsturu, naselju sa najvećim brojem Rusina, osnovana je niža realna gimnazija na rusinskom nastavnom jeziku.⁹ To je bio najviši postignut obrazovni nivo Rusina na maternjem jeziku od početka njihovog doseljavanja na ove

prostore sredinom XVIII veka,¹⁰ a istovremeno dokaz da su nove vlasti spremne da ovoj nacionalnoj zajednici, koja je tada brojala oko 25.000 pripadnika,¹¹ obezbede njena nacionalna prava. Posle četiri godine rada niža realna gimnazija na rusinskom nastavnom jeziku je 1949. godine ukinuta zbog reforme školskog sistema u državi i uvođenja obaveznog osmogodišnjeg školovanja (niža realna gimnazija su ustvari niži razredi gimnazije, odnosno razredi od V–VIII osnovnog obrazovanja, u kojem su prvih godina posle rata samo četiri razreda bila obavezna za svu decu). Iako je radila samo četiri godine, ova gimnazija je odigrala veoma značajnu ulogu u formiranju mlade rusinske inteligencije, koja će u narednom periodu imati dominantnu ulogu u kulturno-prosvetnom, nacionalnom i društvenom životu Rusina u Jugoslaviji.¹² U rusinskoj javnosti ukidanje ove gimnazije je bilo primljeno sa izvesnom nevericom ili dozom nezadovoljstva, jer se smatralo da je zajednici oduzeto značajno stečeno pravo. Julijan Tamaš je u svom Letopisu i istoriji Ruskog Krstura to prokomentarisao u stilu narodnog letopisca, koji zna istinu, a govori samo ono što sme, naglasivši da je gimnazija prestala da radi „zbog nepoznatih razloga“.¹³ Verovatno, da nisu postojali i neki drugi razlozi za njeno ukidanje, gimnazija bi na neki način preživela spomenutu reformu školstva.

U periodu između dva svetska rata u izdanjima RNPД zaživeo je rusinski književni jezik na bazi narodnog govornog jezika, koji je 1923. godine dobio svoju normu. Na tom jeziku je stvarana književnost, on je korišćen u nastavi u osnovnoj školi u rusinskim odeljenjima. Međutim, prilikom osnivanja gimnazije u Ruskom Krsturu u februaru 1945. godine postavljeno je pitanje nastavnog jezika u njoj. Slično kao u toku priprema za osnivanje RNPД 1918/1919. godine, kada se razvila polemika o budućem književnom jeziku Rusina u Jugoslaviji,¹⁴ i na početku 1945. godine na scenu stupaju predstavnici sa tri predloga, zalažući se za tri posebna jezika: ruski, ukrajinski i rusinski. Inteligencija, koja je stasala na tradicijama i iskustvu međuratne kulturno-nacionalne delatnosti i nacionalne orijentacije RNPД, bila je opredeljena za ukrajinski jezik; običan narod, predvođen partijskim

⁶ Mihajlo Kovač (1909–2005) — istaknuti rusinski književnik, prevodilac, kulturno-prosvetni radnik, koji je svojim književnim delom i aktivnošću na polju kulture, prosvete i nacionalnom života Rusina dao značajan doprinos. Najpotpunija biografija M. Kovača data je u monografiji: Тамаш Ю. Євангелиста Михайло Ковач. Нови Сад, 2009.

⁷ Hardi Dj. Minority Rights in the Autonomous Province of Vojvodina in the Context of Historical Heritage of the XVIII–XX Centuries // Acta iuridica Lebusana, vol 5. Political and Legal Doctrines in the Theoretical and Practical Terms Regarding Contemporary Challenges. Zeliona Góra, 2017. C. 86.

⁸ Petranović B. Istorija Jugoslavije 1918–1978. Beograd, 1981. C. 354–375.

⁹ Папуга И. Руска гимназија. Нови Сад, 2000.

¹⁰ O doseljavanju Rusina sa šire teritorije istorijskog Zakarpatja u Južnu Ugarsku sredinom XVIII veka i njihovom životu na tim prostorima do raspada Austro-Ugarske 1918. godine opširnije: Gavrilović S. Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka // Godišnjak Društva istoričara Vojvodine. Novi Sad, 1977. C. 153–215; Лабош Ф. Историја Русинох Бачкеј, Сриму и Славонији 1745–1918. Вуковар, 1979; Рамач Ј. Руснаци у Јужнеј Угорскеј (1745–1918). Нови Сад, 2007.

¹¹ Prema popisu stanovništva FNRJ iz 1948. godine u državi je bilo Rusina i Ukrajinaca zajedno 36.970, a smatra se da je Rusina bilo oko 25.000.

¹² Папуга И. Руска гимназија. Нови Сад, 2000.

¹³ Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и историја... С. 313.

¹⁴ Рамач Ј. На крижнеј драги (1918–1941). Нови Сад, 2016. С. 9–30.

aktivistima, prednost je davao ruskom jeziku; profesor Joakim Jaša Bakov zalagao se da nastavni jezik u novoosnovanoj gimnaziji bude rusinski.¹⁵ Nova realnost i život u državi sa dominantnom komunističkom ideologijom, uz evidentno oslanjanje na SSSR, a delom i činjenica da je ne mali broj Rusina učesnika u ratu stekao simpatije prema crvenoarmejcima/Rusima, kako su ih najčešće nazivali (mada su među njima prevladavali Ukrajinci), nekako su davali prednost ruskom jeziku, iako on nije imao ukorenjenu tradiciju među ovdašnjim Rusinima. Politički angažovaniji pojedinci su ruski jezik doživljavali kao sredstvo zbližavanja sa Sovjetskim Savezom i buduće komunikacije u komunističkom društvu. U toj euforiji nije se razmišljalo o činjenici da Rusini nemaju dovoljno kadrova koji mogu predavati na tom jeziku i da nema neophodnih udžbenika, koji bi se mogli koristiti u gizmaniziji. Na kraju je ipak prevagnuo stav da nastavni jezik u rusinskoj gimnaziji bude rusinski, a ruski i francuski su predavani kao strani jezici.¹⁶

U vreme poleta rusinskog kulturno-prosvetnog i nacionalnog života Rusina u novoj Jugoslaviji 1945 godine, kada je osnovano Novinsko-izdavačko preduzeće „Ruske slovo“, koje je počelo da izdaje nedeljnik *Руске слово* i druga izdanja, i kada su počele pripreme za osnivanje rusinske kulturno-prosvetne organizacije, Jaša Bakov, profesor u rusinskoj gimnaziji, objavljuje svoj predlog reforme rusinskog pravopisa. Predložio je da se ukrajinska azbuka u rusinskom pravopisu zameni srpskom ćirilicom, obrazlažući to novom situacijom u kojoj Rusini žive.¹⁷ Pravi motivi tog predloga nisu poznati, a rusinska inteligencija je u početku bila zatečena i zbunjena. Neki su bili oprezni, ne shvatajući da li je to ideja samog Bakova, ili možda iza predloga stoji neko moćniji, odnosno da sve to dolazi od gore. Ipak, na stranica nedeljnika *Руске слово* polako se pokreće polemika, u kojoj su iznošeni stavovi podrške, ali mnogo više negativnih mišljenja i protivljenja reformi, upozoravajući da bi prihvatanje predloga reforme pravopisa neminovno vodilo udaljavanju rusinskog jezika i nacionalnog identiteta Rusina od istočnoslovenskih korena i ukrajinskog konteksta.¹⁸ Predlog reforme rusinskog pravopisa nije prihvaćen, a njen predlagač J. Bakov se posle toga povlači iz javnog i kulturnog života Rusina.¹⁹

Odmah posle oslobođenja zemlje nove vlasti su nastojale da razvijaju razne oblike masovne kulture. Pošto je delatnost RNPД prestala na početku rata

¹⁵ Румянцев О.Є. Румянцев О.Є. Питання національної ідентичності... С. 255–256.

¹⁶ Папуга И. Руска гимназія... С. 78–79.

¹⁷ Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история... С. 302; Румянцев О. Питання національної ідентичності... С. 265.

¹⁸ Дуличенко А.Д. О твореню орфографичних нормох руского литературного языка // Шветлосц, 3/1972. Нови Сад. С. 234–235; Румянцев О.Є. Назв. праця. С. 265–269.

¹⁹ Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история... С. 302.

1941. godine, a posle rata nije bila obnovljena, njezova imovina u Ruskom Krsturu je nacionalizovana i postala je društveno vlasništvo: štamparija je pripala novoosnovanom Novinsko-izdavačkom preduzeću (NIP) „Ruske slovo“, a Narodni dom je postao Dom kulture, u kojem su odmah počele s radom horska, dramska, folklorna i recitatorska sekcija. U selu je aktivno radilo čak sedam horova.²⁰

U leto 1945. godine NIP „Ruske slovo“ počelo je da izdaje nedeljne novine *Руске слово*, koje su pratile događaje među Rusinima u državi, najvažnije političke, društvene i privredne događaje u zemlji, političke događaje u bližem okruženju i u svetu uopšte, a često su donošene informacije i komentari o prilikama među Rusinima i Ukrajinima u matici i dijaspori. Mada je u političkom pogledu stav uredništva novina bio potpuno usaglašen sa zvaničnim stavovima partije i državnih vlasti, u pogledu na nacionalno pitanje i nacionalni identitet Rusina vladalo je izvesno šarenilo: često su iznošeni potpuno suprotstavljeni stavovi, a o nekim pitanjima su otvarane polemike. U tom kontekstu su i refleksije na pitanje prisajedinjenja Zakarpatja Ukrajinu, koje su išle od reči podrške zbog konačnog ujedinjenja sa maticom Ukrajinom dela ukrajinskog naroda, koji je vekovima živeo u tuđoj državi, do mišljenja da je ukrajinizacija Zakarpatja štetna po svetsku revoluciju, jer odražava stare, političko-ideološke pojave.²¹

Rusinska inteligencija u Jugoslaviji u letnjim mesecima 1945. godine započela je akciju osnivanja jedne kulturno-prosvetne organizacije. Prvi skup je održan je u Šidu 19. augusta. Na dnevnom redu se našlo i pitanje nastavnog jezika u gimnaziji, mada je već jedno polugodište nastava u njoj održavana na rusinskom jeziku. Predstavници domaćina i uopšte Rusini iz Srema uporno su s jedne strane insistirali da se u rusinskoj gimnaziji kao nastavni uvede ruski jezik, a s druge strane su izražavali svoje nezadovoljstvo, tvrdeći da su nedovoljno zastupljeni odnosno da su na marginama u kulturnom, javnom i nacionalnom životu Rusina, a smatrali su da su svojim učesćem u ratu za oslobođenje zemlje zaslužili značajniju ulogu i uticaj u odlučivanju o bitnim pitanjima za ovu nacionalnu zajednicu. Međutim, odgovoreno im je da se sami moraju aktivno uključivati u život nacionalne zajednice i forume na kojima se donose neke odluke, a ne samo pratiti događaje i onda izražavati svoje nezadovoljstvo.²² Drugi sastanak održan je u Đurđevu 23. septembra, kada je doneta odluka o osnivanju Rusinske matice (Руска матка — РМ/РМ), kao i odluka da nastavni jezik u rusinskim osnovnim školama i u rusinskoj gimnaziji bude rusinski jezik, a da se u gimnaziji obavezno uči i ruski i državni jezik.²³ U Nacrtu Pravila РМ koristi se

²⁰ Ibid. С. 313.

²¹ Румянцев О.Є. Питання національної ідентичності... С. 255.

²² Ibid. С. 257.

²³ Ibid. С. 257.

etnonim Rusin-Ukrajinc. Predloženo je da se delatnost RM proširi i na Srem, Slavoniju i Bosnu, uz osnivanje republičkih odeljenja. Na Osnivačku skupštinu pozvani su svi Rusini-Ukrajinci u državi. Isticano je da je za Rusine u državi osnivanje jedne organizacije veliki uspeh, jer, kako su neki ukazivali, u međuratnom periodu Rusini su imali dve svoje organizacije, koje su pravile štetne podele u zajednici i neprestano stvarale razne razmirice.²⁴ U Pravilima RM bilo je istaknuto da je njen cilj „razjedinjeni rusko-ukrajinski narod u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji ujediniti i ujedinjenim snagama uzdizati njegovu kulturu i prosvetu“.²⁵

Na Osnivačkoj skupštini RM u Ruskom Krsturu 21. oktobra 1945. godine doneta je formalna odluka o prestanku rada RNPĐ i KNSJR.²⁶ Osnovni zadatak RM bio je da brine o kulturno-prosvetnom životu rusinske zajednice i da koordinira rad filijala koje će se osnivati u svim naseljima gde Rusini žive u značajnijem broju. U diskusiji, koja je vođena u vezi upotrebe složenog etnonima Rusin-Ukrajinc, neki su to opravdavali nastojanjem da se u organizaciju uključe i Ukrajinci iz Bosne.²⁷

U leto 1945. godine, u jeku priprema za osnivanje jedne rusinske kulturno-prosvetne organizacije, na stranicama nedeljnih novina *Руске слово* objavljivani su tekstovi sa često suprotstavljenim stavovima o najvažnijim pitanjima nacionalnog identiteta Rusina u državi. Pored polemike o upotrebi etnonima Rusin-Ukrajinc iznošena su i mišljenja o tome da li Rusini treba da uče ukrajinski ili ruski jezik. Maftej Vinaj je smatrao da ima opravdanja da Rusini kao svoj književni prihvate ukrajinski jezik, što je podržavao i E. Plančak, ističući da je rusinski jezik dijalekt ukrajinskog jezika. Rusini u Sremu su se zalagali da Rusini prihvate kao svoj književni ruski jezik, a otvoreno su bili protiv ukrajinskog jezika i ukrajinske nacionalne ideje, dovodeći ih u vezu sa nacizmom i fašizmom.²⁸

Na savetovanju RM u decembru 1945. godine razmatran je predlog da se pošalje bar 20 učenika na Zakarpatje ili u drugi region Ukrajine i da Rusini u Jugoslaviji uspostave tesnu saradnju sa Ukrajinom.²⁹ Nije poznato da li je taj predlog stigao do vlasti, bez odobrenja kojih to nije bilo moguće realizovati. Posle toga, „Na sastanku predstavnika iz sedam rusinskih mesta 22. decembra 1946. godine predloženo je da se, u smislu Pravila, učini poseta Karpatskoj Ukrajini i da se odredi jedna komisija, koja će posetiti

predstavništvo SSSR-a u SFRJ da bi ga upoznala sa kulturnim životom Rusina u Jugoslaviji. Delegacija od 11 članova je odmah formirana, a u vezi sa kulturnim kontaktima sa Zakarpatskom Ukrajinom zaključak je bio donet na sledećoj sednici predstavnika mesnih odbora RM 12. maja 1947. godine. Izvršni organ RM je dobio zadatak da pripremi put za ostvarivanje veza sa Karpatskom Ukrajinom“.³⁰ Izabrana delegacija je trebalo da ode u ambasadu SSSR-a u Beogradu i da preda pismo zahteva, od kojih su najvažniji bili obezbeđivanje udžbenika za rusinsku gimnaziju u Ruskom Krsturu i za škole na rusinskom nastavnom jeziku, kao i literature za prosvetavanje „širih narodnih masa“. Drugi zahtev je bio da se izvestan broj učenika Rusina primi u visoke škole u SSSR-u i da se tako iškoluje neophodan nastavnički kadar za osnovne škole i gimnaziju na rusinskom jeziku.³¹ Nije poznato da li je taj zahtev bio predat ambasadi SSSR-a u Beogradu i da li je stigao nekakav odgovor. Jedno je sigurno: sovjetska administracija nije bila naročito ekspeditivna u pitanjima koja su se ticala kulturno-prosvetne saradnje sa Ukrajinom. Ukrajina, kao jedna od republika SSSR-a, u to vreme nije mogla da obavlja samostalnu međunarodnu saradnju. Sve je moralo da ide preko Moskve i da se tamo usaglašava.³² Tako, mada je u Jugoslaviji postojala ukrajinska dijaspora, njen potencijal nije bio iskorišćen u popularizaciji ukrajinske kulture na Balkanu. Razlog tome treba tražiti kako u slaboj aktivnosti ukrajinske dijaspore u tom pravcu, tako i nedovoljnoj agilnosti Ukrajinske Republike na širenju vlastite kulture.³³

Do sukoba Jugoslavije sa SSSR-om 1948. godine bilo je pojedinačnih akcija, ali to nije preraslo u stalne kontakte i sistematsku saradnju. Drugi problem je bio u činjenici da je Ukrajinsko društvo saradnje i kulturnih veza sa inostranstvom imalo specifičan odnos prema Jugoslaviji i veze sa Ukrajincima u Jugoslaviji nisu cenjene kao veza sa ukrajinskom dijasporom, nego kao saradnja sa inostranim kulturnim ustanovama. U toj saradnji Ukrajinci u Bosni su bili agilniji od Rusina u Vojvodini. Ipak, u Novi Sad je u leto 1947. godine stigla pošiljka od oko 400 knjiga za kulturno-prosvetna društva Rusina i Ukrajinaca u Vojvodini. U Ruskom Krsturu su tada istakli da su to prve knjige na ukrajinskom jeziku koje je ova zajednica dobila. Interesantno je da su neki materijali od Ukrajinskog društva za veze sa inostranstvom stizali u kulturno-umetnička društva Rusina u Ruskom Krsturu i Đurđevu još i u proleće 1949. godine.³⁴

U proleće 1947. godine u pripremi novog statuta RM iznet je predlog da se etnonim Rusin-Ukrajinc izbacii iz upotrebe. RM je imala zadatak da održava

²⁴ Ibid. S. 257–258.

²⁵ Sabadoš J. V. Uticaj odvojenog tretiranja rusinske od ukrajinske narodnosti u SFR Jugoslaviji na njen kulturni i politički život. Magistarski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 1973. godine. C. 122.

²⁶ Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история... C. 301.

²⁷ Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності... C. 258.

²⁸ Ibid. C. 258–261.

²⁹ Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності... C. 258–259.

³⁰ Sabadoš J.V. Uticaj odvojenog tretiranja rusinske od ukrajinske narodnosti u SFR Jugoslaviji... C. 123.

³¹ Sopka Đ. Predgovor. Novi Sad, 1967. C. XXI–XXII.

³² Саган Г.В. Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною... C. 80.

³³ Ibid. C. 109.

³⁴ Ibid. C. 135–136.

i koordinira veze i saradnju svih Rusina u državi. U junu iste godine odlučeno je da RM uspostavi vezu sa Zakarpatjem posredstvom Društva za kulturnu saradnju sa SSSR-om, a za to su bili zaduženi prof. Havrijil Nađ, Mihajlo Kovač, M Šarik i Đura Pavlovič.³⁵ Nije poznato da li je na tome nešto urađeno.

U maju 1947. godine održana je velika skupština Ukrajinaca u prisustvu oko 450 delegata. Mihajlo Kovač je istakao da Rusini i Ukrajinci treba da se tešnje povezuju, jer skoro ništa ih ne razdvaja, a mnogo toga ih povezuje. Na skupštini je doneta odluka da se Ukrajinci uključe u RM.³⁶

1947 godine RM je pripremala obeležavanje 200-godišnjice preseljavanja Rusina u Bačku. U toku priprema u rusinskoj presi ponovo dominiraju dva oprečna stava o nacionalnom identitetu Rusina: pro-ukrajinski, koji zastupaju M. Kovač, E. Plančak i neki drugi, i prorususki, koji najizrazitije zastupa J. Bakov, ističući da početak razvoja Rusina na ovim prostorima počinje njihovim doseljavanjem. Polemički ton je nastavljan bez izgleda da se ovo pitanje može rešiti ili usaglasiti.³⁷

Osnivanje RM bio je pokušaj vertikalnog organizovanja Rusina i Ukrajinaca u jednu organizaciju, koja bi brinula o kulturno-prosvetnim i nacionalnim potrebama ove nacionalne zajednice i organizovala i koordinirala rad svojih filijala u mestima gde žive pripadnici te narodnosti na području cele države. RM je od početka svoju ulogu uspešno obavljala, što svedoči činjenica da je bila prihvaćena od svoje zajednice kao i brojne kulturno-prosvetne aktivnosti koje je organizovala. Ipak, u jednom trenutku viši partijski i državni organi su vertikalno povezivanje kulturno-prosvetnih organizacija pojedinih nacionalnih zajednica ocenili kao smetnju u njihovom tešnjem međusobnom povezivanju i saradnji u izgradnji socijalističkog društva i širenja bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao negativna pojava isticano je da pojedine organizacije nacionalnih zajednica preferiraju svoje vlastite interese i zatvaraju se u svoje nacionalne vode.

Sumirajući dostignuća i neuspehe RM u protekle dve godine, 1947. godine je isticano da kao njen značajan uspeh treba oceniti proslavu 200-godišnjice doseljavanja Rusina u Bačku, izdavanje dečjeg časopisa *Пионерска заградка* (Dečji vrtić) i nastavak izdavanja narodnog kalendara, ali istovremeno rukovodiocima RM zameralo se to što nije izdat planiran broj "Tromesečnika" i nije oformljena grupa predavača s ciljem obavljanja prosvetnog rada po rusinskim selima. Takođe je isticano da su nedovoljno radili pojedini mesni seoski komiteti na organizovanju delatnosti amaterskih sekcija, a posebno je zamerano to što nije bilo dovoljno agilnosti u nastojanju da se Rusini

masovnije uključuju u socijalistički život. Navedene primedbe i nedostaci u radu RM u proteklom periodu bile su za vlasti dovoljan povod da se nešto mora menjati i da treba formirati nove oblike kulturno-prosvetne organizacije Rusina i drugih nacionalnih zajednica u Srbiji. Stvarni cilj započetih promena bio je taj da se smanji samostalnost kulturno-prosvetnih organizacija pojedinih nacionalnih zajednica i da se podvedu pod snažniju centralizaciju i kontrolu od strane partijskih i državnih organa. Zbog toga je 1948. godine u okviru Saveza kulturno-prosvetnih društava Srbije osnovana Sekcija kulturno-prosvetnih radnika Vojvodine, u okviru koje je počela da radi i Sekcija kulturno-prosvetnog rada Rusina umesto ukinute RM. Razlozi za ukidanje RM su nađeni i u činjenici da je u bliskoj prošlosti, u međuratnom periodu, među Rusinima u Jugoslaviji delovalo RNPĐ sa „klerofašističkih“ i „nacional-ukrajinskih“ pozicija, a KPSJR sa „velikosrpskih pozicija“,³⁸ a to je, izgleda, bio dovoljan razlog da se budnijim okom prati svaka delatnost ove zajednice.

1948. godine nastao je sukob između SSSR-a i Jugoslavije. I Rusini su, kao mala nacionalna zajednica, bili uključeni u akciju države u osudi delatnosti SSSR-a i pisanja rezolucije, kojom se osuđuje napuštanje osnovnih principa marksizma-lenjinizma i klevetanje principa „bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji“ od strane SSSR-a i njegovih satelita. Naravno, to se i očekivalo od rusinskih komunista i „svesne“ rusinske inteligencije, koja je upravo takvim činom ojačala svoje pozicije kod vlasti i u svojoj zajednici i počela da sve otvorenije podržava stav i sprovodi praksu o odvojenosti rusinskog identiteta od ukrajinskog konteksta.³⁹

Sukob Jugoslavije sa SSSR-om došao je upravo u vreme kada je RM uspešno širila i razvijala svoju kulturno-prosvetnu i nacionalnu delatnost i kada su i njene filijale aktivno radile. Tada su pravljene konkretni planovi o saradnji sa Ukrajinom na kulturno-prosvetnom polju, ali taj sukob je sve to osujetio. Tako je rusinska zajednica u Jugoslaviji, ne svojom krivicom, ostala odsećena od matice. Partijsko i državno rukovodstvo je isticalo da se Rusinima ne mogu dozvoliti kontakti i saradnja sa Ukrajinom zbog ideoloških razloga, da oni ne bi postali most preko kojeg će se unositi nepoželjan uticaj iz SSSR-a. Međutim, kasnije se pokazalo pravo lice i licemerje vlasti, jer ni posle ponovnog uspostavljanja odnosa sa SSSR-om one nisu bile spremne da dozvole i podrže saradnju rusinske zajednice sa maticom. Očigledno, vlastima i njihovim vernim slugama u rusinskoj zajednici bio je cilj da ona bude odsećena od matice, jer je na taj način bilo lakše forsirati stav o rusinskoj zajednici koja nema svoju matičnu državu.⁴⁰

³⁵ Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності... С. 263.

³⁶ Ibid. С. 263.

³⁷ Ibid. С. 264.

³⁸ Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності... С. 274.

³⁹ Ibid. С. 275–276.

⁴⁰ Рамач Я. Модели організованя культурно-просвітнього и національного живота Руснацох // Руски календар

Prvi rezultati Rusinske sekcije pri Savezu kulturno-prosvetnih društava Vojvodine do 1951. godine ocenjeni su kao uspešni: navodi se da je bilo organizovano više od 600 nastupa; u Ruskom Krsturu je 1949. godine osnovano amatersko pozorište; organizovani su razni kursevi rusinskog jezika i slično. I u oblasti obrazovanja su postignuti značajni uspesi: radilo je 9 škola na rusinskom jeziku sa 48 učitelja i 737 učenika. Izdato je 47 udžbenika na rusinskom jeziku. Međutim, vremenom su dolazili i neki padovi pa i očigledni gubici: počeo se smanjivati broj škola sa rusinskim nastavnim jezikom, 1955. godine je prestao da izlazi časopis za književnost i kulturu *Шветлосц* (Svetlost), a iste godine su ukinute i radio emisije na rusinskom jeziku na Radio Novom Sadu, započete 1949. godine.⁴¹

Posle rata grupa pripadnika jedne opcije nacionalnog identiteta Rusina u Čehoslovačkoj pokušala je da prenese među Rusine u Jugoslaviji svoje stavove, preporuke i predloge o rešavanju pitanja rusinskog nacionalnog identiteta. Kao prvenac u tom nizu u Bačku je 1949. godine upućena gramatika rusinskog jezika za više razrede gimnazije autokre Marije Hagovske (verovatno preudonim istoričara Ondreja Halage). Gramatika je rađena na podlozi gramatike rusinskog jezika G. Kostelnjnika iz 1923. godine, ali prilagođena i ispravljena prema karakteristikama tzv. vihodnjarskog jezika — rusinskog jezika u istočnoj Slovačkoj. Rusini u Jugoslaviji nikad nisu prihvatili tu gramatiku Hagovske.⁴² Što se pak tiče samog termina „Vihodnjari“ (Vichodniari), treba napomenuti da se on koristi za pripadnike istočne religije, grkokatolike/unijate i pravoslavne, koji se nazivaju Istočnim Slovacima. Ne ulazeći dublje u pitanje porekla Slovaka istočne crkvene tradicije (o čemu do današnjih dana nema u nauci jasnog odgovora), ipak treba imati na umu da je to deo vekovne ideje i prakse asimilacije istočno-slovenskog, rusinskog/ukrajinskog stanovništva u graničnim teritorijama sa etničkom slovačkom zajednicom.⁴³

U slovačkoj štampi ili u naučnim radovima autora iz Čehoslovačke objavljuvani su podaci i stavovi o Rusinima u Jugoslaviji s namerom da se taj model rešavanja rusinskog nacionalnog pitanja prenese i na Rusine u Jugoslaviji. Publicista Pavlo Berta je smatrao da treba ukinuti „veštački“ rusinski identitet, koji je stvorilo sveštenstvo.⁴⁴ Slične stavove je iznosio i lingvista Jozef Štolc.⁴⁵

Među Rusinima u Jugoslaviji najizrazitije „slovački“ stav o Rusinima i njihovom nacionalnom

identitetu zastupa Joakim Sabadoš. U svom članku, objavljenom u časopisu *Шветлосц*, on izričito navodi svoje argumente kojima poreklo Rusima vezuje za prostor istočne Slovačke, njihov jezik — za jezik Vihodnjara — istočnih Slovaka, tvrdeći da je grkokatoličko sveštenstvo, koje je najvećim delom bilo rusinsko-ukrajinsko, među Rusinima proširilo rusinski odnosno ukrajinski nacionalni identitet.⁴⁶ Mihajlo Kovač je u istom časopisu objavio reagovanje na članak J. Sabadoša, nastojeći da valjanim argumentima obesnaži osnovne njegove stavove i tvrdnje. Kovač smatra da su Rusini u Jugoslaviji po svom poreklu, duhovnoj i materijalnoj kulturi deo ukrajinske nacije, i da je i njihova nacionalna nazva Rusin stari etnonim, a ne religijska ili socijalna oznaka za „vihodnjarski narod“ istočne crkvene tradicije.⁴⁷ Polemika nije nastavljena, jer je časopis *Шветлосц* posle ovog broja prestao da izlazi. Neki su smatrali da je razlog prestanka njegovog izlaženja upravo spomenuta polemika o poreklu i nacionalnom identitetu Rusina, mada je verovatnije da su vlasti samo iskoristile polemiku kao povod i opravdanje za ukidanje časopisa. Jer, iste 1955. godine ukinute su i radio emisije na rusinskom jeziku na talasima Radio Novog Sada.⁴⁸

Mihajlo Kovač sredinom pedesetih godina ulazi u polemiku o nacionalnoj pripadnosti i identitetu Rusina sa Mironom Budinskim i Mihajlom Hornjakom, koji su tada zastupali, a i kasnije će zastupati stav o potrebi da se Rusini odvoje od Ukrajinaca, odnosno o Rusinima u Jugoslaviji kao o autohtonoj nacionalnoj zajednici.⁴⁹ Zbog svog otvorenog proukrajinskog stava Kovač je često bio na meti ne samo protagonista stava o autohtonosti Rusina u Jugoslaviji već i organa državne bezbednosti. Tako je 1955. godine morao da da izjavu o svojim kontaktima sa ukrajinskim naučnicima i intelektualcima i o ukrajinskim knjigama i časopisima koji su stizali iz Ukrajine na njegovu adresu.⁵⁰

Mihajlo Kovač je bio svestan da sam kao pojedinac i sa najboljim idejama i argumentima ima ograničene mogućnosti za uspeh, zbog toga je odlučio da formira grupu rusinskih intelektualaca od 10–15 članova, najmanje, pet, koja bi aktivno delovala na kulturno-prosvetnom i nacionalnom polju Rusina u zemlji. Zadatke formuliše u 7 tačaka, a najvažniji su: čuvanje rusinske zajednice od nacionalne propasti, uspostavljanje kontakata i saradnje sa Ukrajinom, upoznavanje naroda i inteligencije sa ukrajinskom

2001. Нови Сад, 2001. С. 71–72.

⁴¹ Румянцев О.Е. Румянцев О.Е. Питання національної ідентичності... С. 277.

⁴² Тамаш Ю. Володимир М. Гнатюк и идентитет Руснацох у Угорскей и Югославиі // Гнатюк В. Етнографски материјали з Угорскей Руси, т. V. Нови Сад, 1988. С. 343–346.

⁴³ Ibid. С. 297–358.

⁴⁴ Sopka Đ. Predgovor... С. III.

⁴⁵ Sopka Đ. Predgovor... С. I.

⁴⁶ Сабодош Я. Походзене и приход Руснацох до Бачкей, II // Шветлосц, 4/1954. Руски Керестур, 1954. С. 279–280.

⁴⁷ Ковач М. Ришме уж раз тот проблем отворено и темельно // Шветлосц, 4/1954. Руски Керестур, 1954. С. 281–287.

⁴⁸ Биндас М. Дояен руского новинарства // Христијански календар — Руски календар 2005. Нови Сад, 2005. С. 162.

⁴⁹ Тамаш Ю. Тамаш Ю. Євангелиста Михайло Ковач...

⁵⁰ Ibid. С. 16.

književnošću, povezivanje Rusina sa ukrajinskim i srpskim narodom i posredovanje na povezivanju srpskog i ukrajinskog naroda.⁵¹ Naravno, u vreme kada je partija preko svojih ljudi usmeravala i kontrolisala sve kulturne i prosvetne aktivnosti u društvu i pojedinim nacionalnim zajednicama, nije bilo lako među malobrojnou inteligencijom pronaći saradnike, koji će moći i smeti javno zastupati stavove i mišljenja, koja možda nisu u skladu sa smernicama odozgo, od partijskih i državnih vlasti. Kovač je toga bio svestan, i zbog toga je najčešće nastupao kao pojedinac, koji je otvoreno i hrabro iznosio i zastupao svoja mišljenja i stavove.

Na početku 50-ih godina Kovač je uspostavio vezu i saradnju sa istaknutim ukrajinskim lingvistom Oleksom Gorbačem,⁵² koji je tada živeo u Nemačkoj. Osnovni predmet njihove saradnje bilo je proučavanje jezika Rusina u Jugoslaviji. Kovač je uglavnom prikupljao za Gorbača jezičku građu, a ovaj je u pismima obavestavao Kovača o svom radu, svojim razmišljanjima o jezičkim pitanjima i dilemama, ali i mnogo šire, o kulturno-prosvetnim prilikama kod Rusina u Jugoslaviji, o njihovoj književnosti, kao konkretno i o književnoj delatnosti svog saradnika.⁵³ Ipak, Kovač se nije odazvao na molbu Gorbača da saraduje u ukrajinskim časopisima i novinama u emigraciji,⁵⁴ svestan mogućih reperkursija od strane jugoslovenskih vlasti.

Sezdesetih godina dolazi još jedan pokušaj od strane slovačkih istoričara iz Čehoslovačke da se Rusine u Jugoslaviji tretira kao grkokatolike koji su nesporno deo slovačke nacije, što je izazvalo otvoreno negodovanje i odgovor od strane rusinskih intelektualaca. Naime, slovački istoričar Jan Siracki je u svoja dva članka, posvećena Slovacima u Jugoslaviji, izneo već davno poznat stav o tome da su Rusini u Južnoj Ugarskoj/Jugoslaviji deo slovačke nacije, a da su samo zbog grkokatoličke veroispovesti, pod uticajem svog sveštenstva, koje je bilo proukrajinski orijentisano, primili rusinski odnosno ukrajinski nacionalni identitet.⁵⁵ Takav stav je kod dela rusinske

inteligencije izazvao negodovanje i reagovanje: prvo se oglasio Simeon Sakač u novinama *Руске слово*,⁵⁶ a Onufrij Timko je objavio polemički članak u kom je nastojao da pobije tvrdnje J. Sirackog i da nekim istorijskim činjenicama potkrepi svoj stav o ukrajinskom poreklu i identitetu Rusina u Jugoslaviji.⁵⁷ Timko se istakao i kao muzičar i etnomuzikolog: objavljivanjem zbornika *Наша писня* u tri toma⁵⁸ argumentovano je pokazao da se rusinska narodna pesma najjasnije sagledava u ukrajinskom kontekstu, odnosno da je ona deo ukrajinskog folkloru i iz njega izrasta. Po njemu, kao što je rusinska narodna pesma očigledno deo ukrajinskog pesničkog i muzičkog narodnog stvaralaštva, tako je i bačko-sremska grupa naroda jedna grana na velikom ukrajinskom stablu, jer to očigledno svedoče plodovi rusinske grane ukrajinskog stabla.⁵⁹

Sredinom 60-tih godina, u trenutku izvesnog opadanja entuzijazma i aktivnosti u kulturno-prosvetnom i nacionalnom životu Rusina u Jugoslaviji, deo rusinske inteligencije, nesumljivo podstaknuti i pokušajem nekih slovačkih autora, koji su nastojali da u ovdašnju rusinsku zajednicu plasiraju model rešavanja rusinskog pitanja iz Čehoslovačke, počeli su da se organizuju i da traže izlazak iz rusinskog nacionalnog ćorsokaka. Grupa rusinskih pisaca je na sastancima u Bikić Dolu i Petrovcima u prvoj polovini 1967. godine pokušala da formuliše potrebe rusinsko-ukrajinske nacionalne zajednice s ciljem da se aktivira kulturno-prosvetni i nacionalni život ove zajednice i da se započne akcija priprema za njeno vertikalno povezivanje u državi kao i uspostavljanje saradnje sa Rusinima i Ukrajincima u inostranstvu.⁶⁰ Grupa rusinskih intelektualaca u oktobru 1965. godine upućuje Pokrajinskom komitetu Saveza komunista Vojvodine zahtev pod naslovom „Rešavanje aktuelnih društveno-političkih problema Rusina u APV“ (Autonomnoj Pokrajini Vojvodini), u kojima su formulisani zahtevi, koji će kasnije biti šire razrađeni u tzv. Pismu 159 (potpisnika). Naslovu se skreće pažnja da se broj rusinskih škola u Pokrajini smanjuje, iako broj rusinske dece nije osetno smanjen. Takođe, da se širi praksa da se u rusinskim odeljenjima u pojedinim mestima sve češće neki predmeti predaju na srpskom jeziku, iako su se ranije predavali

⁵¹ Ковач М. Днѣвник, Sveska u kojoj vodi dnevnik od 10.VI.1957–15.IX.1957 godine. Pod datumom 29.VI.1957. Godine piše o nameri da osnuje „kružok“ intelektualaca. M. Kovač je od 1957. godine vodio dnevnik. Ostalo je oko dvadesetak svesaka, koje čuva njegova najmlađa kći Olena Karlavaris iz Novog Sada. Ovom prilikom zahvaljujem Oleni što mi je dala na uvid i korišćenje spomenute dnevnike i deo pisane zaostavštine i prepiske njenog oca.

⁵² Oleksa Gorbač (Олекса Горбач) (1918–1997) — ukrajinski filolog, profesor Univerzitetu u Frankfurtu na Majni, Ukrajinskog slobodnog univerziteta u Minhenu i Ukrajinskog katoličkog univerziteta u Rimu. Proučavao je i jezik Rusina u Jugoslaviji.

⁵³ U rukopisnoj zaostavštini Mihajla Kovača sačuvano je desetak pisama O. Gorbača M. Kovaču i nekoliko koncepata pisama M. Kovača O. Gorbaču. Njihova prepiska počinje 1953. godine.

⁵⁴ Ковач М. Днѣвник. С. 109, datum: 16.08.1957.

⁵⁵ Сирацки Ј. Словаци у Југославији: Прилог историји насељавања // Зборник Матице српске за друштвене науке, 44. Нови Сад. 1966, С. 5–22; Сирацки Ј. Место

и значај југословенских Словака у историји чехословачко-југословенских односа // Зборник Матице српске за друштвене науке, 48. Нови Сад, 1967. С. 40–52.

⁵⁶ Сакач С. Чом ше потримуе игнороване нашеј народности? // Руске слово. 10.03.1967. Нови Сад, 1967. С. 4.

⁵⁷ Тимко О. Насељеници Крстура и Куцуре // Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 50. Нови Сад, 1968. С. 129–142.

⁵⁸ Тон. Наша писня, I–III. Руски Керестур, 1953–1954. Као грkokatoliчки свећеник, Onufrij Timko nije želeo da se previše eksponuje u javnosti, zbog toga je koristio pseudonim Ton.

⁵⁹ Тон. Наша народна поезия // Шветлосц, 4/1954. Руски Керестур, 1954. С. 229.

⁶⁰ Латяк Д. Руснаци, т. I. Нови Сад, 2017. С. 122–123.

na rusinskom. Od 1952. godine su ukinuti seminari za rusinske nastavnike, kojima je osnovni cilj bio pripremanje nastavnika za nastavu na rusinskom jeziku. Iako je kompetentnim vlastima bio upućen zahtev da se u Učiteljskoj školi u Somboru učenicima Rusinima drže seminari iz maternjeg jezika, to nije realizovano. U Prosvetno-pedagoškom zavodu ne postoji mesto prosvetnog savetnika za škole sa rusinskim nastavnim jezikom, iako za to postoji potreba. Istaknuto je takođe, da u vreme dok je postojala, Rusinska matica je kao organizacija Rusina u Jugoslaviji bar delimično vodila kadrovsku politiku u prosveti i poznavala je specifične probleme škola na rusinskom nastavnom jeziku, a posle njenog ukidanja niko nije produžio rad u tom pravcu, tako da se u novije vreme i ne zna pravo stanje stvari. Zbog toga je neophodan prosvetni savetnik za Rusine. Istaknuto je takođe da je za popravljavanje nepovoljne kadrovske situacije u nastavi na rusinskom jeziku neophodna pomoć države, a to znači i stipendiranje učenika u učiteljskim školama i na fakultetima. Pored ovih zahteva, koji se pretežno odnose na obrazovanje na rusinskom jeziku, formulisani su i oni koji se odnose na rusinski jezik i njegov razvoj, što podrazumeva i naučno izučavanje jezika, uspostavljanje kontakata sa matičnom zemljom Ukrajinom i omogućavanje da izvestan broj studenata, nastavnika i naučnih radnika odlazi na studije, kurseve ili naučno usavršavanje u matičnu zemlju. Poseban zahtev se odnosio na razvoj književnog života, a to su neophodna sredstva radi objavljivanja književnih dela. Zahtevano je i da se na talasima Radio Novog Sada ponovo uvedu emisije na rusinskom jeziku, koje su bile ukinute 1954. godine. Radi dogovora oko rešavanja navedenih zahteva potpisnici su predlagali Naslovu organizovanje sastanka na koji bi bili pozvani odgovorni iz rusinskih institucija i istaknutiji predstavnici zajednice.⁶¹

U toku akcije priprema za organizovanje vertikalnog povezivanja Rusina u Jughoslaviji ispostavilo se da su partijske i državne vlasti u Hrvatskoj tolerantnije i tako je u Vukovaru 1968. godine osnovan Savez Rusina i Ukrajinaca u Hrvatskoj.⁶² Predstavnici političkih foruma u Pokrajini Vojvodini izjasnili su se protiv ideje vertikalnog organizovanja rusinske zajednice s obrazloženjem da je Socijalistički savez radnog naroda najšira društvena organizacija dovoljno mesto na kom se mogu rešavati svi problemi, pa i problemi daljeg razvoja kulture i obrazovanja nacionalnih manjina.⁶³

⁶¹ Kopija zahteva upućenog Pokrajinskom komitetu SKS za Vojvodinu 22.X 1965. godine, a potpisali su ga: Đura Hrubeňa, Simenon Sakač, Mikola Kočiš, Janko Sabadoš, Đura Sopka i Miroslav Striber.

⁶² O osnivanju i četrdesetgodišnjoj delatnosti Saveza Rusina i Ukrajinaca u Hrvatskoj opširnije u monografiji: Костелник Б. — Такач Г. 40 роки Союзу Русинох и Українцох у Републики Горватскей (1968–2008). Вуковар, 2008.

⁶³ Латак Д. Руснаци, т. I. Нови Сад, 2017. С. 123–125.

Mihajlo Kovač je odigrao veoma značajnu ulogu u uspostavljanju direktnih kontakata sa pojedincima ili udruženjima/organizacijama i uredništvima u Ukrajini i ukrajinskoj dijaspori. Prvo je na početku 50-ih godina uspostavio kontakt i saradnju sa lingvistom O. Horbačem, koji je živeo u Nemačkoj. Kovač je 1960. godine uputio pismo predstavniku Saveznog društva kulturnih veza sa inostranstvom G. Šumilovu i zamolio da mu šalju iz Ukrajine časopise *Барвінок*, *Піонерія*, *Україна* i *Мистецтво*. Pre toga, 1958. godine, Šumilov je boravio u Novom Sadu i posetio je rusinsko kulturno-prosvetno društvo „Maksim Gorki“ i uverio se da ono radi u teškim uslovima. Od tada društvu su počele da stižu pošilje iz Ukrajine — knjige, časopisi, gramofonske ploče, note, albumi narodnog veza, fotomaterijali, filmovi — sve ono što je ovom društvu i rusinskoj i ukrajinskoj zajednici veoma nedostajalo u negovanju vlastitog nacionalnog identiteta.⁶⁴

1962. godine jedna delegacija sovjetskih književnika posetila je Jugoslaviju. U sastavu delegacije bili su i ukrajinski književnici Maksim Riljskij i Andrij Mališko. Tom prilikom je za ukrajinski deo delegacije organizovan susret sa predstavnicima ukrajinske dijaspore, mada je to bilo van zvaničnog protokola. O susretu M. Riljskij je kasnije zapisao: „Ті люди жадібно розпитують про життя України, жваво цікавляться українською літературою й мистецтвом, але мало отримують наших книжок, журналів, не все добре собі уявляють”⁶⁵. M. Kovač se tada susreo sa M. Riljskim, i mada tom susretu nije pridavao neki poseban značaj, kasnije se ispostavio da se ukrajinski pesnik iskreno zainteresovao za ovu malu ukrajinsku dijasporu.⁶⁶ I mada Riljskij nije uspeo da razvije s njom saradnju, na neposredan način je uticao na uspostavljanje kontakata M. Kovača i Olekse Mišaniča, iz kog će se roditi izuzetno plodna saradnja, u koju će kasnije biti uključeni brojni ukrajinski pisci, redakcije i urednici, Društvo pisaca Ukrajine, neki rusinski pisci u Jugoslaviji i izdavaštvo „Ruske slovo”.⁶⁷ U ukrajinskim časopisima počinju se objavljivati književna dela rusinskih pisaca iz Jugoslavije, u rusinskim izdanjima

⁶⁴ Саган Г.В. Югослав'яни у ХХ столітті... С. 138–139.

⁶⁵ Ibid. С. 107–108.

⁶⁶ Pismo M. Kovača O. Mišaniču, Novi Sad, 9. maj 1966. godine, u kojem se Kovač kratko priseća susreta sa M. Riljskim 1962. godine: «Був небіжчик Максим Тадейович (з яким я мав честь говорити, навіть читати йому мої вірши), та думав: забув сердешний про нас. а воно, ось що: Він нас у серці поніс до давнього нашого Краю».

⁶⁷ Мишанич О. Двохсотрічна дорога наша / З сучасної української поезії в Югославії // Вітчизна. 8/1967. Київ, 1967. С. 146–152; Мишанич О. Гей, там коло Дунаю... — Нотатки про літературне життя Югославських українців // Вітчизна. 4/1966. Київ, 1966. С. 183–191; Мишанич О. Голос наших братів // Дніпро. 2/1968. Київ. С. 148–154; Мишанич О. Крочай до велькей літератури // Шветлосц. 4/1969. Нови Сад, 1969. С. 313–315; Ковач М. Дияспора. Нови Сад, 1992. С. 116–134.

u Jugoslaviji — dela ukrajinskih pisaca, a usledile su i direktne posete zvaničnih delegacija ili pojedinaca. To je, prema rečima O. Mišaniča, bio veliki iskorak male rusinske književnosti u veliku književnost.⁶⁸

Upravo u vreme kada je započela intenzivna saradnja, prvenstveno na književnom polju, između Rusina u Jugoslaviji i ukrajinskih pisaca, uredništava i udruženja u Ukrajini i dijaspori, među Rusinima u Jugoslaviji jača struja koja otvoreno ustaje protiv „ukrajinizacije i ukrajinizatora“, a kao prva i najveća žrtva tog pokreta postaje Mihajlo Kovač.⁶⁹ Nesporno najistaknutija i najsvetlija ličnost u kulturno-prosvetnom životu Rusina u Jugoslaviji posle drugog je Mihajlo Kovač, učitelj, pisac i neumorni kulturno-prosvetnik delatnik, koji nikad nije bio u struktura vlasti ili na istaknutim pozicijama, ali je kao pojedinac, čvrsto se držeći osnovnih principa

hrišćanskog morala, i isto toliko jasno iskazujući svoj stav da su Rusini deo ukrajinske nacije i zalažući se za veze i saradnju sa Ukrajinom i Ukrajinima u dijaspori, uspeo da uspostavi plodnu saradnju sa brojnim pojedincima i institucijama.

60-ih godina rusinska zajednica u Jugoslaviji je ostvarila značajne uspehe i dostignuća na kulturno-prosvetnom i nacionalnom planu: 1966. godine ponovo je počeo da izlazi časopis *Шветлосц*, iste godine obnovljene su i emisije na rusinskom jeziku na talasima Radio Novog Sada. 1969. godine počele su pripreme za otvaranje rusinske gimnazije Ruskom Krsturu, koja je počela s radom 1970. godine, 1972. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu otvoren je Lektorat za rusinski jezik, a 1982. godine na tom fakultetu je počela s radom Katedra za rusinski jezik i književnost. Sve su to bila značajna dostignuća rusinske zajednice u Jugoslaviji, koja je i pored brojnih uspeha na kulturno-prosvetnom i nacionalnom polju ipak ostajala nemoćna pred zakonima prirode i postepeno se smanjivala. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine u Srbiji ima 14.246 Rusina.

⁶⁸ Мишанич О. Крочай до велькей литератури // Шветлосц. 4/1969. Нови Сад, 1969. С. 313–315.

⁶⁹ Тамаш Ю. Євангелиста Михайло Ковач. Нови Сад, 2009. С. 18–23.

IZVORI

1. Биндас М. Дояен руского новинарства / М. Биндас // Христијански календар — Руски календар 2005. — Нови Сад, 2005. — С. 162–172.
2. Дуличенко А.Д. О твореню ортографичних нормох руского литературного языка / А.Д. Дуличенко // Шветлосц. — 1972. — № 3. — С. 234–235.
3. Ковач М. Дияспора / М. Ковач. — Нови Сад, 1992.
4. Костельник Г. Граматика бачванско-сримскей рускей бешеди / Г. Костельник. — Руски Керестур, 1923.
5. Лабош Ф. История Русиных Бачкей, Сриму и Славонии 1745–1918 / Ф. Лабош. — Вуковар, 1979.
6. Латак Д. Руснаци, т. I / Д. Латак. — Нови Сад, 2017.
7. Мишанич О. Двохсотрічна дорога наша / О. Мишанич // Вітчизна. — 1967. — № 8. — С. 146–152.
8. Мишанич О. Гей, там коло Дунаю / О. Мишанич // Вітчизна. — 1966. — № 4. — С. 183–191.
9. Мишанич О. Голос наших братів / О. Мишанич // Дніпро. — 1968. — № 2. — Київ. — С. 148–154.
10. Мишанич О. Крочай до велькей литератури / О. Мишанич // Шветлосц. — 1969. — № 4. — Нови Сад : Руске слово. — С. 313–315.
11. Папуга И. Руска гимназия / И. Папуга. — Нови Сад, 2000.
12. Рамач Я. Модели організованя культурно-просвітнього и національного живота Руснацох / Я. Рамач // Руски календар 2001. — Нови Сад, 2001. — С. 71–72.
13. Рамач Я. Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918) / Я. Рамач. — Нови Сад, 2007.
14. Рамач Я. На крижней драги (1918–1941) / Я. Рамач. — Нови Сад, 2016.
15. Рамач Я. Огляд історії русинів у Югославії (1918–2000) / Я. Рамач // Сумська старовина. — Суми. — № XLIX. — С. 5–22.
16. Румянцев О.Є. Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991) / О.Є. Румянцев. — München — Berlin, 2010.
17. Сабадош Я. Походзене и приход Руснацох до Бачкей, I–II / Я. Сабадош // Шветлосц. — 1954. — № 3/4. — С. 193–204, С. 269–280.
18. Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною / Г. Саган. — Київ, 2012.
19. Сакач С. Чом ше потримує игнороване нашей народности? / С. Сакач // Руске слово. — 10.03.1967. — С. 4.
20. Сирацки Ј. Словаци у Југославији: Прилог историји насељавања / Ј. Сирацки // Матице српске за друштвене науке. — 1966. — 44. — С. 5–22.
21. Сирацки Ј. Место и значај југословенских Словака у историји чехословачко-југословенских односа // Матице српске за друштвене науке. — 1967. — № 48. — Нови Сад. — С. 40–52.

22. Тамаш Ю. Володимир М. Гнатюк и идентитет Руснацох Угорскей и Югославиї // Гнатюк В. Етнографични материяли з Угорскей Руси, т. V. — Нови Сад, 1988. — С. 297–358.
23. Тамаш Ю. Руски Керестур, літопис и история (1745–1991) / Ю. Тамаш. — Руски Керестур, 1992.
24. Тамаш Ю. Євангелиста Михайло Ковач / Ю. Тамаш. — Нови Сад, 2009.
25. Тимко О. Насељеници Крстура и Куцуре / О. Тимко // Матице српске за Друштвене. — 1968. — № 50. — С. 129–142.
26. Тон. Наша народна поезия / Тон // Шветлосц. — 1954. — № 4. — С. 211–229.
27. Dnevnic i rukopisna zaostavština Mihajla Kovača koju čuva njegova kći Olena Karlavaris, Novi Sad.
28. Gavrilović, S. Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka // Godišnjak Društva istoričara Vojvodine. — Novi Sad, 1977. — С. 153–215.
29. Hardi Dj. Minority Rights in the Autonomous Province of Vojvodina in the Context of Historical Heritage of the XVIII–XX Centuries // Acta iuridica Lebusana, vol 5. Political and Legal Doctrines in the Theoretical and Practical Terms Regarding Contemporary Challenges. — Zeliona Góra, 2017. — С. 71–88.
30. Petranović B. Istorija Jugoslavije 1918–1978. — Beograd, 1981.
31. Sabadoš J.V. Uticaj odvojenog tretiranja rusinske od ukrajinske narodnosti u SFR Jugoslaviji na njen kulturni i politički život. Magistarski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 1973. godine, 122.
32. Sopka D. Predgovor. — Novi Sad, 1967 (šapirografisano).

REFERENCES

1. Bindas, M. (2005). Dojaen rýskogo novinarstva / *Hristiianski kalendar. Rýski kalendar*. Novi Sad, 162–172 [in Serbian].
2. Dýlichenko, A. D. (1972). O tvorenij ortorrafichnih normoh rýskogo literatýrnogo iazika. *Shvetlosts*, 3, 234–235 [in Serbian].
3. Kovach, M. (1992). Diiaspora. Novi Sad [in Ukrainian].
4. Kostelnik, G. (1923). Gramatika bachvansko-srimskei rýskei beshedi. Rýski Kerestýr [in Serbian].
5. Labosh, F. (1979). Istoriia Rýsinoh Bachkei, Srimý i Slavonii 1745–1918. Výkovar [in Serbian].
6. Latiak, D. (2017). Rýsnatsi, t. I. — Novi Sad. [in Serbian].
7. Myshanych, O. (1967). Dvokhsotrichna doroha nasha. *Vitchyzna*, 8, 146–152 [in Ukrainian].
8. Myshanych, O. (1966). Hei, tam kolo Dunaiu. *Vitchyzna*, 4, 183–191 [in Ukrainian].
9. Myshanych, O. (1968). Holos nashykh brativ. *Dnipro*, 2, 148–154 [in Ukrainian].
10. Mishanich, O. (1969). Krochai do velkei literatýri. *Shvetlosts*, 4, 313–315 [in Serbian].
11. Papýra, I. (2000). Rýska rimnaziia. Novi Sad [in Serbian].
12. Ramach, Ja. (2001). Modeli orranizovania kýltýrno-prosvitnogo i natsionalnogo jivota Rýsnatsoh. *Rýski kalendar*, 71–72 [in Serbian].
13. Ramach, Ja. (2007). Rýsnatsi ý Iýjnei Ýgorskei (1745–1918). Novi Sad [in Serbian].
14. Ramach, Ja. (2016). Na krijnei dragi (1918–1941). Novi Sad [in Serbian].
15. Ramach, Ya. (2016). Ohliad istorii rusyniv u Yugoslavii (1918–2000). *Sumska starovyna*, XLIX, 5–22 [in Ukrainian].
16. Rumiantsev, O. Ye. (2010). Pytannia natsionalnoi identychnosti rusyniv i ukrainsiv Yuhoslavii (1918–1991). München–Berlin. [in Ukrainian].
17. Sabadosh, Ja. (1954). Pohodzene i prihod Rýsnatsoh do Bachkei, I–II. *Shvetlosts*, 3–4, 193–204, 269–280 [in Serbian].
18. Sahan, H. V. (2012). Yugosloviany u XX stolitti: hromadski ta kulturni zviazky z Ukrainoiu. Kyiv [in Ukrainian].
19. Sakach, S. (1967). Chom she potry`muye y`g`norovanye nashej narodnoscy`? *Ruske slovo*, 10. 03, S. 4 [in Ukrainian].
20. Siratski, J. (1966). Slovatsi ý Jýgoslaviji: Prilog istoriji naseļavańa. *Matitse srpske za drýshtvene nájke*, 4, 5–22 [in Serbian].
21. Siratski, J. (1967). Mesto i znachaj jýgoslovenskih Slovaka ý istoriji chehoslovachko-jýgoslovenskih odnosa. *Matitse srpske za drýshtvene nájke*, 48, 40–52 [in Serbian].
22. Tamash, Iý. (1988). Volodimir Gnatýk i identitet Rýsnatsoh Ýgorskei i Iýgoslavii. *Etnorrafichni material z Ýgorskei Rýsi*, t. V, 297–358 [in Serbian].
23. Tamash, Iý. (1992). Rýski Kerestýr, litopis i istorija (1745–1991). Rýski Kerestýr [in Serbian].
24. Tamash, Iý. (2009). Jevangelista Mihailo Kovach. Novi Sad [in Serbian].
25. Timko, O. (1968). Naseļenitsi Krstýra i Kýtsýre. *Matitse srpske za drýshtvene nájke*, 50, 129–142 [in Serbian].

26. Ton. Nasha narodna poezii. (1954). *Shvetlosts*, 4, 211–229 [in Ukrainian].
27. *Dnevnic i rukopisna zaostavština Mihajla Kovača koju čuva njegova kći Olena Karlavaris*, Novi Sad [in Serbian].
28. Gavrilović, S. (1977). Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*. Novi Sad, pp.153– 215 [in Serbian].
29. Hardi, Dj. (2017). Minority Rights in the Autonomous Province of Vojvodina in the Context of Historical Heritage of the XVIII–XX Centuries, *Acta iuridica Lebusana: Political and Legal Doctrines in the Theoretical and Practical Terms Regarding Contemporary Challenges* (Vol 5, pp.71–88). Zelična Góra [in Serbian].
30. Petranović, B. (1981). *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd [[in Serbian].
31. Sopka, D. (1967). *Predgovor*. Novi Sad, (šapirografisano) [in Serbian].

Янко Рамач

ПРАВНИЧІ ЗАСАДИ, ПРОБЛЕМИ ТА ДИЛЕМИ В КУЛЬТУРНО-ВИХОВНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЖИТТІ РУСИНІВ В ЮГОСЛАВІЇ (1945–1970)

Наприкінці Другої світової війни після звільнення від окупантів була створена нова держава — Федеративна Народна Республіка Югославія, з її комуністичним режимом. У новій державі русини, як невелика національна спільнота, могли реалізувати свої національні права відповідно до нової політичної, соціальної та соціально-економічної ситуації. У статті презентовано основні напрямки культурно-національної роботи, прагнення, дилеми та досягнення русинської спільноти в країні за чверть століття (1945–1970).

Ключові слова: Югославія, русини, Україна, національне питання, національна ідентичність, освіта, культурне життя, політичне життя.

Janko Ramač

BASIC DIRECTIONS, ASPIRATIONS AND DILEMMAS IN THE CULTURAL, EDUCATIONAL AND NATIONAL LIFE OF THE RUTHENIANS IN YUGOSLAVIA (1945–1970)

After the end of the Second World War and the creation of the Federative People's Republic of Yugoslavia (since 1963 the Socialist Federative Republic of Yugoslavia) the Ruthenians in the new state, although a small national community, could accomplish their national rights, among them the most important were: the right of gaining education in their native language; founding of cultural, educational and national organizations, the right to be informed and have publications in their native language etc.

In the period after the war, as well as in the interwar period, the Ruthenian community encountered many dilemmas, opposing views and polemics concerning the basic issues on their ethnicity and national identity. The part of the Ruthenian intellectuals advocated of the Ruthenians as members of the Ukrainian nation, striving to establish stronger cultural, educational and national connections with Ukraine and Ukrainian Diaspora. On the other hand, a part of intelligentsia, which leaned on the authorities and the Communist Party, advocated a pro-Ruthenian attitude, claiming that the Ruthenians living in this region were autochthonous, special Slavic people and that they didn't have their Motherland.

Yugoslav authorities seemingly didn't participate in the discussions and polemics between the two Ruthenian options, but nevertheless they supported the protagonists of the pro-Ruthenian orientation and favored the attitude that the Ruthenians didn't have their Motherland.

As the most significant achievement of the Ruthenian community in Yugoslavia in that period was the education in the Ruthenian language in the eight-year elementary school, publishing of weekly newspapers, magazines, annual books — calendars, literary works, radio shows in the Ruthenian language, establishing cultural and artistic societies, drama clubs, music festivals etc. Another significant success was establishing connections and cooperation with Ukraine and Ukrainians in Diaspora in the field of literature, publishing, science and mass culture. Certainly, there was a rise and fall in that cooperation, mostly depending on the attitude of the authorities towards the concrete actions and their protagonists.

Key words: Yugoslavia, Ruthenians, Ukraine, national issue, national identity, education, cultural life, political life.

Дата надходження статті до редакції: 14.04.2018.

Марина Мудрак

КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В СЕРБІЇ (1991 р. — ПОЧАТОК ХХІ ст.)

У 1991 р. починається нова доба для українського народу не тільки в Україні, а й за її межами. У статті висвітлюються надбання і культурна діяльність української діаспори в Сербії з 1991 до 2012 р., з'ясовано основні напрями діяльності культурно-просвітницьких організацій, товариств, установ, створених українцями на території сучасної Сербії.

Ключові слова: українська діаспора в Сербії, освітня діяльність, культурні зв'язки, Товариство української мови, літератури та культури «Просвіта».

Сьогодні громада українців Сербії є найбільшою за кількістю і значенням на Балканах. З 90-х років ХХ ст. українці почали інтенсивно відновлювати та створювати у балканських країнах свої національні товариства.

Більшість питань, які порушуються в даному дослідженні, не ставали предметом вивчення українських та зарубіжних науковців. О. Румянцев¹, В. Чумак² та Г. Саган³ вивчають та презентують у своїх працях культурне життя української діаспори в Югославії у контексті презентації українства у світі. Наше дослідження базується на спогадах членів українських товариств⁴, звітах діяльності цих організацій, зокрема Товариства української мови, літератури

та культури «Просвіти», Культурно-мистецького українського товариства імені І. Сенюка та інших. Також до написання статті залучені матеріали сайтів Посольства України в Сербії, Світового конгресу українців, Інформаційної служби Товариства «Просвіта» та ін.

Мета статті полягає в окресленні змісту культурної діяльності українських організацій у Сербії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Культурна діяльність української діаспори в Сербії має давню історію. Перші українці з'явилися в регіоні у XVIII ст., але як діаспора оформилися наприкінці XIX ст.⁵ За переписом населення, в регіоні після Другої світової війни українська національна меншина не була виділена як самостійна, а розподілена під спільну назву «русини, рутени, українці, малоруси». Тільки після перепису 1971 р. з'явилась окрема колонка «українці»⁶. На сьогодні, за даними перепису населення 2011 р., в Сербії проживає 4903 українці. Регіоном, де проживає найбільша кількість українців у Сербії, є Воєводина⁷.

Після геополітичних зламів у світі на початку 90-х років ХХ ст., на Балканах почали утверджуватися демократичні зміни, що спонукало українців до відновлення діаспорного життя: засновувалися нові товариства та з'являлися сподівання на кращі умови для розвитку української громади. Разом з тим культурну діяльність діаспори почали стримувати югославські війни (1991–1995) та агресія НАТО в Югославії (1999). Проте саме в 90-х роках ХХ ст. об'єднуються і розгортають свою діяльність сербські українці. Найбільшими осередками культурної та громадської діяльності українців постають такі міста автономного краю

¹ Румянцев О. Становище української громади на території колишньої Югославії з 90-х років ХХ століття до новіших часів // Галичина–Боснія–Воєводина: переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 рр. 2008. № 5. С. 239–243.

² Чумак В.В. Україністика в Сербії: лінгвістичний аспект // Слов'янський збірник. 2003. № 10. С. 17–24.

³ Саган Г.В. Створення та діяльність товариства української мови, літератури і культури Воєводини (Сербія) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2016. № 3–4. С. 130–137; Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною / наук. ред. В.М. Даниленко; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. 568 с.

⁴ Кулеба Є. Літні школи українистики // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 2000. № 7. С. 26–27; Терлюк І. Товариство української мови, літератури та культури Воєводини // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 1996. № 1. С. 38–44; Комбиль Я. Відзначення 100-річчя Товариства «Просвіта» // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 2007. № 13. С. 32–33; Сакач С. Союз руснакох и українох Югославії од основанія по нешка // Глас Союзу: Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії. 1997. № 1. С. 2–5.

⁵ Українці в Сербії // Посольство України в Сербії. URL: <http://serbia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-n/ukrainians-in-n>

⁶ Там само.

⁷ Таблиця перепису населення Сербії в 2011 році. URL: <http://pop-stat.mashke.org/serbia-ethnic2011.htm>

Воєводина, як Новий Сад, Вербас, Кула, Інджія, Сремська Митровиця та інші⁸.

Останнє десятиріччя ХХ ст. характеризується початком створення та відновлення товариств української діаспори в Сербії. Українські активісти хотіли заснувати організацію, яка мала б ширші функції та більший вплив на представників громади у контексті збереження та розвитку національних надбань української культури, і власне це стало однією з причин заснування у 1989 р. Товариства української мови, літератури і культури Воєводини⁹. Діячі цього товариства досягли прекрасних результатів, зокрема відновлення уроків української мови в школах. Так, у 1991–1992 рр. з'являється україномовне телебачення і радіо, українські гурти беруть участь у фестивалях, встановлюються контакти з Україною, запроваджуються літні школи україністики тощо¹⁰. З 1996 р. товариство видає журнал «Українське слово»¹¹, який став часописом з питань культури, літератури та суспільного життя українців в Югославії¹². З 2001 р. воно існує під назвою «Товариство української мови, літератури та культури «Просвіта»». З часом «Просвіта» відкрила свої філії у Великому Бечкерекі (сьогодні — Зренянин), Суботиці, Шіду та інших місцях. У Смедереві було засновано Товариство «Кобзар», яке мало драматичні та музичні гуртки. Такі ж гуртки існували в Шабці, Пожаревці, Заечарі та інших містах. Українська молодь заснувала Товариство студентів.

У жовтні 2007 р. українці Сербії відсвяткували 100-річчя заснування місцевої «Просвіти» на теренах колишньої Югославії¹³. У 1907 р. в українському селі Лішня (Муїнці) у Боснії було засновано читальню українського товариства «Просвіта» як філію львівської «Просвіти».

⁸ Румянцев О. Становище української громади на території колишньої Югославії з 90-х років ХХ століття до новіших часів // Галичина–Боснія–Воєводина: переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 рр. 2008. № 5. С. 239–243.

⁹ Саган Г.В. Створення та діяльність Товариства української мови, літератури і культури Воєводини (Сербія) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2016. № 3–4. С. 130–137.

¹⁰ Кулеба Є. Літні школи україністики // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 2000. № 7. С. 26–27.

¹¹ Сербія // Світовий конгрес українців. URL: <http://ukrainianworldcongress.org/news.php/group/31/lang/ua>

¹² Слово до співвітчизників та друзів. З першим числом часопису // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 1996. № 1. С. 7–14.

¹³ Українці Сербії відсвяткували 100-річчя заснування місцевої «Просвіти» // Закарпаття онлайн. Дата оновлення: 31.10.2007. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/14806-Ukrainci-Serbii-vidsviatkuvaly-100-richchia-zasnuvannia-mistsevoi-Prosvity>

У рамках святкування 100-річчя, яке проходило у м. Кула, відбувся вечір з музичною програмою та розвагами¹⁴. На святах були офіційні делегації Львівської та Тернопільської областей, представники Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Також прибули представники українських громад та інституцій з Боснії і Герцеговини, Хорватії та інших місць компактного проживання українців¹⁵.

У 1990 р. було засновано Союз русинів і українців Югославії. Насамперед Союз мав на меті об'єднати громади русинів і українців та запровадити культурницький діалог між ними у діаспорі. Також він сприяв вивченню рідної мови у школах, скеровував місцевих студентів до вищих навчальних закладів України, поширював українознавство серед русинів. У 1997 р. в м. Новий Сад починають видавати вісник «Голос Союзу»¹⁶. Союз пропонував заснувати єдину національну раду для русинів і українців Югославії. Однак 2 листопада 2002 р. було створено окрему Національну раду русинської національної меншини, а після неї, 17 травня 2003 р., — Національну раду української національної меншини Сербії. Українська рада отримала державне фінансування та сьогодні є офіційним представником і захисником інтересів українців у Сербії.

У Воєводині, в м. Кула, діяльність українських культурних осередків започаткував Євген Кулеба. У середині 80-х років ХХ ст. Культурно-мистецьке українське товариство ім. І. Сенюка розгорнуло активну співпрацю з радянською Україною. На запрошення товариства до Воєводини приїжджали ансамблі «Волинянка», «Львівські музики», «Галичина»¹⁷. У 1990 р. творчі колективи товариства вперше виступили в Україні — у Львові, Луцьку, Новому Роздолі. Спостерігаючи за хронологією діяльності товариств у м. Кула, бачимо, що у 1994 р. відновлено уроки української мови, а в 1998 р. активізувалася діяльність Культурно-мистецького товариства ім. І. Сенюка.

У сербському м. Вербас на початку 1990-х визріває ідея заснування українського товариства, котре стало б не тільки носієм культурного життя,

¹⁴ Терлюк І. Товариство української мови, літератури та культури Воєводини // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 1996. № 1. С. 38–44.

¹⁵ Комбиль Я. Відзначення 100-річчя Товариства «Просвіта» // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. 2007. № 13. С. 32–33

¹⁶ Сакач С. Союз руснацох и україцох Югославії од основанія по нешка // Глас Союзу: Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії. 1997. № 1. С. 2–5.

¹⁷ Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною: моногр. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. С. 350

але й оберегом національної свідомості. Таким чином, 6 жовтня 1990 р. починає працювати культурно-мистецьке товариство «Карпати». Діяльність товариства спрямовувалася на збереження та розвиток української культури, звичаїв і мови, а також культурних надбань інших народів. Спочатку у товаристві працювало багато активістів різних народностей, які любили українські пісні, танці й мову. Згодом, у 1997 р., тут відновлено вивчення української мови у школах.

У Сремській Митровиці в 1997 р. відновило свою діяльність українське товариство «Коломийка». Проте зареєстровано його було лише в 2003 р., тоді ж було розпочато вечірні курси української мови. У м. Інджія українське товариство «Калина» починає свою діяльність тільки в 2005 р. Сфера діяльності нових організацій — формування ідентичності, розвиток освіти, набуття українською громадою самобутності та рівноправності, співпраця з українськими та іншими товариствами, влаштування студентів громади до українських навчальних закладів тощо.

Невід'ємною частиною української культури в Сербії є щорічний фестиваль «Калина», що проводиться з 2003 р. Неможливо не згадати саме 11-й фестиваль 2012 р., який проходив у Вербасі. Як і попередні, він зачарував своєю неповторністю та красою українських пісень, танцю і національних костюмів. Програма того року була різноманітною і цікавою, багатою на фестивалні заходи, але найбільш успішним та масовим був урочистий концерт 11-го фестивалю української культури «Калина — 2014». В урочистому концерті свою майстерність продемонстрували аматори культурно-мистецьких товариств з Сербії: Культурно-просвітне товариство «Карпати» з Вербасу, Український культурний центр «Кобзар» з Нового Саду, Товариство плекання української культури «Коломийка» зі Сремської Митровиці, Культурно-мистецьке товариство «Калина» з Інджії та фольклорний ансамбль Будинку культури Вербаса. Також в урочистому концерті виступили колективи з Липовлян (Хорватія) і Прнявора (Боснія і Герцеговина). Культурно-мистецьке товариство ім. Івана Сенюка з м. Кула представило глядачам чудову програму — пісні змінювалися танцями, звучали українські мелодії, а глядачі нагороджували виконавців щирими оплесками¹⁸.

Діяльність товариств української діаспори надзвичайно колоритна та сповнена українського духу. Дотримуючись традиції, українська громада

Сербії кожного року у березні влаштовує Дні Т. Шевченка та проводить літературні вечори, присвячені Кобзареві. Традиція святкування триває вже понад 40 років, таким чином, українська громада в Сербії надала Шевченківським дням рівень національного значення. Координатором та головним організатором Днів Тараса Шевченка в Сербії виступає Товариство української мови, літератури і культури «Просвіта» спільно з українськими культурно-мистецькими та просвітніми об'єднаннями. У Сремській Митровиці організатором є Товариство плекання української культури «Коломийка», у Вербасі — Культурно-просвітне товариство «Карпати», у Кулі — Культурно-мистецьке товариство ім. Івана Сенюка, у Іджії — Культурно-мистецьке товариство «Калина» тощо. Кожного року їх відвідує численна українська громада. Активними учасниками цих заходів є школярі, які вивчають українську мову, юнаки та дівчата, котрі студіюють українську філологію у вишах, групи та колективи, що плекають та поширюють культурну спадщину українського народу¹⁹.

У 2006 р. у Новому Саді Товариство української мови літератури і культури «Просвіта» у співпраці з радіо «Novi Sad» у студії «М» організували публічний запис програми Днів Т. Шевченка. Для продукції українських програм телебачення та радіо було записано пісні та вірші на слова Т. Шевченка у виконанні культурних товариств з Кули, Вербаса та Сремської Митровиці.

Українські програми, газети та журнали також набувають розвитку та поширення в Сербії. Надзвичайно важливою подією в житті української громади стало відновлення 2005 р. газети «Рідне слово», яка існувала в 1933–1941 рр. серед українців Боснії, а сьогодні щомісячно друкується у Воєводині та розповсюджується серед слов'янських країн на Балканах. Відновлення цієї газети українцями Сербії свідчить про те, що ця громада сьогодні вважає себе безпосереднім спадкоємцем культури боснійських українців. Також українською мовою друкується дитячий журнал «Соловейко». Радіопрограми українською мовою транслюють регіональні радіостанції в містах Вербас, Кула, Інджія, Сремська Митровиця та воєводинська компанія Радіо і телебачення Воєводини (РТВ) з міста Новий Сад. Українською редакцією РТВ щотижня транслюються дві україномовні телепередачі. Окрім того, на території Воєводини періодично транслюються півторахвилинні щоденні інформаційні телепередачі українською мовою із сербськомовними титрами.

¹⁸ 11-й фестиваль української культури «Калина». 2 частина // КМТ ім. Івана Сенюка. Дата оновлення: 15.06.2014. URL: <https://www.ivansenjuk.com/11-i%D0%B9-festival%D1%8C-ukra%D1%97ns%D1%8Cko%D1%97-kul%D1%8Cturi-kalina-2-castina/>

¹⁹ Гочак М. В Сербії відбулися Дні Тараса Шевченка // Інформслужба Товариства «Просвіта». URL: http://eukrainians.net/prosvita/sevchenko_mitrovica_06/

Варто зазначити, що культурно-освітні потреби української національної меншини у Воєводині задоволені достатньою мірою. 1 червня 2006 р. українська мова набула статусу регіональної мови національної меншини²⁰. Так, Сербія стала першою у світі державою, яка визнала українську мову як регіональну. Українська може офіційно використовуватись у місцевих органах влади, судах, медичних установах, а також у дошкільних, шкільних і вищих навчальних закладах. Предмет «Українська мова з елементами національної культури» викладається на відділенні україністики філологічного факультету Белградського

²⁰ З 1 червня українська — офіційна мова у Сербії // Український мовно-інформаційний фонд НАН України. URL: <http://www.ulif.org.ua/z-1-chiervnia-ukrayins-ka-ofitsiina-mova-u-sierbiyi>

університету та факультативно²¹. Українська мова в університеті вивчається з 1991 р., а відповідну кафедру засновано у 2002 р.²²

Українська громада в Сербії активно займається культурною діяльністю, про що свідчать фестивалі, народні збори, круглі столи, літні школи україністики. Діячі культурно-мистецьких товариств роблять вагомий внесок у популяризацію української культури, традицій та збереження національної ідентичності української спільноти в Сербії, на Балканах та світі загалом.

²¹ Чумак В.В. Україністика в Сербії: лінгвістичний аспект / В. Чумак // Слов'янський збірник. 2003. № 10. С. 17–24.

²² Атаманюк Ю. Інтерв'ю з Борисом Небесним // Час і події. URL: <http://www.chasipodii.net/article/4072/>

ДЖЕРЕЛА

1. Атаманюк Ю. Інтерв'ю з Борисом Небесним. [Електронний ресурс] / Ю. Атаманюк. — 2008. — Режим доступу : <http://www.chasipodii.net/article/4072/>
2. Гочак М. В Сербії відбулися Дні Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / М.В. Гочак. — Режим доступу : http://eukrainians.net/prosvita/sevcenko_mitrovica_06/
3. З 1 червня українська — офіційна мова у Сербії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ulif.org.ua/z-1-chiervnia-ukrayins-ka-ofitsiina-mova-u-sierbiyi>
4. Комбіль Я. З діяльності Товариства «Просвіта»: Відзначення 100-річчя Товариства «Просвіта» / Я. Комбіль // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. — 2007. — № 13. — С. 32–33.
5. Кулеба Є. Літні школи україністики / Є. Кулеба // Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. — 2000. — № 7. — С. 26–27.
6. Румянцев О. Становище української громади на території колишньої Югославії з 90-х років ХХ століття до новіших часів / О. Румянцев // Галичина—Боснія—Воєводина: переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 рр. — 2008. — № 5. — С. 239–243.
7. Саган Г.В. Створення та діяльність товариства української мови, літератури і культури Воєводини (Сербія) / Г.В. Саган // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — 2016. — № 3–4. — С. 130–137.
8. Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною / Саган Г.В. ; наук. ред. В.М. Даниленко. — К. : ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 568 с.
9. Сакач С. Союз руснакох и українох Югославії од основаня по нешка / С. Сакач // Глас Союзу: Союз русинів і українців Сербії і Черногорії. — 1997. — № 1. — С. 2–5.
10. Світовий конгрес українців. Сербія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrainianworldcongress.org/news.php/group/31/lang/ua>
11. Слово до співвітчизників та друзів. З першим числом часопису // Українське слово: часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. — 1996. — № 1. — С. 7–14.
12. Таблиця перепису населення Сербії в 2011 році. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pop-stat.mashke.org/serbia-ethnic2011.htm>
13. Терлюк І. Товариство української мови, літератури та культури Воєводини / І. Терлюк // Українське слово: часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя. — 1996. — № 1. — С. 38–44.
14. Українці в Сербії. Посольство України в Сербії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://serbia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-n/ukrainians-in-n>
15. Українці Сербії відсвяткували 100-річчя заснування місцевої «Просвіти» [Електронний ресурс]. — 2007. — Режим доступу : <http://zakarpatty.net.ua/News/14806-Ukraintsi-Serbii-vidsviatkuvaly-100-richchia-zasnuvannia-mistsevoi-Prosvity>

16. Чумак В.В. Україністика в Сербії: лінгвістичний аспект / В. Чумак // Слов'янський збірник. — 2003. — № 10. — С. 17–24.
17. 11-й фестиваль української культури «Калина». 2 частина. [Електронний ресурс]. — 2014. — Режим доступу: <https://www.ivansenjok.com/>

REFERENCES

1. Atamaniuk, Yu. (n. d.). Interview with Borys Nebesnyi [in Ukrainian]. <http://www.chasipodii.net/article/4072/>
2. Hochak, M. (n. d.). Taras Shevchenko's Days took place in Serbia [in Ukrainian]. http://eukrainians.net/prosvita/sevcenko_mitrovica_06/
3. Since June 1, Ukrainian is the official language in Serbia [in Ukrainian]. <http://www.ulif.org.ua/z-1-chiernia-ukrayins-ka-ofitsiina-mova-u-sierbiyi>
4. Kombil, Ya. (2007). Z diialnosti Tovarystva «Prosvita»: Vidznachennia 100-richchia Tovarystva «Prosvita» (From the activity of Prosvita Society: Celebration of the 10th anniversary of Prosvita Society). *Ukrainske slovo (Ukrainian Word)*, (13), 32–33 [in Ukrainian].
5. Kuleba, Ye. (2000). Litni shkoly ukrainistyky (Summer Schools of Ukrainian Studies). *Ukrainske slovo (Ukrainian Word)*, (7), 26–27 [in Ukrainian].
6. Rumiantsev, O. (2008). Stanovyshche ukrainskoi hromady na terytorii kolyshnoi Yuhoslaviyi z 90-kh rokiv XX stolittia do novishykh chasiv (The Situation of the Ukrainian Community in the Territory of the Former Yugoslavia since 90s of the 20th century till the Newest Times). *Halychyna-Bosniia-Voievodyna: pereselentsi z Halychyny na terytorii yuhoslavskykh narodiv v 1890–1990 rr. (Galicia-Bosnia-Vojvodina: immigrants from Galicia in the territory of the Yugoslav peoples in 1890–1990s)*, (5), 239–243 [in Ukrainian].
7. Sahan, H. (2016). Stvorennia ta diialnist tovarystva ukrainskoi movy, literatury i kultury Voievodyny (Serbiia) (Creation and Activity of the Association of Ukrainian Language, Literature and Culture of Voyevodyna (Serbia)). *Visnyk cherkaskoho universytetu* (3–4), 130–137 [in Ukrainian].
8. Sahan, H. (2012). Yuhosloviany u XX stolitti: hromadski ta kulturni zviazky z Ukrainoiu (Yugoslavia in the 20th century: social and cultural ties with Ukraine). Kyiv: KUBG, 568 p. [in Ukrainian].
9. Sakach, S. (1997). Union of the Rusnats and Ukrainians of Yugoslavia. *Glas Soyuzu (Voice of the Union)*, (1), 2–5 [in Serbian].
10. World Congress of Ukrainians. Serbia. [in Ukrainian]. <http://ukrainianworldcongress.org/news.php/group/31/lang/ua>
11. (1996). Word to Compatriots and Friends. *Ukrainske slovo (Ukrainian Word)*, (1), 7–14 [in Ukrainian].
12. Table of Census of the Population of Serbia in 2011 [in Ukrainian]. <http://pop-stat.mashke.org/serbia-ethnic2011.htm>
13. Terliuk, I. (1996). Tovarystvo ukrainskoi movy, literatury ta kultury Voievodyny (Society of Ukrainian Language, Literature and Culture of Voyevodyna). *Ukrayinske slovo (Ukrainian Word)*, (1), 38–44 [in Ukrainian].
14. Ukrainians in Serbia. Embassy of Ukraine in Serbia [in Ukrainian]. <http://serbia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-n/ukrainians-in-n>
15. Ukrainians of Serbia celebrated the 100th anniversary of the foundation of the local “Prosvita” [in Ukrainian]. <http://zakarpattia.net.ua/News/14806-Ukrainci-Serbii-vidsviatkuvaly-100-richchia-zasnuvannia-mistsevoi-Prosvity>
16. Chumak, V. (2003). Ukrayinistyka v Serbiyi: lnhvistychnyi aspekt (The Ukrainian language in Serbia: the linguistic aspect). *Slovianskyi zbirnyk (Slavic collection of works)*, (10), 17–24 [in Ukrainian].
17. (2014). 11-th festival of Ukrainian culture “Kalina”. Part 2. [in Ukrainian] <https://www.ivansenjok.com/>

Marina Mudrak

CULTURAL ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN SERBIA (1991–BEGINNING OF THE 21st CENTURY)

Today in the Balkans, the community of Ukrainians in Serbia is the largest by its number and importance. Since the 90s of the 20th century Ukrainian national societies are beginning to be restored and created. The research of their role in Serbia is an important aspect both for studying the history of the Ukrainian diaspora in Serbia and throughout the world.

Thus, in 1991 a new era for the Ukrainian people begins not only in Ukraine but also abroad. The article highlights the cultural heritage and assets of the Ukrainian diaspora in Serbia from 1991 to 2012, identifies the main directions of activity of cultural and educational organizations, societies, institutions created by Ukrainians in the territory of modern Serbia.

Most of the issues raised in this study did not become the subject of study in the works of Ukrainian and foreign scholars. Our research is based on the memories of members of Ukrainian societies, such as the Society of Ukrainian Language, Literature and Culture "Prosvita" and the I. Seniuk Ukrainian Cultural and Arts Society. Also, the materials of the Embassies of Ukraine in Serbia, the World Congress of Ukrainians, the Information Service of the Prosvita Society and others are included in the article.

The Ukrainian community in Serbia is actively engaged in cultural activities, as evidenced by festivals, national gatherings, round tables, summer schools of Ukrainian studies. The figures of cultural and artistic associations make a significant contribution to the popularization of Ukrainian culture, traditions and preservation of the national identity of the Ukrainian community in Serbia, the Balkans and the world as a whole.

Key words: *Ukrainian diaspora in Serbia, cultural and educational activities, cultural relations, Society of Ukrainian language, literature and culture "Prosvita".*

Дата надходження статті до редакції: 17.05.2018.

УДК 94(477.5+475.54/62)«18»:346.232

Юрій Нікітін

МІСЬКІ СПІЛЬНОТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті проаналізовано зміни в динаміці та структурі міського населення Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. Висвітлено регіональні особливості етнопонаціонального та соціального складу мешканців міст. Визначено спільні риси та регіональні особливості формування органів міського самоврядування, відсоток населення, що брав участь у формуванні самоврядних інституцій.

Ключові слова: Лівобережна Україна, модернізація, реформи, міста, міське населення, самоврядування.

Роль міст у житті сучасного українського суспільства важко переоцінити. Вони виступають центрами політичного, економічного та культурного життя регіонів держави. Саме тому актуальним є дослідження процесу зростання ролі міст і міських спільнот в суспільному житті населення України, зокрема другої половини ХІХ ст., періоду, якому притаманні зміни, що охопили усі сторони життя тогочасного суспільства. Окремі аспекти цієї проблеми вже були темами досліджень науковців ХХ — ХХІ ст.¹ У нашій розвідці ми спробуємо проаналізувати зазначену проблему на прикладі міст Лівобережної України.

Реформи другої половини ХІХ ст. дали поштовх до змін, які охопили усі сфери життя

на українських землях, що входили до складу Російської імперії (Лівобережна Україна не була винятком). Розвиток ринкових відносин стимулював міграційні процеси як на загальноімперському, так і на регіональному рівнях. Простежуються два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст.: 1861–1881 рр. та 1882–1900 рр. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на відкуп, а другий — з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах. Особливістю Полтавської губернії можна вважати масове переселення селян на територію Криму і Бессарабії після реформи 1861 р. Окремі вихідці з Полтавщини переселялися на Кавказ. Лише за період 1877–1893 рр. з Полтавської губернії переїхало 10,2 % селян до Київської та Чернігівської губерній, 2,2 % — до Харківської². За темпами міграції у другій половині ХІХ ст. Полтавщина та Чернігівщина були серед лідерів. У перше пореформене десятиріччя міське населення Полтавщини складало 9,7 % усіх мешканців краю (158 740 осіб)³. Великі міста краю (Полтава, Кременчук, Прилуки, Переяслав, Миргород) були осередками торгівлі та дрібної промисловості. У містах-лідерах чисельність міського населення

¹ Гурьев А. История города Кролевец. Кролевец: Тип. А. Левина, 1914. 39 с.; Білоусько О.А., Мирошниченко В.І. Нова історія Полтавщини (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття). Полтава: Оріяна, 2003. 264 с.; Бутко І. До питання про статус українського міста // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. 1994. Вип. 1–5. С. 58–65; Воїнов С. Новгород-Сіверський. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 163 с.; Выдрин И., Кокотов А. Муниципальное право России. М.: «Норма-инфра-м», 1999. 359 с.; Гранатович Л. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року. Ніжин: б.в., 2000. 228 с.; Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування. ВД «Білий птах», 2016. Вид. 2-ге, перероб. і допов. 324 с.; Шара Л. Чернігівська міська дума 70–90-ті роки ХІХ ст. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. 223 с.

² Переселения из Полтавской губернии. Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. Вып. 19. С. 12.

³ Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. Полтава: Тип. Пичуренко, 1866. С. 2.

до кінця XIX ст. зросла в 1,5–1,9 разу. У той же час частина міст Полтавської губернії за способом життя, рівнем економіки та виглядом мало нагадувала повітові міста. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами були лише на папері. Окремі заштатні й повітові міста Полтавщини (фактично села) мали свої аналоги на Чернігівщині.

Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста та 15 посадів. За даними 1861 р., міське населення Чернігівської губернії становило 199 157 осіб. У Чернігові в цей час мешкало 14 612 осіб. Найбільш заселеними повітовими центрами губернії на початку 60-х років XIX ст. були Ніжин — 17 853, Стародуб — 12 474, Глухів — 10 162 та Конотоп — 9939 осіб⁴. У всіх інших містах число мешканців коливалося від 2200 (Нове Місто) до 9348 осіб (Новозибків). На територію Чернігівщини головним чином їхали переселенці з Могильовської та Полтавської губерній. На Чернігівщині головним чином розвивалася дрібна та середня промисловість, пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції (виробництво борошна, цукру тощо). Саме губернське місто у другій половині XIX ст. більше відіграло роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного, що знайшло своє відображення в незначних темпах зростання населення. У період з 1860 до 1876 р. населення окремих міст Чернігівської губернії навіть скоротилося, що пояснюється від'їздом частини мешканців на сезонні заробітки, епідеміями та переїздами на інше місце постійного проживання. За даними перепису 1897 р., у Чернігівській губернії загальна кількість міського населення порівняно з попередніми роками зросла в 1,4 разу і становила 209 453 особи, з них — лише 9 % городян⁵.

Реформи 60–70 років XIX ст. сприяли змінам у соціальній і національній структурі міського населення, а також формуванню нових соціальних груп. Дані перепису 1897 р. яскраво ілюструють взаємозв'язок між поширенням товарно-грошових відносин і зростанням кількості міського населення.

Міщани домінували серед міського населення Полтавщини (від 60 до 70 %), наступну за чисельністю групу складали селяни, далі йшли дворяни, купці, інші стани, духовенство та іноземці. Переважання серед мешканців міст міщан і селян вказує на той факт, що формування нових соціальних верств, які притаманні буржуазному суспільству, було ще у процесі. Селяни домінували лише в окремих населених пунктах (Кобеляки,

⁴ Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. Чернигов: Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. С. 26.

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. СПб.: Издание А.Ф. Дервиера, 1903. Т. 5. С. 94–95.

Градєзьк, Лохвиця, Глинськ). Дворянство, купецтво і духовенство склали незначний відсоток від загальної чисельності міського населення (від 1 до 6 %). Купецтво було представлено в містах більш рівномірно (від 0,5 до 4,1 %).

Серед мешканців міст губернії домінували православні, вони склали від 50 до 90 % всього населення.

Другу за чисельністю групу становили іудеї, які в одних містах були представлені мінімально, а в інших їхня кількість складала від 20 до 30 % населення⁶. Дану ситуацію не можна вважати дивною, тому що традиційно в Україні дрібна та середня торгівля контролювалася іудеями. З розвитком торгівлі в містах чисельність іудеїв лише збільшувалась.

Третю за чисельністю групу міського населення губернії склали католики, проте у більшості населених пунктів їх було менше 1 %.

Дані губернського статистичного комітету свідчать про те, що у переважній більшості міст православні склали значно більший відсоток порівняно з іншими групами. У середньому по губернії православні склали 72,6 %, католики та вірмено-григоріани — 0,9 %, іудеї — 26,5 % від загальної кількості населення. Максимальне представництво православних було зареєстровано у Борзні — 97,1 %. Виняток становили лише Козелець та Сураж, де більше половини населення були іудеї, але в різних містах Чернігівської губернії їх відсоток коливався, і дуже сильно, від 3 до 53 %.

Найменшу групу міського населення склали католики та григоріани, які досягли максимальної кількості у 2,3 % лише в Козельці. В інших же містах вони не мали й 1 % від всього населення.

Переважну більшість містечкового населення по губернії становили селяни та козаки — 85,4 % від загальної кількості населення містечок. За конфесійною ознакою мешканці повітових містечок розподілилися таким чином: православні та уніати — 97,3 % від загальної кількості мешканців містечок; католики та вірмено-григоріани — 0,3; іудеї та караїми — 2,4.

Нові соціально-економічні умови формували потребу в освічених людях. Але рівень освіти серед мешканців міст не відповідав вимогам часу. У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити низку проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, організувати навчальний процес так, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. За даними 1871 р., на потреби народної освіти міста Російської імперії виділяли 3 % своїх бюджетів, у 1875 р. — 5, 1880 р. — 7,

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. Т. 33. С. 1–3.

1885 р. — 9, 1890 р. — 8. Часто поза увагою влади з різних причин залишалось питання якості викладання та матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів. Це негативно позначалося на тому, що представники непривілейованих станів недостатньо долучалися до освітнього процесу та мали низький рівень знань. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. відсоток грамотних серед містян Полтавської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8 та 38,4 %⁷.

Майже в усіх містах регіону приблизно половина мешканців не мали освіти, а серед освічених переважали особи з початковою освітою. Самоврядні інституції у кожному місті, виходячи зі своїх фінансових можливостей, намагалися розвивати освітню галузь. Низький освітній рівень населення часто не давав змоги останнім зрозуміти нагальних потреб міста і долучитися до їх вирішення. Така ситуація призводила до того, що серед виборців і гласних також переважали малоосвічені міщани, котрі у більшості були дрібними платниками податків (інколи сплачували по декілька копійок). Наприклад, у 1880 р. вищу та середню освіту у Чернігові мали 3,6 % від загальної чисельності виборців, неписьменні становили 47,6 %, у Глухові відповідно — 0,4 та 65,3 %⁸. У Борзні та Городні в 1878 р. 100 % членів управ мали початкову освіту⁹. Все це негативно позначалося на ефективності роботи самоврядних інституцій.

Органи міського самоврядування мали обмежені фінансові можливості, що змушувало їх звертатися до громадськості з проханням допомоги у справі поширення освіти серед різних верств населення та вікових категорій. Результатом цього стало відкриття «національних шкіл»,

де викладалися основи рідної релігії, культури, мови, історії тощо. Фінансувалися такі заклади представниками однієї з конфесій та національностей, що об'єднувалися для створення шкіл. Ці заклади зазвичай мали відчутно релігійний характер. Найчастіше вони відкривалися на кошти меценатів і рідше — за дольовою участю міських самоврядних структур.

У середньому в містах Лівобережної України до виборчих списків, за Положенням 1870 р., потрапила лише десята частина населення. У містах спостерігалася певна зворотна закономірність: чим меншою була чисельність населення міста, тим більше його мешканців отримувало виборче право. Наприклад, у 1879 р. у Ніжині мешкало 31 787 осіб, з котрих до виборчих списків потрапило лише 3,8 %, а в Городні з населенням 2391 особа — 17,6 %¹⁰. Близько 4/5 належали до представників непривілейованих звань та станів (інколи 80–90 %). У багатьох містах найбільшу групу представляли міщани. Селяни в середньому складали близько 1/4 всіх виборців (лише інколи 30–50 %). У губернських центрах особи привілейованих звань та станів становили в середньому 1/5 частину всіх виборців. У всіх містах зазначеного регіону домінували православні виборці, а також платники дрібних податків. Усі зазначені чинники формували загальну пасивність виборців при формуванні органів міського самоврядування та часті порушення тогочасного законодавства.

Отже, міські спільноти Лівобережної України у другій половині XIX ст. переживали період істотних трансформацій під впливом цілої низки чинників (передусім ринкових відносин). Формувалися нові соціальні групи населення міст. У багатонаціональному міському середовищі продовжувався процес створення специфічної міської культури, що мала відбиток складних соціально-економічних та політичних процесів другої половини XIX ст. Усвідомлення останніх як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні залишається актуальним у наш час.

¹⁰ РНБ. Ф. 600. Спр. 1674. Арк. 7.

⁷ Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2006. № 6. С. 71–72.

⁸ Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб.: б.и, 1882. Ч. 1. С. 29.

⁹ Російська національна бібліотека (РНБ). Ф. 600. Спр. 1685. Арк. 1–7.

ДЖЕРЕЛА

1. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII — початок XX століття) / О.А. Білоусько, В.І. Мирошниченко. — Полтава : Оріяна, 2003. — 264 с.
2. Бутко І. До питання про статус українського міста / І. Бутко // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. — 1994. — Вип. 1–5. — С. 58–65.
3. Воїнов С. Новгород-Сіверський / С. Воїнов. — Чернігів : Сіверянська думка, 1999. — 163 с.
4. Выдрин И. Муниципальное право России / И. Выдрин, А. Кокотов. — М. : «Норма-инфра-м», 1999. — 359 с.
5. Гранатович Л. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року / Л. Гранатович. — Ніжин : [б.в.], 2000. — 228 с.

6. Гурьев А. История города Кролевца / А. Гурьев. — Кролевец : Тип. А. Левина, 1914. — 39 с.
7. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. — СПб.: б.и., 1882. — Ч. 1. — 511 с.
8. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю.О. Нікітін. — Вид. 2-ге, перероб. і допов. — Суми: ВД «Білий птах», 2016. — 324 с.
9. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. — Полтава : Тип. Пичуренко, 1866. — 310 с.
10. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов : Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. — 604 с.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. — СПб. : Тип. Тов. художественной печати, 1904. — Т. 33. — 315 с.
12. Переселения из Полтавской губернии. — Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. — Вып. 19. — 82 с.
13. Россия. Полное географическое описание нашего Отчества. — СПб. : Издание А.Ф. Дервиера, 1903. — Т. 5. — 498 с.
14. Шара Л. Чернігівська міська дума, 70–90-ті роки XIX ст. / Л. Шара. — Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2010. — 223 с.
15. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. — 2006. — № 6. — С. 71–72.

REFERENCES

1. Bilousko, O. A., Myroshnychenko, V. I. (2003). Nova istoriia Poltavshchyny (kinets XVIII — pochatok XX stolittia). Poltava: Oriiana, 264 p. [in Ukrainian].
2. Butko, I. (1994). Do pytannia pro status ukraïnskoho mista. *Mistseve ta rehionalne samovriaduvannia v Ukraini*, 1–5, 58–65 [in Ukrainian].
3. Voinov, S. (1999). Novhorod-Siverskyi. Chernihiv: Siverianska dumka, 163 p. [in Ukrainian].
4. Vydrin, I., Kokotov, A. (1999). Munitsipalnoie pravo Rossii. Moscow: «Norma-infra-m», 359 p. [in Russian].
5. Hranatovych, L. (2000). Misto Nizhyn z naidavnishykh chasiv do 1917 roku. Nizhyn: b.v., 228 p. [in Ukrainian].
6. Guriev, A. (1914). Istoriia goroda Krolevtsa. Krolevets: Tip. A. Levina, 39 p. [in Russian].
7. Zapiska senatora A. Polovtsova o sostoianii obshchestvennogo upravleniia i khoziaistva v gorodakh Chernigovskoi gubernii (1882, Ch. 1). SPb.: b.i., 511 p. [in Russian].
8. Nikitin, Yu. O. (2016). Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia. Sumy, VD «Bilyi ptakh», Vydannia druhe, pereroblene i dopovnene, 324 p. [in Ukrainian].
9. Pamiatnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1865 h. (1866). Poltava: Typ. Pichurenko, 310 p. [in Russian].
10. Pamiatnaia knizhka Chernihovskoi gubernii na 1862 h. (1862). Chernigov: Typ. Gubernskogo pravleniia i Ilinskogo monastyria, 604 p. [in Russian].
11. Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Poltavskaia guberniia (1904, T. 33). SPb.: Typ. Tov. Khudozhestvennoi pečati, 315 p. [in Russian].
12. Pereseleniia iz Poltavskoi gubernii. (1900). Poltava: Tip. L. Frishberga, Vyp. 19, 82 p. [in Russian].
13. Rossiia. Polnoie geohraficheskoe opisaniie nashego Otchestva (1903, T. 5). SPb.: Izdanie A. F. Derviera, 498 p. [in Russian].
14. Shara L. (2010). Chernihivska miska дума 70-90-ti roky XIX st. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M., 223 p. [in Ukrainian].
15. Shevchenko V. (2006). Stan narodnoi osvity v Livoberezhnii Ukraini (kinets XIX st.). *Siverianskyi litopys*, 6, 71–72 [in Ukrainian].

Yurii Nikitin

THE URBAN COMMUNITIES OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF MODERNIZATION OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Changes in dynamics and structure of urban population of the Left-bank Ukraine in the second half of the XIX century are analyzed in the article. The regional peculiarities of the ethnonational and social composition of urban population are shown.

The urban community is characterized as being the overwhelming majority of the population of cities and towns of the Left-bank of Ukraine. The types of occupations of urban citizens and their place

in the social hierarchy of the city are outlined. The main religious groups in the cities of left-bank Ukraine and their impact on the community life are considered.

Common features and regional peculiarities in the formation of city self-government bodies, the percentage of population that took part in the formation of self-government bodies are presented.

Based on the use of the method of historical statistics, the educational level of urban residents who participated in the activities of self-government bodies, are determined. The reasons for the ineffectiveness of self-governing bodies are stated.

Key words: *Left-bank Ukraine, modernization, reforms, cities, urban population, self-government.*

Дата надходження статті до редакції: 12.02.2018.

УДК 94(477):316.4.063.34"1917/1920"

Олена Петасюк

УКРАЇНСЬКІ КООПЕРАТОРИ У ПЕРШОМУ СКЛАДІ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ: ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ

Предметом дослідження є аналіз світоглядно-ідеологічного бекграунду українського кооперативного руху через призму діяльності знакових його персоналій кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Висвітлюються постаті міністрів-кооператорів у складі першого українського уряду. Констатується, що українська кооперація була осередком національно свідомих сил в часи визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: *українська кооперація, кооперативний рух, кооператори, генеральні секретарі, національна свідомість.*

Українська кооперація стала одним з головних джерел постачання творчих сил для національної революції 1917–1921 рр. Провідні діячі українського кооперативного руху як носії прогресивного світогляду намагалися вбудувати демократичні засади діяльності кооперативів в основи тогочасного господарського життя та громадського спілкування.

Кооперування демонструвало добровільність об'єднань, вільний вступ до них та вихід з їх лав; право виробника володіти та самостійно розпоряджатися результатами власної праці, рівно як і засобами виробництва, що використовуються для їх досягнення; рівномірне користування вигодами, які надані загальним підприємством; участь пайщиків в управлінні справами кооперативу незалежно від розміру паю; опора на ідеали самоуправління та взаємодопомоги. Один з головних принципів економічної кооперації полягав в тому, що чисті заробітки розподілялися безпосередньо (здебільшого щорічно) серед кооперативних партнерів і не правили за джерело прибутку для якоїсь окремої групи власників чи інвесторів.

З моменту свого виникнення (у 1860-х рр. на підросійських українських землях) кооперація

із практичного втілення ідей виховної громадської організації переросла в осередок національно свідомих сил, які не могли не брати активну участь у подіях української національної революції і стали щирими співучасниками державного відродження в Україні. Показово, що царський уряд вбачав у кооперативному русі ще на світанку його розвитку інтелігентську опозицію режимові, а радикальні російські кола — осоружний західноєвропейський імпорт. У формі кооперативної діяльності була тоді нагода різним суспільним діячам здійснювати власні програмні завдання. До кооперативного руху пристало чимало розчарованих революцією 1905–1907 рр., бо вони вбачали у ньому конкретний засіб демократичної розбудови суспільства.

Кооперативний рух, що в основі своїй спирався на місцеву автономію й добровільну самодіяльність і спрямовував організаційну побудову знизу вгору, виявився принагідним засобом для неросійських національностей імперії у плані громадсько-політичного життя. Кооперацію вони розцінювали як важливу передумову для свого соціального та національного піднесення, освіти широких мас населення.

Науковий інтерес до історії кооперативного руху відродився з початком радянської перебудови і орієнтацією на ринкову модель розвитку. Одними з перших дослідників українського кооперативного руху стали М. Аліман, С. Гелей, В. Марочко, Р. Матейко та інші. Для їхніх досліджень характерним є розгляд кооперативного розвитку у загальноєвропейському та національному контекстах. Сучасна концепція кооперативного розвитку в Україні, представлена працями В. Власенка, І. Гарбузової, О. Двойнінової та інших, продовжує традиції інтересу до історіографії проблеми, історії розвитку видового розмаїття кооперації (промислова, сільськогосподарська, кредитна). Дослідницька оптика наводиться на історично-економічні райони, як-от: Правобережжя, Лівобережжя, Південна та Західна Україна. В аспекті хронологічних меж досліджень передусім вивчається період другої половини XIX ст., початок XX ст. і час до національної революції 1917–1921 рр. Недостатньо уваги приділяється саме розвитку кооперативного руху під час української національної революції.

Розглянемо грані діяльності українських кооператорів та з'ясуємо, які стежини привели їх до державної служби у 1917 р. (загалом біографії цих непересічних постатей надзвичайно багаті, насичені різноманітними подіями). Таким чином ми спробуємо визначити ідеологічне підґрунтя українського кооперативного руху через призму діяльності носіїв тогочасного прогресивного світогляду — кооператорів.

На різних з'їздах, що відбувалися тоді по всій Україні, головували часто-густо кооперативні інструктори, керівники кооперативних спілок, учасники рад і правлінь сільськогосподарської кооперації. На початку революції кооператори обіймали провідні посади в земських управах. Кооперативна діяльність виробила в них громадську ініціативу, адміністраторські здібності, вміння переконувати реальними фактами, використовуючи ораторський хист. Більшість із цих людей мала вищу освіту, пробувала себе у педагогічній діяльності, тобто кооператори на той час були передовими представниками свого народу, мали авторитет серед населення, передусім завдяки власній порядності та щирій відданості справі. Тому не випадково із лав кооперації вийшла плеяда українських державних діячів. Половину першого складу Генерального Секретаріату становили українські кооператори — генеральні секретарі Христофор Барановський (міністр фінансів, безпартійний), Борис Мартос (міністр земельних справ, УСДРП), Микола Стасюк (міністр продовольчих справ, УПСР), генеральний писар Павло Христюк (УПСР).

Так, Христофор Антонович Барановський (1874–1941) до національної революції був уже

відомим громадським діячем на центральних та східних землях України. Вийшовши із селянської родини, не маючи середньої та вищої освіти, виявив він хист фінансиста і був головною особою у початковий період боротьби української кооперації за власне будівництво спілок, що тривало протягом першого десятиріччя XX ст. (1913 р. українські кооперативні спілки були ліквідовані владою). Засновник і директор Союзбанку — центру дрібного кредиту (1907–1917), з 1917 р. — голова Управи Українського кооперативного банку, він фактично був при організації усіх верховних кооперативів, зокрема Українбанку (центру кредитної кооперації), Централу (сільськогосподарський кооперативний центр), Страхоозу. Крім того, Христофор Антонович редагував кооперативний часопис «Комашня» (орган Київського Союзу Установ Дрібного Кредиту) у Києві, написав багато праць на тему кооперації. Після поразки української національної революції (з 1920 р.) емігрував у Південну Америку¹.

Примітною постаттю українського кооперативного руху і активним громадсько-політичним діячем, педагогом, дійсним членом НТШ, ВУАН був Борис Миколайович Мартос (1879–1977). Походив він зі старого козацько-старшинського роду на Полтавщині (до слова, саме коштом одного з його представників 1840 р. був виданий «Кобзар» Тараса Шевченка). Ще у студентські роки за допомоги РУП його неодноразово арештовували (1908 р. закінчив математичний факультет Харківського університету). Викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського у Києві. До національної революції Борис Мартос працював як кооператор на Волині та Кубані, інспектував кооперативний рух у Полтавському губземстві. Деякий час очолював виконавчий орган Центрального українського кооперативного комітету, був членом Ради директорів Дніпросоюзу — центру споживчої кооперації, заснованого 1917 р. До складу УЦР обраний на I Всеукраїнському селянському з'їзді². З 1920 р. — в еміграції. Його подальший життєвий шлях проліг через Німеччину, Чехословаччину, США. За кордоном продовжував викладання, став одним з організаторів і керівників Української Господарської Академії у Подебрадах, Української Вищої школи економіки

¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні; репринт. відтвор. видання 1955–1984 [у 11 т.]. Л.: НТШ, 1993. Т. 1: Абаза–Голов'янку. С. 91.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К.: Віддруковано на Київ. нот. ф-ці, 1998. С. 122–123; Енциклопедія українознавства. Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. Перевид. в Україні; репринт. відтвор. видання 1955–1984 [у 11 т.]. Л.: НТШ, 1994. — Т. 4: Крушельницький–Місто. С. 1480.

у Мюнхені. Певний час перебував на посадах президента, віце-президента і секретаря вченої ради Інституту вивчення СРСР (Мюнхен). Автор праць «Теорія кооперації» (1924), «Кооперативна ревізія» (1927)³, «Гроші української держави» (1972, у співавторстві із Я. Зозулею) та багатьох інших.

Микола Михайлович Стасюк (1885–1943?) — дворянського походження, родом з Катеринославщини. Там же організовував селянські кооперативні спілки (за що був заарештований). Належав до кооперативної школи Христофора Барановського. Переймався поширенням «Громадської думки» — першої газети українською мовою на східноукраїнських землях. Здобув вищу освіту у Гірничому інституті (Петербург). Як згадують його сучасники, завжди цікавився економічним боком української справи. Ще до національної революції вийшли його праці «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» (1908), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912). Микола Стасюк був одним із засновників УЦР, затверджений Радою промовцем на мітингах під час української національної маніфестації 19 березня 1917 р. Виступаючи на мітингу, звернувся до українців із закликом «стерти в пам'яті і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова “волимо під царя московського”». На з'їзді діячів українського села (Київ, 1917) М. Стасюка було обрано головою Тимчасового комітету новоутвореної Української селянської спілки й делеговано на Всеукраїнський національний конгрес. В УЦР він активно займався організаційною, агітаційною роботою. Зі створенням Генерального Секретаріату 15 червня 1917 року його кандидатуру було затверджено на посаді генерального секретаря харчових справ, яку обіймав до серпня⁴.

З еміграції М. Стасюк повернувся у 1920-х рр., 1933 р. його репресували за сфабрикованою ще 1931 р. справою Українського національного центру, спрямованою на винищення українських національно свідомих інтелектуалів. Донедавна на цьому і завершувалася біографія людини-патріота, енергійного кооператора. Стараннями краєзнавців та науковців було відновлено інформацію про останні роки життя неординарної людини. Микола Стасюк відбував ув'язнення на карельському лісоповалі, працював на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, де кожний будівничий каналу позначався «з/к», тобто рос. «заключенный каналоармеец» (розмовною — «зек»). 1940 р. під наглядом «органів» сторожував у Маріупольському парку. З початком Другої світової війни був одним з організаторів антигітлерівського оунівського підпілля, редактором

«Маріупольської газети». Сліди його губляться 1943 р. поблизу Маріуполя. Неоціненними є його мемуари «На межі божевілля» (1941–1942)⁵.

Ім'я Павла Оникійовича Христюка (1890–1941), як і попередніх кооператорів, за радянських часів було викреслене з контексту української історії та історичної пам'яті. Він відомий також не тільки як політичний діяч, але і як кооператор та публіцист. Походив із родини кубанського козака-хлібороба. Вищу освіту здобув у Київському політехнічному інституті. У «Замітках і матеріалах до історії української революції» досить чітко окреслив причини припинення до кооперативної праці, як власні, так і тогочасної громадськості: через слаборозвинене національне політичне життя на кооперативну роботу йшли у дореволюційні часи свідомі сили української демократії, які прагнули працювати на громадському ґрунті. Павло Христюк у свій час став одним з редакторів вже згадуваної «Комашні». Відшуковуємо його і серед засновників та діячів Центрального українського кооперативного комітету — організаційного центру української кооперації. На першому кооперативному з'їзді Київщини (березень 1917 р.), що був одразу прийнятий як явище національно-визвольного руху, цю особу обрали до президії з'їзду та секретарем. Тоді було ухвалено постанову про негайне введення української мови у школі, суді, церкві, громадських та державних інституціях. На першому Кооперативному з'їзді спілок України П. Христюка разом з М. Ковалевським було обрано редакторами непартійної газети «Народна воля», що швидко завоювала симпатії українського селянства. З червня Павло Христюк репрезентував в УЦР Селянську спілку та Всеукраїнську раду селянських депутатів. Комітет УЦР 15 червня 1917 р. призначив його генеральним писарем першого українського уряду. Підпис П. Христюка скріплював найважливіші документи УЦР та Генерального Секретаріату⁶.

Згодом, так само у період непу повертається до України із Австрії, де, до речі, завідував закордонним представництвом Вукоспілки — центру радянської споживчої кооперації. В УСРР працював в основному у таких галузях гуманітарного знання, як літературознавство, історична наука. Певний час працював в Українбанку. Як і М. Стасюка, П. Христюка заарештовують 1931 р. і звинувачують у причетності до так званого УНЦ. Після довготривалих поневірянь він загинув у «Севвостлаге» Архангельської області⁷.

⁵ Чабан М. Стасюк Николай Михайлович. URL: <https://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=2104> (дата звернення: 31.01.2018)

⁶ Верстюк В., Осташко Т. Назв. праця. С. 179–180.

⁷ Шаповал Ю. Генеральний писар // Літературна Україна. 1994. 28 квітня. С. 7.

³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради... С. 123.

⁴ Там само. С. 162–163.

Зважаючи на вищевикладене, можемо констатувати, що шлях «кооперація — громадська діяльність — політика — державна служба» був не випадковим кроком для згаданих нами осіб, а своєрідним логічним ланцюгом їхньої діяльності, що, з іншого боку, можна розглядати і як сходінки зростання національної самосвідомості

українських діячів. Узагальнення кооперативного досвіду, вивчення кооперативних традицій та постатей допоможе виділити його національні особливості, додати важливих штрихів до соціально-економічного та політичного обличчя України, врахування яких допоможе при розробці сучасної економічної стратегії.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. — Перевид. в Україні; репринт. відтвор. видання 1955–1984 [в 11 т.]. — Л. : НТШ, 1993. — Т. 1: Абаза–Голов'яно. — 399 с.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. — Перевид. в Україні; репринт. відтвор. видання 1955–1984 [в 11 т.]. — Л. : НТШ, 1994. — Т. 4: Крушельницький–Місто. — С. 1205–1599.
3. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. — К. : Віддруковано на Київ. нот. ф-ці, 1998. — 254 с.
4. Чабан М. Стасюк Николай Михайлович [Електронний ресурс] / М. Чабан. — Режим доступу : <https://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=2104>
5. Шаповал Ю. Генеральний писар / Ю. Шаповал // Літературна Україна. — 1994. — 28 квітня. — С. 7.

REFERENCES

1. Kubiyovich, V. (Ed.). (1993). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*. Vol. 1. Lviv: NTSh, 399 p. [in Ukrainian].
2. Kubiiovych, V. (Ed.). (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*, Vol. 4, Lviv: NTSh, pp. 1205–1599 [in Ukrainian].
3. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Biohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv: Vidrukovano na Kyiv. not. f-tsi, 254 p. [in Ukrainian].
4. Chaban, M. Stasiuk Nikolai Mikhailovich [in Ukrainian]. <https://gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=2104>
5. Shapoval, Yu. Heneralnyi pysar. (1994). *Literaturna Ukraina*, 28 kvitnia, p. 7 [in Ukrainian].

Olena Petasyuk

COOPERATORS AS PART OF THE FIRST MEMBERSHIP OF THE GENERAL SECRETARIAT OF UKRAINE: TO THE BIOGRAPHICAL PORTRAIT

The topic of the study is the ideological background of the Ukrainian cooperation. Edges of activity of such progressive worldview carriers as the cooperators are revealed. Most of them became the victims of The Great Purge of Stalin. This article analyses the following questions: “the appreciation of the cooperation of XIX — XX centuries”; “why it became the source of providing the personnel for the National revolution”. Personalities of ministers-cooperators as part of the first Ukrainian government are introduced. It is stated that Ukrainian cooperation was the center of the patriotic forces.

The half of the first membership of The General Secretariat of Ukraine was composed of cooperators such as Khrystophor Baranovskiy, Mykola Stasyuk, Borys Martos and Pavlo Khrystyuk. They were educated and authoritative people. They had a rich experience and active national views. The Soviet power didn't need people with such characteristics.

The lessons of the historical experience and study of traditions of the Ukrainian cooperation will help to add certain traits to the socio-economic and political development of Ukraine.

Key words: *Ukrainian cooperation, cooperation movement, cooperators, the Secretaries-General, national consciousness.*

Дата надходження статті до редакції: 11.02.2018.

Андрій Сидоренко

ПОСТАТЬ М. ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті розглянуто постать М. Омеляновича-Павленка в контексті Української революції 1917–1921 рр. Визначено його діяльність під час основних етапів її перебігу. З'ясовано ставлення М. Омеляновича-Павленка до національних державних утворень доби Української революції, їх лідерів.

Ключові слова: М. Омелянович-Павленко, Українська революція 1917–1921 рр., Армія УНР, Українська галицька армія, Перший Зимовий похід.

Михайло Володимирович Омелянович-Павленко — одна з ключових постатей збройних сил часів Української революції 1917–1921 рр. Він сприяв розбудові армії, брав участь в кампаніях УГА та Першому Зимовому поході Дієвої армії УНР. Саме М. Омеляновичу-Павленку варто завдячувати за вмілий вихід українського війська з так званого «трикутника смерті». Після поразки відбув у еміграцію, де не полишав українського руху й спроб відновити державність. Фігура М. Омеляновича-Павленка цікава ще й тим, що завдяки своєму службовому становищу він контактував з ключовими посталями Української революції, військовою верхівкою того часу і власні спостереження й враження залишив на сторінках «Спогадів командарма».

Таким чином, **мета статті** — розглянути постать М. Омеляновича-Павленка у контексті Української революції 1917–1921 рр. **Завдання** дослідження — дослідити його діяльність під час основних етапів її перебігу, з'ясувати ставлення М. Омеляновича-Павленка до національних державних утворень доби Української революції, до їхніх лідерів. **Актуальність** розвідки полягає в необхідності комплексного погляду на діяльність Омеляновича-Павленка в контексті революції, оскільки до цього його постать згадувалася більше як «другорядна», на тлі окремих революційних етапів. У розвідці ми спираємося на матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, спогади М. Омеляновича-Павленка, І. Мазепи, Л. Цегельського, праці О. Доценка, М. Ковальчука, В. Кривошеї, М. Литвина тощо.

Михайло Омелянович-Павленко до 1917 року зробив досить вдालу військову кар'єру в армії Російської імперії. Під час Першої світової отримав звання полковника. Через тиф у серпні 1916 р. був переведений на тилову службу начальником 2-ї Одеської школи прапорщиків. Після початку революційних подій у лютому 1917 р. Омелянович-Павленко проявляв зацікавлення

до українського руху, зокрема, у квітні 1917 р. він увійшов до складу Одеської військової ради, мав тісні стосунки з одеською українською громадою¹. Характерною була його участь у демонстрації, присвяченій утворенню Центральної Ради — полковник вів свою школу під українським синьожовтим прапором, а також від імені своєї школи привітав I Всеукраїнський військовий з'їзд².

Від червня 1917 р. М. Омеляновича-Павленка почергово призначають на «проблемні місця», аби він своїм авторитетом запобігав процесам збільшовичення. Так, зокрема, певний час полковник командував Лейб-гвардії Гренадерським полком, котрий до цього мав погану дисципліну. З ініціативи Омеляновича-Павленка почалося переоформлення статутної документації, велика увага приділялась моральному стану бійців, культурно-масовій роботі³. У серпні М. Омеляновича-Павленка перевели на посаду начальника Катеринославського гарнізону. Катеринослав був промисловим містом, тому був привабливим для більшовицької агітації. Ситуацію покращувала наявність полку імені Пилипа Орлика, 134-го Феодосіївського полку, добровольчих військових формувань⁴. Ці сили були додатково очищені від несприятливих елементів, брали участь в охороні міста. Починаючи з листопада 1917 р., виступи більшовиків активізувалися. М. Омелянович-Павленко, володіючи інформацією про плани більшовиків захопити Катеринослав 7 листопада, зумів запобігти цьому, поставивши під контроль

¹ Тинченко Я.Ю. Українські збройні сили, березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К., 2009. С. 115.

² Литвин М.Р. Науменко К.Є. Військова еліта Галичини. Л., 2004. С. 340.

³ Кривошея В.В. Нащадки козацько-старшинських родин на фронтах революції та громадянської війни 1917–1920 років // Гілея: науковий вісник. 2007. Вип. 9. С. 210.

⁴ Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. К., 2003. С. 47.

українських військових об'єднань всі стратегічні пункти міста⁵.

3 грудня 1917 р. М. Омелянович-Павленко перебував у Києві. Він ставив питання про організацію війська керівництву УНР, однак воно, попри пряму загрозу більшовицького втручання, було налаштоване на заміну армії «народною міліцією». У своїх спогадах М. Омелянович-Павленко неохайно відгукувався про тодішню політику ЦР: «В добу, що вимагала ясного рішення, визначення лінії поведінки, Рада «радилася» про доктрини, в своїх рішеннях спізнювалась й тим самим сама готовила собі заступників — у Харкові (більшевики) й на Полтавщині (гетьманці)»⁶. У січні 1918 р. М. Омеляновича-Павленка призначили військовим комісаром Одеського округу. В Одесі більшовики готували повстання. Дієвих збройних формувань для протидії не було, а великоросійське офіцерство Одеського округу воювати на боці Центральної Ради не прагнуло. Українського, національно налаштованого офіцерства було не досить⁷. Пропозиція ввести військовий стан у місті не була підтримана.

За цих умов з початком більшовицького повстання 27 січня М. Омелянович-Павленко був змушений переїхати до м. Ясси, до штабу Румунського фронту. Там він працював до відновлення влади УНР і вже на початку квітня 1918 р. повернувся до Києва. Через військове відомство отримав посаду помічника начальника комісії Головного штабу з проходження служби старшин. На цій посаді і пропрацював до встановлення гетьманської влади 29 квітня 1918 р.

М. Омелянович-Павленко виділяв як здохнутки, так і недоліки гетьманської влади. До перших належала політика в галузі розбудови війська, науково-освітньої сфери, державотворення, зовнішні відносин: «Казали, що в листопаді мав бути оповіщений перший зятяг рекрутів, щось коло 80 тисяч (до 60 тисяч уже малося), а в березні 1919 р. другий — в 140 тисяч... Були і інші новини. Так, на початок жовтня заповіджено відкриття українського університету, а в листопаді — української академії наук... Такі потішаючі інформації могли лише зміцнити в мені свідомість необхідності співпрацювати скріпляти позицію українців-гетьманців, особливо в їх змаганнях налагодити стосунки з нашим опозиційним табором, до якого симпатії мої були незмінні»⁸.

Щодо недоліків, то полковник непокоївся наявністю в гетьманському оточенні контрверсійних постатей (головним чином із «Протофісу»), котрі

своєю присутністю викликали постійні підозри щодо проросійського вектора влади. 8 червня 1918 р. М. Омеляновича-Павленка було призначено командиром 11-ї дивізії 6-го Полтавського корпусу⁹. До її обов'язків входили охоронні функції, контроль за збереженням порядку. Зокрема, під командуванням М. Омеляновича-Павленка було проведено кілька операцій, що дозволило розсіяти більшовицькі загони і їх ліквідувати. Вже 10 жовтня 1918 р. Гетьман П. Скоропадський, відзначаючи заслуги М. Омеляновича-Павленка, підвищив його у ранзі до генерального хорунжого зі старшинством з 15 червня 1918 р.¹⁰.

20 листопада 1918 р. М. Омеляновича-Павленка було переведено з посади начальника 11-ї дивізії у розпорядження Генеральної Козачої Ради. Ще раніше його було призначено кошовим отаманом Запорізького Кошу¹¹. За безпосереднього сприяння М. Омеляновича-Павленка до лав козацтва увійшло понад 2000 селян з Катеринославщини, завдяки чому з'явилася можливість укріпити в даному регіоні козацькі формування на сталій основі¹².

Звістка про початок антигетьманського повстання зустріла полковника в дорозі, коли він їхав до Києва за наказом гетьмана. По приїзді він провів аудієнцію з П. Скоропадським, яку згадував так: «Наприкінці гетьман поцікавився моєю думкою щодо того, як розвиватимуться події. Я не вважав можливим заховувати свої побоювання. Карта бита. Немає сумніву, що большевики й «малороси» скористають з цієї нової завірюхи, а у нас елементу зреволюціонізованого й здеморалізованого — хоч гребулю гати... Хазяї-хлібороби — пасивна маса. Їй бракує динамічності. Козацтво в гру не увійде, бо не зможе. Власники й «Протофіс» — ахіллесова п'ята гетьманського діла — прекрасна тема для демагогії. Закінчив я свій аналіз думкою, що змагання уряду приведуть лише до зайвого пролиття крові, та проханням відпустити кошових до дальшої служби, хоч у повстанчому, але українському війську, мотивуючи це тим, що нас, старших людей-вояків, які безкомпромісово вірні українській ідеї, зовсім обмаль»¹³. Далі М. Омелянович-Павленко зустрівся з делегацією із ЗУНР, котра прибула для встановлення стосунків із Українською Державою і отримання військової допомоги. В ці дні його

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1077. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 2а.

¹⁰ Там само. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 128.

¹¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. Л., 1992. С. 430.

¹² Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції... С. 62–63.

¹³ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма... С. 105.

⁵ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920 рр.). К., 2007. С. 72.

⁶ Там само. С. 75.

⁷ Тинченко Я.Ю. Українські збройні сили... С. 121.

⁸ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма... С. 96.

самого було заарештовано як гетьманського генерала. Керівник місії ЗУНР Л. Цегельський у своїх мемуарах згадував, що їхня делегація перед самим від'їздом із Києва стала свідком того, як якихось двох старшин вели під варту. З'ясувалося, що це були генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко і полковник Є. Мишковський, котрі нібито їхали за наказом П. Скоропадського до Румунії і дорогою були перехоплені. Зважаючи на те, що ім'я першого було добре відоме, а місія ЗУНР потребувала досвідчених офіцерів, Л. Цегельський особисто провів переговори з С. Петлюрою, в результаті яких бранців відпустили на військову службу до Західної України¹⁴.

Вже 7 грудня 1918 р. М. Омелянович-Павленко разом з галицькою делегацією і групою офіцерів, серед яких був його брат І. Омелянович-Павленко, вирушив до Тернополя. Через 2 дні вони були на місці й одразу ж розгорнули організаційну діяльність. М. Омелянович-Павленко був призначений Начальним вождем Галицької армії, а Є. Мишковський — начальником штабу¹⁵. Почалося перегрупування армії, котра не мала чіткої структури, організації забезпечення тощо. Починаючи з 26 грудня 1918 р. й до 15 січня 1919 р. сили УГА на чолі з М. Омеляновичем-Павленком намагалися взяти Львів, проте безрезультатно. 16 лютого УГА розпочала Вовчухівську операцію, але протидія польського війська була особливо сильною. Уже через кілька днів у конфлікт втрутилася Антанта й ініціювала переговори в Ходорові¹⁶. Симпатизуючи Польщі, вона вимагала відведення УГА за лінію на схід від р. Буг. Українська сторона не погоджувалася, переговори продовжили і перенесли до Львова. За час їх проведення польські війська поступово стягувалися на схід. До Західної України приїхав і С. Петлюра, котрий мав на меті просити про поповнення галицькими силами Армії УНР, однак М. Омелянович-Павленко відмовив у цій пропозиції, оскільки резерви були вкрай важливі¹⁷.

28 лютого представники Антанти оголосили про остаточне вирішення конфлікту, яке вони вбачали у створенні демаркаційної лінії («лінія Бартелемі») і залишенні на польському боці Львова й Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. С. Петлюра підтримав це рішення, М. Омелянович-Павленко і керівництво ЗУНР були проти. Генерал у своїх спогадах подає витяг із листа Петлюри та коментує його наступним

чином: «Комісія пропонувала певну роз'їмчу лінію. Хоч вона не відповідала в цілому інтересам галичан, але я настоював на прийнятті її, бо цим досягли би ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти, б) отримали б можливість створити базу для підвоза амуніції з Європи і в) оперлися б фактично на Європу в нашій тодішній боротьбі з большевиками — себто з Москвою. Галичане, за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджував про корпус Галлера, що формувався в Франції». Кожен бачить, що моє становище в жодній мірі не відповідає змістові випису. Навряд чи справедливим є й речення: «який ніколи не орієнтувався в державних справах»/ Сам Головний отаман пізніше поручив мені головування в делегації, що мала вести переговори з командою Добровольчої армії, далі головне командування під час Зимового походу та ін.. Отже, він доручав мені справи, де стратегія сильно лучиться з політикою. Лихо було в тому, що С. Петлюра приходив до певних рішень із великим запізненням (див. доклад ген. Капустянського). Коли ж він і приймав яке рішення, то не міг знайти засобів для переведення його в життя»¹⁸.

3 травня 1919 р. польські війська, підкріплені армією Галлера, почали загальний наступ по всьому фронту, відтісняючи галичан. Керівництво ЗУНР провело кадрові перестановки в УГА: Начальним вождем став генерал О. Греков, а М. Омелянович-Павленко лишився на посаді командарма¹⁹. Саме за ініціативи останнього був розроблений план контрнаступу, що згодом вилився у Чортківську офензиву. Завдяки їй вдалося відтіснити польські війська, але до кінця червня рух УГА був пригальмований, оскільки спостерігалася гостра нестача боєприпасів. Польська ж армія, навпаки, була доповнена свіжими силами.

На початку липня у Заліщиках відбулася нарада військового й політичного керівництва ЗУНР. Присутній на ній М. Омелянович-Павленко висунув пропозицію виходу за Збруч для допомоги Директорії в боротьбі з більшовиками. Ця ідея була схвалена більшістю, і 16–17 липня відбувся перехід частин УГА через Збруч на територію УНР²⁰.

Повернувшись до УНР, М. Омелянович-Павленко відновив активну діяльність в органах військового будівництва. Зокрема, 6 вересня 1919 р. його було призначено головою комісії, що мала розглядати законопроект про

¹⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Філадельфія, Нью-Йорк. 1960. С. 151–153.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31–32.

¹⁶ Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції... С. 142.

¹⁷ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма... С. 160.

¹⁸ Там само. С. 160–161.

¹⁹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська... С. 509.

²⁰ Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук. К., 2010. С. 99.

встановлення рангів в Армії УНР та проходження служби²¹. Також він очолив делегацію для переговорів з білогвардійцями, однак вони завершилися безрезультатно, бо денікінці не збиралися відступати від гасел про відновлення «єдиної Росії». 24 вересня вони почали наступ, котрий фактично розв'язав війну УНР з Добровольчою армією²². М. Омеляновича-Павленка призначили командиром Запорізької групи. Це формування брало участь в боях під Вапняркою й Томашполем. 4 листопада в Жмеринці пройшла нарада щодо припинення боротьби й початку переговорів з білогвардійцями. М. Омелянович-Павленко особисто не був присутній, однак в письмовому вигляді передав, що Запорізька частина продовжить боротьбу. Тим не менш, 11 листопада його формування було розбите біля Могилів-Подільського. 13 листопада бої припинилися²³.

4 грудня 1919 р. в Чорторії відбулася нарада за участю уряду і військового керівництва. Після обговорення всіх можливих варіантів майбутнього протистояння зішлись на партизанській боротьбі. М. Омеляновича-Павленка, як найбільш досвідченого військового, С. Петлюра вже на другий день призначив командармом. Тоді ж сам генерал під Мирополем провів збори командуючих дивізіями, на яких оголосив про перехід армії до партизанських методів боротьби²⁴. 6 грудня С. Петлюра виїхав до Польщі, і фактично вся військова влада зосередилася в руках Омеляновича-Павленка. За грудень Дієва армія УНР провела кілька успішних боїв, зокрема на лінії залізниці Вінниця – Козятин (12 грудня), та розосередилася на території Київщини й Уманщини. До 31 грудня Армія перемістилася в Умань і там здійснила реорганізацію. Власне в Умані сили УНР перебували до 11 січня 1920 р після чого були вибиті загоном отамана Волоха²⁵.

За січень-лютий 1920 р. Армія УНР перебувала в постійному русі в районах Київщини, Черкащини, Уманщини, оминаючи великих сутичок та підкріплюючи сили. Уже 25–26 березня почалися перші бої, 4 квітня війська зайняли район Бобринець–Новоукраїнка–Рівне, 14 квітня — Вознесенськ²⁶. 28 квітня 1920 р. в Ольгополі

пройшла нарада за участю військового керівництва Дієвої армії та прем'єр-міністра УНР І. Мазепи. На ній, зокрема, стало відомо про підписання польсько-українського договору²⁷. 3–4 травня Дієва армія провела останній прорив більшовицького фронту в районі Тульчин-Ямпіль, котрий завершився дуже успішно. Після цього вона певний час перебувала на спочинку від бойових дій.

Власне повернення М. Омеляновича-Павленка на фронт відбулося 2 червня. Саме на червень припав прорив І-ї Кінної армії Будьонного, внаслідок чого українському війську довелося відступати аж за Дністер²⁸. Далі червоноармійці, узявши 19 серпня лінію Миколаїв–Ходорів, порвали всі зв'язки українського війська зі штабом фронту, а згодом відрізали його від польської армії. До кінця серпня М. Омелянович-Павленко робив спроби контрнаступу, однак безрезультатно. 10 вересня почалася спільна польсько-українська операція на південному фронті. 16 вересня намітився відступ більшовиків по всьому фронту. Того ж дня Дієвій армії вдалося взяти Язловець і Бучач, згодом перейти Збруч і до 20 вересня зайняти фронт по р. Смотрич²⁹. До початку жовтня фронт проходив від Дністра до р. Устриця. 5 жовтня в Дієвій армії почалася мобілізація, і тому певний час солдати займали укріплені позиції, періодично роблячи рейди в запілля. З 13 жовтня почався наступ, оскільки І-а польська кінна бригада розпочала рейд із району Староконстантинова на південь³⁰.

З 18 жовтня бойові дії було припинено, оскільки було підписане польсько-радянське перемир'я. Тепер українське військо мало розраховувати виключно на власні сили. Планувалося розпочати наступ по всьому фронту 11 листопада, однак 10 листопада червоноармійці завдали випереджаючого удару та прорвали фронт³¹. До 14 листопада тривали зустрічні бої, однак потім М. Омелянович-Павленко дав наказ планомірного відступу за Збруч. 19 листопада на польсько-українській нараді було вирішено, що Дієва армія зможе переправитися через Збруч на територію Польщі. 21 листопада ця переправа відбулася. Дієва армія офіційно перебувала в інтернованому стані. М. Омелянович-Павленко залишився в еміграції.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 235.

²² Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Вінніпег, 1954. С. 115.

²³ Його ж. Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська Укр. Нар. Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк. 1971. С. 209.

²⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). К., 2001. С. 12.

²⁵ Ковальчук М.А. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К., 2006. С. 280.

²⁶ Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка... С. 116.

²⁷ Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції... С. 369–371.

²⁸ Какурин Н.Е. Гражданская война. 1918–1921. СПб., 2002. С. 420.

²⁹ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма... С. 435.

³⁰ Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка... С. 124.

³¹ Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма... С. 453.

Таким чином, М. Омелянович-Павленко відіграв помітну роль у розбудові національних збройних сил в контексті Української революції 1917–1921 рр. Він від початку долучився до українського руху в армії, співпрацював як з керівництвом УНР, так і з гетьманом П. Скоропадським, ставлячи на перший план державницькі інтереси. Звернемо увагу на епізод визволення генерала представниками делегації ЗУНР — невідомо, як склалася б його доля, якби не випадкова зустріч із західноукраїнськими дипломатами, оскільки в умовах т.зв. «революційного часу» його могли б навіть розстріляти за співпрацю з попереднім гетьманським режимом. Це, безумовно, черговий раз свідчить про тогочасну політику Директорії, котра класові, соціальні інтереси ставила вище за інтереси державницької консолідації. Також вагому роль відіграв М. Омелянович-Павленко в командуванні

Українською галицькою армією, проведенні першого Зимового походу, коли багато в чому завдяки стратегічному мисленню генерала Дієву армію УНР вдалося врятувати з «трикутника смерті». Ставлення М. Омеляновича-Павленка до державних утворень доби Української революції та їх керівників було досить різним. Він засуджував політику діячів Центральної Ради в грудні 1917 року, схвально ставився до гетьманських нововведень, переймаючись окремими недоліками, мав значні розходження із С. Петлюрою. Тим не менш, діяльність Михайла Омеляновича-Павленка в контексті Української революції 1917–1921 рр. була результативною. Перспективу подальших розвідок вбачаємо у висвітленні діяльності генерала в структурах козацтва часів Гетьманату, а також поглиблене дослідження його взаємостосунків з С. Петлюрою та П. Скоропадським.

ДЖЕРЕЛА

1. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920) / О. Доценко. — К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. — 376 с.
2. Какурин Н.Е. Гражданская война. 1918–1921 / Н.Е. Какурин, И.И. Вацетис ; под ред. А.С. Бубнова и др. — СПб. : ООО «Издательство «Полигон»», 2002. — 672 с.
3. Ковальчук М.А. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М.А. Ковальчук. — К. : Темпора, 2006. — 576 с.
4. Кривошея В.В. Нащадки козацько-старшинських родин на фронтах революції та громадянської війни 1917–1920 років / В.В. Кривошея // Гілея. — 2007. — Вип. 9. — С. 208–217.
5. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. — Л. : Світ, 1992. — 713 с.
6. Литвин М.Р. Військова еліта Галичини : моногр. / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. — Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — 376 с.
7. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І.П. Мазепа. — К. : Темпора, 2003. — 608 с.
8. Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С.В. Образцов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. — 221 с.
9. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920 рр.) / М.В. Омелянович-Павленко. — К. : Темпора, 2007. — 608 с.
10. Тинченко Я.Ю. Українські збройні сили, березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я.Ю. Тинченко. — К. : Темпора, 2009. — 480 с.
11. Удовиченко О.І. Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська Укр. Нар. Республіки. Рік 1919 / О.І. Удовиченко. — Нью-Йорк, 1971. — 264 с.
12. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921 / О.І. Удовиченко. — Вінніпег, 1954. — 179 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 235.
14. ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 128.
15. ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 2а.
16. ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 31–32.
17. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. — Філадельфія; Нью-Йорк : Булава, 1960. — 317 с.

REFERENCES

1. Dotsenko, O. (2001). Zymovyi pokhid (6.XII.1919–6.V.1920). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 376 p. [in Ukrainian].
2. Kakurin N. E., & Vatsetis I. I. (2002). Grazhdanskaia voina. 1918–1921. SPb.: «Poligon», 672 p. [in Russian].
3. Kovalchuk, M. A. (2006). Nevidoma viina 1919 roku. Ukrainsko-bilohvardiiske zbroine protystoiannia. Kyiv: Tempora, 576 p. [in Ukrainian].
4. Kryvosheia, V.V. (2007). Nashchadky kozatsko-starshynskykh rodyn na frontakh revoliutsii ta hromadianskoi viiny 1917–1920 rokiv. *Hileia — naukovyi visnyk*, 9, 208–217 [in Ukrainian].
5. Krypiakevych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., Shramchenko, S. (1992). Istoriiia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.) Lviv: Svit, 713 p. [in Ukrainian].
6. Lytvyn, M. R. & Naumenko, K. Ye. (2004). Viiskova elita Halychyny: monohrafiia. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 376 p. [in Ukrainian].
7. Mazepa. I. P. (2003). Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921 rr. Kyiv: Tempora, 608 p. [in Ukrainian].
8. Obraztsov, S. V. (2010). Viiskova ta hromadsko-politychna diialnist M. Omelianovycha-Pavlenka (1878–1952 rr.). Candidate's thesis, Kyiv, 228 p. [in Ukrainian].
9. Omelianovych-Pavlenko, M. V. Spohady komandarma (1917–1920 rr.). Kyiv: Tempora, 608 p. [in Ukrainian].
10. Tynchenko, Ya. Yu. (2009). Ukrainski zbroini syly, berezen 1917 r.–lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii). Kyiv: Tempora, 480 p. [in Ukrainian].
11. Udovychenko, O. I. (1971). Tretia Zalizna Dyviziiia. Materialy do istorii Viiska Ukr. Nar. Respubliki. Rik 1919. New York, 264 p. [in Ukrainian].
12. Udovychenko, O. I. (1954). Ukraina u viini za derzhavnist. Istoriiia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh Syl 1917–1921. Winnipeg, 179 p. [in Ukrainian].
13. TsDAVO Ukrainy. F. 1075, Op. 2, Spr. 4, Ark. 235.
14. TsDAVO Ukrainy. F. 1077, Op. 1, Spr. 1, Ark. 128.
15. TsDAVO Ukrainy. F. 1077, Op. 2, Spr. 1, Ark. 2a.
16. TsDAVO Ukrainy. F. 2188, Op. 1, Spr. 1, Ark. 31–32.
17. Tsehelskyi, L. (1960). Vid lehend do pravdy. Spomyny pro podii v Ukraini, zviazani z Pershym Lystopadom 1918 r. Filadelfiia; Niu-York: Bulava, 317 p. [in Ukrainian].

Andrii Sydorenko

M. OMELIANOVYCH-PAVLENKO'S FIGURE IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921s

Celebrating the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–192s gives us an opportunity to discover unknown pages of history and figures of that time. General Mykhaylo Omelianovych-Pavlenko was a talented military officer of the Russian imperial army, and with the beginning of the revolution actively took part in the Ukrainian national state formatuion. He was one of the founders of the Ukrainian Armed Forces. Omelianovych-Pavlenko's role in the processes of formation of the Ukrainian Cossacks was quite fruitful. His leadership of the UGA during the Polish-Ukrainian confrontation and the commander of the UNR Acting Army during the Winter Campaign could be reckoned as one of his greatest achievements. Thus, Mykhailo Omelianovych-Pavlenko played a significant role in examining the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921s. The importance of this topic is connected to the historiography issues about general showed as individual person and didn't correspond to the events of Ukrainian Revolution.

The subject of this research is the military and social activities of Omelianovych-Pavlenko in 1917–1921s. Methods of research are empirical (the general observation of Omelianovych-Pavlenko's activity, the comparison in various state structures of the revolution) and theoretical (the analysis of general's activity at different stages of the revolution and the synthesis of the received results in a single logical series). The results of the study make it possible to trace the general activities of the events of the revolution, determine his role in military formations, and clarify his attitude towards contemporary political figures and state entities.

Key words: M. Omelianovych-Pavlenko, Ukrainian Revolution of 1917–1921s, Army of UNR, Ukrainian Galician Army, First Winter Campaign.

Дата надходження статті до редакції: 19.03.2018.

Олександр Уткін

ВИЩА АГРАРНА ШКОЛА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1922–1935 РР.)

У статті на основі значного фактичного матеріалу, архівних документів аналізується історія створення та діяльності Української господарської академії (УГА) в Чехословаччині (1922–1935 рр.) як вищої школи політехнічного типу, що функціонувала на традиціях української вільної науки, культури і патріотизму.

Ключові слова: Українська господарська академія, професорсько-викладацький колектив, студентська громада, навчальний процес, науково-дослідна та видавнича діяльність.

Актуальним до сьогодні залишається дослідження наукових доробків вчених української діаспори. До революціонізації світового наукового процесу причетні українські професори-економісти В.П. Тимошенко, О.К. Мицюк, кооператори Б.М. Мартос, С.В. Бородаєвський, лісівник Б.Г. Іваницький, мікробіолог П.Є. Андрієвський та інші. Однією з поважних сторінок наукового життя української діаспори у міжвоєнний період (1920-ті — 1930-ті рр.) є діяльність Української господарської академії у Подебрадах.

Одним з перших, хто повністю описав функціонування та структуру Академії був Симон Наріжний¹. Значний масив інформації було віднайдено у Центральних державних архівах України (ЦДАВО, ЦДАЗУ, ЦДАГО). **Актуальність** нашої розвідки зумовлена потребою поглибленого вивчення питання діяльності наукових, освітніх, культурних та інших установ української діаспори в країнах Заходу, визначення їхньої ролі у збереженні українства.

Метою статті є аналіз змісту навчального процесу та форм участі українських учених в освітньо-виховному процесі Академії у Подебрадах.

Після поразки Української революції 1917–1920-х рр. частина населення України, яка боролась за створення незалежної держави, не сприймала встановлення радянської влади і вимушено залишила свою Батьківщину, ставши емігрантами в країнах Заходу. Цю емігрантську хвилю називають «політичною еміграцією», яка поповнювала своєрідні анклавні українців у США, Канаді, Болгарії, Румунії, Польщі, Німеччині, Чехословаччині та інших країнах світу.

Потрапивши в інонаціональне середовище, недосконало володіючи місцевою мовою, не знаючи традицій і діючих законів, українці, щоб не відчувати себе самотніми, об'єднувалися в організацію «Самопоміч», інші структури, які обслуговували їхні життєві потреби, протистояли денационалізації та різним акціям асиміляційного характеру. У діаспорних утвореннях старше

покоління жило в колі борців за самостійну Україну і панування в ньому думок про «виключно національні інтереси», а молодше покоління — «чехізувалося»: «Діти, майже без виключення, не знають української мови, і це надзвичайно сумне явище», — писав один із українців, який емігрував у Чехословаччину².

Важливу роль щодо відродження українства відігравали культурно-освітні, наукові й науково-технічні установи, які мали науково-дослідні центри та навчальні заклади, що готували освічені кадри, виховані на традиціях української вільної науки і патріотизму³. Одним із таких центрів стала Українська господарська академія, створена у 1922 р. за сприяння Українського громадського комітету в Празі на чолі з М.Ю. Шаповалом у чехословацькому місті Подебради з метою підготувати «вчених-агрономів, лісівників, економістів, кооператорів, статистиків, меліораторів, гідротехніків та технологів»⁴. Навчальна програма уточнювала деякі питання, відзначаючи, що Академія, по-перше, готує молодих національно свідомих українців, які опинились за кордоном, до активної участі в майбутній господарській відбудові України; по-друге, в процесі науково-педагогічної праці має згуртувати вчену інтелігенцію, фахово підготовлену на кращих взірцях європейської методики науки і практики, яка в певний час стане служити розбудові власної української держави⁵.

Створення Академії відбувалось у складних умовах після закінчення Першої світової війни. «Не було ні таблиць, ні збірок, ні пристроїв, ні одної фахової книги й ні одного українського підручника, — свідчив професор Б.Г. Іваницький, — але було в нас ясне розуміння важливості й відповідальності за ту справу, до якої ставали ми після невдач боротьби за державність. Було глибоке почуття національного обов'язку...»⁶.

² ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці. Подебради, 1928. С. 5.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 2.

⁶ Свято Подебрадської академії. 1922–1932. Подебради, 1932. С. 3.

¹ Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 1. Культурна праця між двома світовими війнами. Прага, 1942. 250 с.

Загальні збори Українського громадського комітету у Празі 17 січня 1922 р. обрали спеціальну організаційну комісію, що мала: а) подбати про допомогу українським вченим і культурним силам в Україні; б) подбати про врятування українських вчених і культурних сил на еміграції шляхом використання їх в культурно-освітній роботі, підготовці української молоді інтелігенції, спеціалістів у господарських та технічних галузях. У зв'язку з цим комісія звернулася до Управи всеукраїнської спілки сільськогосподарських техніків, що знаходилась в еміграції на території Польщі, з проханням допомоги. Науковці з цієї спілки, позитивно вирішивши згадане питання, зробили і надіслали проект програми школи, а згодом приїхали до Чехословаччини й перейняли організацією Академії, ставши її професорами. Академія розташовувалась в старовинному замку чеського короля Юрія Подебрадського (1420–1471 рр.) у м. Подебради⁷.

В організаційних питаннях навчання студентів Академія підпорядковувалась Міністерству хліборобства. Матеріально-фінансовим забезпеченням займався Міністерство закордонних справ Чехословаччини, за кошти якого утримувалась вся академія та виділялись стипендії студентам, які не мали жодних засобів для навчання. Частина грошей для придбання учбових приладів надавало Міністерство хліборобства. Фінансові компенсації Чехословаччині щорічно надавала Ліга Націй для допомоги емігрантам із колишньої Російської імперії. За рахунок цих коштів утримувались культурно-освітні установи, виділялись стипендії. В одному із звітів відзначалось, що в ЧСР навчалися 2132 українських студенти, з них у чеських навчальних закладах — 1389; в Українському педагогічному інституті — 119; в Українській господарській академії — 476; малярській школі — 148. На утримання студентів найбільше коштів було витрачено у 1925 р., коли навчання закінчили 750 осіб⁸. Для повноцінної діяльності навчального закладу, забезпечення всього навчального процесу, створення нових структур цих коштів не вистачало. Тому потрібно було його адміністрації та викладацькому складу витрачати багато енергії та винахідливості, щоб установа завойовувала авторитет в емігрантському середовищі та громадянському суспільстві країни.

Самовіддана робота всього колективу української вищої школи сприяла подоланню труднощів становлення й розвитку та доброзичливому ставленню до неї урядових чиновників, що своєю

⁷ Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці. С. 6.

⁸ Піскун В. Мотивація розбудови мережі наукових установ українською політичною еміграцією у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 5. Острого; Торонто; Нью-Йорк, 2005. С. 55.

чергою відбивалось на рості щомісячного фінансування Академії. Якщо її перший бюджет був скромним, складаючи щомісячно 70 тис. чеських корон, то у 1927/1928 навчальному році він збільшився до 250 тис. корон без стипендії, а в 1931 р. складав 1,6 млн корон. З 1 січня 1928 р. УГА почала підпорядковуватись лише Міністерству хліборобства⁹.

З перших років існування нова вища школа мала 3-річний термін навчання студентів, дещо пізніше — 4-річний. Вона розвивалася, зростав обсяг робіт, збільшувалася кількість студентів, змінювалися навчальні плани. Ці зміни виходили за межі повноважень, зафіксованих в основному регламентуючому документі академії — Статуті. Його ухвалила професорська рада академії 23 травня 1925 р., а затвердило Міністерство закордонних справ Чехословаччини. Відповідно до нового Статуту виконавчим органом професорської ради Академії був сенат із 6 осіб — ректор, проректор, секретар та декани факультетів, які користувалися правом вирішального голосу. Очолював сенат ректор, а його заступником визначався проректор. Сенат вирішував усі справи адміністративного і фінансово-господарського характеру. Як голова ректор репрезентував Академію на різних заходах, дбав про реалізацію постанов професорської ради, сенату та інших загальноакадемічних структур, контролював академічне життя закладу. Зокрема, в 1927/1928 навчальному році членами сенату були обрані: ректор — професор С.П Тимошенко; проректор — І.С. Шеремитинський; секретар професорської ради — доцент О.І. Бочковський; декан агрономічно-лісового факультету — професор К.А. Мацієвич; продекан — доцент М.С. Косюра; в.о. секретаря — інженер К. Подоляк; декан економічно-кооперативного факультету — професор Л.Л. Бич; продекан — доцент М.М. Добровольський, секретар-лектор В.К. Приходько; декан інженерного факультету — доцент Є.О. Сокович; продекан — доцент В.М. Іваніс; секретар — доцент С.М. Романовський. Фінансово-господарська комісія на чолі з ректором опікувалася фондами утримання студентів Академії. Його заступником був проректор. Членами комісії стали: по одному представнику від кожного факультету, представники чехословацького уряду та слухачів академії. Коли ж Академія підпорядковувалась лише одному Міністерству хліборобства цю комісію ліквідували.

Контрольні функції в діяльності різних утворень Академії належали ревізійній комісії, що безпосередньо підлягала професорській раді навчального закладу. До її складу входили 3 особи, з яких обирали голову і секретаря. У 1927/1928 навчальному році її очолював

⁹ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 7.

професор Л.П. Фролов, членом комісії був доцент Л.О. Грабина, секретарем — лектор О.І. Безпалко. Ректор, проректор, декани, продекани, секретарі рад та ревізійна комісія обирались терміном на 1 рік 30 червня, а виконання своїх обов'язків у них розпочиналось з наступного семестру — 1 жовтня. Професорська рада Академії обирала ректора, проректора, секретаря професорської ради та ревізійну комісію. Факультетська рада обирала деканів, продеканів і секретарів факультетів. Відповідальних осіб факультетів затверджувала професорська рада Академії¹⁰.

Культурно-освітній та виховний процес складався з академічного року, який поділявся на зимовий семестр (з 1 вересня до 1 березня) і літній семестр (з 1 березня до 1 вересня). Викладання різних дисциплін щорічно розпочиналось 1 жовтня і закінчувалось 30 червня. Після перших чотирьох семестрів і виконання запланованих практичних завдань студенти складали перед окремою факультетською комісією перший півкурсний іспит, а після прослуховування повного курсу та виконання всіх планових практичних вправ складали при цій же комісії другий півкурсний іспит. Після кожного іспиту студент отримував посвідчення із зазначенням його успіхів.

У процесі навчання виявилось, що лектори, асистенти, професорські стипендіати мали дещо занижений статус. Тому відповідні підрозділи Академії, дбаючи про високі досягнення навчального закладу, успішне оволодіння студентами програмними дисциплінами контролювали організацію та хід навчання, звернувши особливу увагу на роботу професорів, доцентів, лекторів, асистентів, професорських стипендіатів. Ця проблема стала предметом обговорення професорської ради Академії в травні 1927 р., де розглядалося питання про становище лекторів, їхню діяльність, підкреслювалося, що лекторський склад добросовісно виконує свої обов'язки, але він усунений від вирішення педагогічних справ на факультетах, що зневажає його право. Асистенти і професорські стипендіати в УГА, хоч і ведуть самостійний виклад наукових дисциплін і вправ, але їх не запрошують на засідання професорських рад. Професорські стипендіати не зараховуються до педагогічного складу Академії. Сенат і професорські ради факультетів при вирішенні особливо важливих справ запрошують студентів, вивчають їх думку, ігноруючи думки лекторів, асистентів і професорських стипендіатів, що негативно впливає на хід академічної роботи і створює серед педагогів напружені відносини. Ці недоліки професорська рада ліквідувала та внесла зміни в Статут УГА в травні 1927 р.¹¹ Кваліфікація професорсько-викладацького складу проводилась

на основі загального порядку, діючого у вищих школах.

Кількість викладачів Академії періодично змінювалась. У 1928 р. їх налічувалось 96 осіб, потім цей показник зменшився до 70 (28 професорів, 17 доцентів, 16 лекторів і 9 асистентів). Лише 12 професорів працювали в ній 1931 р. Окрім того, в Академії викладали 19 громадян Чехословаччини, з них 7 професорів, 5 доцентів — представники чеських інститутів та університету, а також фахівці з інших дисциплін, що викладались в українському навчальному закладі¹². Зменшення кількості викладачів пояснюється заявою чехословацького уряду про заборону зараховувати слухачів на 1 курс із 1928 р., припинення фінансування і поступову ліквідацію Академії після її закінчення студентами, які навчались. За національним складом серед викладачів переважали українці — 70 осіб¹³. У Академії діяв інститут стипендіатів, який готував кадри для науково-дослідної роботи. 1932 р. їх нараховувалось 40 осіб¹⁴. Чимало професорів були відомими вченими, мали високий авторитет у науковому середовищі. До них відносяться агрономи В. Доманицький, В. Чередиєв, К. Мацієвич; лісівник Б. Іваницький; економісти О. Мицюк, В. Садовський, В. Тимошенко; кооператори Б. Мартос, С. Бородаєвський; статистик Ф. Щербина; соціологи О. Бочковський, В. Сапіцький; правознавець В. Старосольський; хіміки І. Горбачевський, С. Комарецький; історики В. Біднов, М. Славінський, професори чеських високих шкіл — лісівник В. Шевчик, агрохімік Ю. Стоклава, зоолог Т. Кашпарек тощо.

Професорсько-викладацький склад для ефективної діяльності з підготовки кадрів, розвитку науково-дослідної роботи повинен був мати відповідні організаційні структури вищої політехнічної школи з найважливіших напрямів економіки та хорошу матеріально-технічну базу навчання. Такі потреби врахував Уряд Чехословаччини. На основі закону Ч-281 від 9 квітня 1920 р. і розпорядження Міністерства хліборобства створена Академія мала три факультети: 1) агрономічно-лісовий з агрономічним та лісовим відділами; 2) економічно-кооперативний з економічним, кооперативним та статистичним відділами; 3) інженерний з гідротехнічним, межовим (не відкритим), хіміко-технологічним відділами.¹⁵

¹² ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 23, 160, 202.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 100–110.

¹⁴ Піскун В. Мотивація розбудови мережі наукових установ українською політичною еміграцією у 20-х рр. ХХ ст. С. 4.

¹⁵ Українська господарська академія в ЧСР. Подебради (1922–1935). Нью-Йорк: Абсолютенти Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту, 1959. Т. 1. С. 17.

¹⁰ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 11.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 40–43.

Окрім того, студенти агрономічно-лісового факультету студювали предмети і вправи з основ вищої математики, а також вивчали нарисну геометрію, фізику, хімію неорганічну, хімію органічну, хімію аналітичну, агрохімію, сільськогосподарську технологію, біохімію, гігієну та санітарію, енциклопедію сільськогосподарської меліорації, меліорацію землі, лісове законодавство, лісове рахівництво, сільськогосподарське будівництво, народне господарство, кооперацію, право публічне, право приватне, німецьку мову, чеську мову, історію України та історію української літератури. Викладання цих предметів здійснювали лектори з інших факультетів¹⁶.

Важкі багатопланові завдання ставились викладачам 20 кафедр економічно-кооперативного факультету. Його декан — професор Б.П. Матюшенко — в 1926 р. відзначав, що на факультеті готуються спеціалісти «для активної керівної участі в господарській розбудові України», спроможні реалізувати економічну політику держави, служити в центральних і місцевих органах влади і управління, державних і приватних структурах промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства, кооперативних утвореннях¹⁷.

Майбутні інженери-економісти з економічного відділу (підвідділ банківсько-комерційний) вивчали 62 наукові дисципліни. Випускники економічного відділу — фахівці консульської служби та торговельна агентура за кордоном разом з дипломом отримували посвідчення про закінчення дотичного підвідділу на лекціях, семінарських і практичних заняттях. Вони займались вивченням історії господарського побуту, теорії політичної економії, економічної географії, соціальної політики, міжнародного права, практики консульської служби, міжнародних торговельних договорів, митної служби, організації зовнішньої торгівлі тощо. Випускники економічного та статистичного відділів вивчали багато наукових предметів¹⁸. Економічно-кооперативний факультет мав 20 кафедр.

Наявність 59 кафедр Академії, набір навчальних дисциплін, їх обсяги, термін навчання та його організація позитивно характеризують навчально-науковий комплекс, що діяв на зразок західноєвропейських вищих шкіл. В УГА дотримувались принципів надання широкої наукової підготовки студентам, стимулювання самоосвіти, вивчення літератури з різних дисциплін.

У 1922 р. на 1-й курс Академії було прийнято 162 особи. За весь період її функціонування в ній навчалися 786 студентів (найбільше у 1926–1927 рр. — 613). Академію закінчили зі званням

інженера 569 осіб: агрономів — 125, лісівників — 92, хіміків-технологів — 58, гідротехніків та економістів-кооператорів — 167. Більшість студентів до 1926–1927 рр. отримувала стипендію від чехословацького уряду. Серед них переважали українці, чимало було росіян, білорусів, був ще один болгарин¹⁹. Починаючи з 1927 р., уряд Чехословаччини стипендії студентам Академії не виділяв. Незаможним студентам допомагало товариство «Сільський господар» та Благодійний комітет²⁰. Частина випускників Академії протягом 1927–1944 рр. працювала на західноукраїнських землях, 100 осіб займались різними видами діяльності в культурно-просвітній, економічній і громадсько-політичній сферах Закарпаття та Пряшівщини²¹.

Основна маса студентів об'єдналась в Громаду студентів Української господарської академії та Українську академічну громаду. Мету діяльності академічної громади розкрив її часопис. У ньому відзначалось, що громада спільними зусиллями виступає за організованість студентського життя, підвищення інтелектуального рівня всіх студентів, національно-культурний розвиток українських емігрантів, привнесення в скарбницю української культури максимальних вкладів.

При створенні Господарської академії передбачалось, що її студенти не будуть брати активної участі в політичному житті української діаспори або ж використовувати різні події, які посилюватимуть політичні аспекти всупереч цілеспрямованому навчальному процесу. Зокрема, в грудні 1922 р. лідери Української академічної громади при УГА організували загальні надзвичайні збори, на яких студенти протестували проти відокремлення Академії від Українського громадського руху. Виступ студентів без відома адміністрації УГА було визнано як такий, що набирає політичного характеру. «Бажаючи усунути всяку політику з академічного життя, протестуємо проти спроб втягнення студентства в політичні комбінації, які шкідливо відбиваються на академічному житті», — говориться в протоколі цих надзвичайних зборів²².

Незважаючи на такі заяви, відбувались спроби політизації студентства, оскільки серед студентів і викладачів були прихильники партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, галицьких радикалів, гетьманців, націоналістів, але партійне життя носило поміркований характер. Керівництво

¹⁹ Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 1. Культурна праця між двома світовими війнами. С. 139.

²⁰ Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. С. 53.

²¹ Українська господарська академія в ЧСР. Подєбради (1922–1935). С. 90–102.

²² ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 51.

¹⁶ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 17–18.

¹⁷ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 3.

¹⁸ Українська господарська академія в ЧСР. Подєбради (1922–1935). С. 20–29.

академічної громади заявило, що їх організація не займається політичною діяльністю. «Всі вже мусять бути свідомі того, що політичні рахунки в нашому організаційному житті лише гальмують наш розвиток», — повідомлялось у «Бюлетені Української академічної громади при УГА»²³. Про це ж говорив 20 лютого 1924 р. ректор Академії, попереджаючи про недопустимість ведення студентами ідеологічної боротьби з іншими студентами — прихильниками СРСР. Він нагадав погрозу Міністерства закордонних справ, що при повторному виявленні таких фактів студентів вивуватці можуть бути позбавлені стипендії або ж звільнені з Академії²⁴. Разом з тим керівництво Академії, враховуючи установки чехословацького уряду з цього питання, не виключало проведення окремих важливих політичних акцій, що стосувались України. Зокрема, відбувались різні жалобні заходи з приводу загибелі С.В. Петлюри, підготовки органами ДПУ судового процесу над членами Спілки визволення України²⁵.

Заборона політичної діяльності українським емігрантам витікала з постанови уряду Чехословаччини «Руська допомогова акція» (1921 р.). У ній Міністерством закордонних справ рекомендувалося створити необхідні умови російським і українським емігрантам для того, щоб вони займалися плідною працею і стали дійсними членами спільноти²⁶.

Оцінюючи сутність «чехословацької допомогової акції» ректор УГА, професор Б.Г. Іваницький, на святкуванні 10-річчя вузу в 1932 р. заявив, що ця акція для української еміграції є шляхетним вчинком, проявом високого гуманізму, «культурно й політично має далекосяжне історичне значення, як з погляду українських визвольних змагань, так і з погляду чесько-українських відносин»²⁷.

Студентська громада Академії протягом всього періоду її існування, відчуваючи вплив чеського середовища, побуту і способу життя корінного населення, розвивалася на основі національних духовно-культурних цінностей. У студентському колективі все це розкривалось в культурно-освітніх заходах, таких як діяльність драматичних студій, музичних, хорових, танцювальних, літературних гуртків, лекторіїв, відзначення державних і релігійних свят, проведення спортивних змагань. Уся культурно-масова робота спрямовувалась на формування національної свідомості²⁸.

²³ Бюлетень Української академічної громади при УГА. Подєбради. 1924. 2 лютого.

²⁴ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2.

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 285. Арк. 9.

²⁶ Піскун В. Мотивація розбудови мережі наукових установ українською політичною еміграцією у 20-х рр. ХХ ст. Острого; Торонто; Нью-Йорк, 2005. С. 54.

²⁷ Свято Подєбрадської академії. 1922–1932. С. 3.

²⁸ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939. 1999. 271 с.

Як навчальну і науково-дослідну структуру Українську господарську академію характеризують інтенсивна видавнича діяльність професорсько-викладацького складу, підготовка нових підручників, монографій, наукових збірників, участь у міжнародних наукових форумах (з'їзди, конференції, конгреси, симпозиуми). За весь період існування в Академії було видано 698 наукових праць, переважно підручників для студентів. Більшість їх видавалась літографським друком в кількості 50–150 примірників. Підручники з дрібних фахових дисциплін, 6–8 примірників, виготовлялись на друкарській машинці. Було видано понад 200 нових українських підручників²⁹. Друкування монографій, наукових збірників через брак фінансів і відсутність широкого ринку розпочалася з 1927 р., коли вийшли у світ «Записки Української господарської академії» (Т. 1.), згодом — другий том цих «Записок...». Їх автори — професори академії — розглядали питання економіки, сільського господарства та кооперації.

Засноване в 1922 р. професорами і студентами «Українське видавниче товариство при УГА» та його різні організації на початок 1928 р. видали 245 публікацій. Найбільше — 156 публікацій — здійснило видавниче товариство, інші організації — 33, Академія — 31, кабінет приватного господарства — 10. Товариство кооператорів видрукувало 6 книг, більшість яких присвячена історії кооперативного руху, його сутності, діяльності кооперативів. Ці ж питання висвітлювались товариством «Розповсюдження кооперативного знання» при УГА у періодичному виданні «Кооперативний огляд». У ньому відзначались успіхи у відродженні кооперативів на Галичині і наголошувалось на незаконних діях польських судів проти кооператорів³⁰.

Протягом 1922–1935 рр. викладачі агрономічно-лісового й економічно-кооперативного факультетів наукували наукової продукції обсягом 198 друкованих аркушів. На агрономічному відділі свої дослідження публікували П. Андрієвський, К. Мацієвич, І. Мазепа, В. Доманицький, Ю. Русов, К. Осауленко та ін. Проблеми лісівництва розглядалися у працях Б. Іваницького, М. Косюри, О. Петріва, О. Колубаєва та ін. Чверть опублікованих УГА книг видавалась чеською, німецькою, французькою, англійською, іспанською та сербською мовами³¹.

Помітним явищем наукового життя академії стало дослідження теоретика кооперації професора Б. Мартоса «Теорія кооперації». Його інша робота — «Кооперативна ревізія» — висвітлює

²⁹ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1963. Т. 3. С. 1954.

³⁰ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1–2.

³¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця між двома світовими війнами. С. 162.

питання організації та ефективної діяльності різних кооперативних товариств. Про виникнення ідеї кооперації та її розвиток йшлося у роботі професора С. Бородаєвського «Історія кооперації».

Економіст-аграрій В. Тимошенко у працях «Вступ до вчення про світовий ринок», «Проблеми та розуміння конкуренції», «Вчення про світове господарство», а також в опублікованій у 1930 р. монографії «Роль сільськогосподарських коливань у діловому циклі» обґрунтував сутність «географічної економії», показавши взаємозв'язок географічного розташування країн з можливостями їхнього ефективного розвитку народногосподарського комплексу.

Професор К. Мацієвич, аналізуючи сільськогосподарську економію, аграрну політику, економічні проблеми України, багато зробив для розвитку теорії та практики агрономії, поширення агрономічних знань серед населення, використання мінеральних добрив та ефективної сільськогосподарської техніки.

Професор Б. Іваницький став фундатором школи українських лісівників. Головні положення його вчення викладені у двотомній монографії «Ліси й лісове господарство на Україні», «Ліс і біологічні типи деревних порід», «Курс лісівництва», «Дендрологія (наука про лісові породи)».

Творчий підхід професорсько-викладацького складу академії до організації і змісту навчального процесу, науково-дослідної роботи виявився у підготовці перших технічних довідників для вищих шкіл українською мовою. Здебільшого вони були надруковані літографським способом. Для розбудови української технічної номенклатури фахівці лісівницької термінологічної комісії підготували німецько-український «Лісотехнічний словник», «Російсько-український сільськогосподарський словник». У Академії сприяли такій роботі 50 діючих культурних, громадських, спортивних організацій, в тому числі 9 науково-професійних і фахових³². Викладацьку, виховну, науково-дослідну, видавничу роботу вчені Академії розглядали як нерозривні елементи життєдіяльності науковців, їх обов'язків з виховання і становлення повноцінної людської особистості.

Про наукові здобутки, успіхи в навчанні і вихованні свідчили позитивні відгуки чеської та емігрантської преси: Диплом відзначення Чехословацької хліборобської ради за праці студентів на господарській виставці в Празі 1923 р.; надання наукової стипендії Рокфеллерівського фонду професору В. Тимошенку, нагородження Почесним дипломом Міністерства хліборобства ЧСР за шкільні експонати на празькій виставці 1924 р.; Похвальний диплом Хліборобської єдноти в ЧСР за експонати з лісівництва 1924 р.; Диплом центрального союзу бджолярів за виставлене шкільне приладдя на виставці в Шлезькій

³² Там само. С. 50.

Остраві 1924 р.; Велика державна бронзова медаль за експонати на господарській виставці в Празі 1926 р., — окрім цих, академія отримала низку інших нагород³³.

Відзнаки чехословацької держави демонстрували, що українська вища школа не поступалася аналогічним структурам європейських країн. Вони відрізнялися між собою лише наявністю в академічній програмі ряду українознавчих дисциплін. Інтеграції українців в науково-освітне і суспільне середовище країн проживання сприяли наукові стосунки з вченими та дослідницькими структурами, лояльне ставлення урядовців до реалізації деяких пропозицій лідерів емігрантських формувань, діяльність українських вчених, громадських і політичних діячів у впливових міжнародних об'єднаннях.

Такою формою співпраці став Український академічний комітет, створений 1924 р. за пропозицією Історично-філологічного товариства при Українському університеті в Празі. Професор О. Шульгін вважав, що головною метою комітету стане «маніфестація нашої наукової праці взагалі»³⁴. Комітет очолив професор Ф. Щербина, заступниками голови стали професори С. Смаль-Стоцький та Д. Антонович. Комітет діяв до 31 травня 1926 р. при Історично-філологічному товаристві як його автономний орган, згодом став окремою організацією³⁵.

За ініціативи українців на початку 1925 р. Інститут інтелектуальної співпраці при Лізі Націй на сесії обговорив питання про офіційне визнання Українського академічного комітету. Професор О. Шульгін як офіційний представник комітету в Женеві зробив доповідь на тему «Організація українських наукових сил та Ліга Націй», де підкреслив важливість діяльності цього комітету для об'єднання українських вчених, їхнього утвердження на міжнародній арені шляхом входження в національну комісію інтелектуальної співпраці при Лізі Націй. 18 травня 1925 р. у Подебрадах утворилось Академічне товариство української професури та студентства при Лізі Націй. Ставши повноправним членом Міжнародної університетської федерації, її учасники поширювали ідеї Ліги Націй та підтримували ділові зв'язки з міжнародними організаціями³⁶.

Вчені української діаспори взяли активну участь в роботі Міжнародного з'їзду слов'янських ботаніків, Міжнародному аграрному з'їзді, Міжнародному хліборобському з'їзді, Міжнародному з'їзді лісівників. Український академічний комітет виступив одним із організаторів

³³ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 7.

³⁴ Шульгін О. Український науковий з'їзд за кордоном. (Лист з Праги) // Тризуб. 1926. 18 квітня. С. 11–12.

³⁵ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця між двома світовими війнами. С. 204–205.

³⁶ Там само. С. 113.

I та II наукових з'їздів. I Український науковий з'їзд відбувся 3–7 жовтня 1926 р. у Празі. Його делегатами стали 1400 осіб, в тому числі професори Української господарської академії, Українського педагогічного інституту, Українського празького університету, а також вчені з Німеччини, Франції, Польщі, Румунії, Бельгії, Галичини, Латвії. У президії з'їзду знаходились члени академічного комітету й організаційної комісії. Головою наукового форуму обрали академіка І. Горбачевського, а заступниками — професорів Б.Г. Іваницького та В. Сімовича³⁷.

Виступи вчених присвячувались важливим проблемам науки і техніки, розвитку сільського та лісового господарства. Було заслухано 154 доповіді. На агрономічно-лісівничій підсекції (секція природничих наук) свої реферати читали професори К. Мацієвич («Про сільськогосподарські райони України») та В.М. Чередієв («Сучасна методологія дослідження ґрунтів»). Професор Б. Іваницький зробив дві доповіді: «Головні типи займищ та лісових формацій на території, заселеній українським народом» і «Основні завдання лісівника-культурника на Україні у світлі практики осередкового європейського лісівництва», в яких аналізував істотні питання розвитку лісового господарства і основних завдань лісівників в Україні. Доповіді виступаючих викликали жваве зацікавлення. У дебатах виступило 267 осіб³⁸. У цілому, за оцінками керівництва громадських організацій та освітньо-дослідних структур української діаспори, з'їзд, маючи широке представництво вчених різних галузей знань з різних країн та об'єднань, успішно працював у європейському науковому просторі.

На II Українському науковому з'їзді, що проходив 20–24 березня 1932 р. у великій аудиторії філософського факультету Карлового університету у Празі, було 104 делегати. Було заслухано 159 доповідей з різних галузей науки, техніки, народного господарства³⁹. Професор Д.І. Дорошенко на пленарному засіданні зробив доповідь на тему «Організація української наукової праці на еміграції та її висліди на останнє десятиліття», де охарактеризував результати освітньої та науково-дослідної роботи в технічно-господарських та гуманітарних галузях, зазначивши, що УГА в 1922–1931 рр. випуском 37 томів праць з різних галузей знань збагатила технічну літературу українською мовою.

³⁷ Шульгін О. Український науковий з'їзд за кордоном. (Лист з Праги) // Тризуб. Париж. 1926. 18 жовтня. С. 11–13.

³⁸ Український науковий з'їзд в Празі. Дні 4, 5 та 6 жовтня 1926 р. Підсекція агрономічно-лісова // Тризуб. Париж. 1926. 7 листопада. С. 15–16.

³⁹ II Український науковий з'їзд у Празі. Листи з Праги // Тризуб. 1932. 17 квітня. С. 2–10.

Науково-дослідну роботу розгорнули діячі створеної у 1926 р. у Подєбрадах Лісової спілки при УГА на чолі з професором Б. Іваницьким. Члени спілки — науковці і студенти академії, виключно лісівники, ставили за мету поглиблення фахових знань, ознайомлення з сучасним станом лісівництва та лісів України, досягненнями лісівничої науки⁴⁰. 1928 р. вони об'єдналися у Спілку лісівників Чехії, члени якої, розвиваючи українську школу лісівництва, поглиблено вивчали наукові і практичні питання лісового господарства в країнах поселення, здобути знання українці поширювали шляхом доповідей на регіональних та міжнародних зібраннях вчених, зокрема Міжнародного з'їзду лісівників, лекцій, публікацій висновків власних досліджень лісу, матеріалів екскурсій до великих лісових маєтків Чехії. Світові й українські досягнення у лісівництві вивчалися в аграрних вузах діаспори. В цьому напрямку, сумлінно виконуючи свої обов'язки, діяли члени Спілки лісівників, яких 1933 р. нараховувалось 100 осіб. Значна частина їх мешкала в Чехії та Польщі, а також в Румунії, Болгарії, Бразилії, Аргентині⁴¹.

Попри успішну наукову й освітню роботу, діяльність Академії поступово припинялася через економічну кризу, зменшення фінансування. Офіційно її ліквідували відповідно до постанови Ради міністрів ЧСР від 31 грудня 1935 р. та наказу Міністерства хліборобства від 1 січня 1936 р., а її спадкоємцем став Український технічно-господарський інститут в Подєбрадах, що продовжив діяльність як заочна вища політехнічна школа.

Врятувати Господарську академію намагались створене 1931 р. у Празі Товариство прихильників УГА. Ініціативним документом, що поклав існування цього товариства, стало звернення професора С. Гольдемана до професорської ради Академії від 15 травня 1931 р. У ньому говорилося: «Ми будували нашу школу із завзяттям, свідомі того, що нам припадає щастя в найтяжчу годину творити одну із найважливіших підвалин її майбутнього відродження, осередок культурної творчості, притулок для збереження старих і виховання нових сил для майбутньої праці в краю⁴². Коли ж питання ліквідації вже визначено, — писав професор С.І. Гольдман, — передумовою її роботи є забезпечення притулку матеріально-фінансових засобів. Для цього потрібно щорічно 30 тис. американських доларів, які можна отримати від зарубіжних українців з різних країн, і це завдання може вирішити Товариство прихильників УГА». Професорська рада навчального

⁴⁰ Хроніка. З Чехословаччини. З життя Спілки українських лісівників при УГА в Подєбрадах // Тризуб. Париж. 1926. 2 травня. С. 26–27.

⁴¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця між двома світовими війнами. С. 235–240.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 70.

закладу одногосно підтримала пропозицію про утворення названої організації й обрала виконком у складі 12 осіб, його очолив професор С. Бородаєвський, а управу — професор Б. Матюшенко⁴³. На початку 1932 р. Товариство мало своїх членів у Бельгії, Болгарії, Німеччині, Польщі, Китаї, Канаді, Румунії, США, Франції, Чехословаччині, Швейцарії, Югославії. Управа Товариства в 1936 р. організувала з'їзд для збору грошей, залучення нових членів. У цьому ж році в організації нараховувалось 547 членів, що мешкали в різних країнах Заходу. 1937 р. Товариство отримало надходжень у 60 тис. чеських корон, що були витрачені на навчальні потреби. Однак добровільних пожертвувань, внесків членів організації, платні студентів за навчання не вистачало. У зверненні Товариства до громадян у травні 1938 р. йшлося про те, що розвиток української національної школи під загрозою, тому вони «потребують грошей і лише грошей». На V з'їзді членів Товариства прихильників УГА заступник директора Українського технічно-господарського інституту професор Л. Фролов сказав, що за 5 років існування інституту надходження склали 434616 чеських корон, за які були видані підручники для студентів. Оскільки необхідного фінансового фонду організатори не зібрали, то вирішили зосередити увагу на підтримці технічно-господарського інституту⁴⁴.

⁴³ Там само. Арк. 72.

⁴⁴ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1–7.

Таким чином, Українська господарська академія, пройшовши складний і важкий період становлення, реформування та стабільного розвитку, отримала хорошу матеріально-технічну базу, кваліфікований професорсько-викладацький колектив, значну кількість студентів, добила позитивних результатів у підготовці високоосвічених фахівців, науково-дослідній, і видавничій галузях. Закономірно, що ця вища політехнічна школа позиціонувалася як елемент духовної соборності українства, доказ зрілості української науки, освіти й культури.

Досягнення навчально-наукового комплексу Академії забезпечували її авторитет на міжнародній арені та демонстрували, що українська наука за кордоном розвивалася у світовому цивілізованому просторі. Українські вчені економісти В. Тимошенко, О. Мицюк, кооператори Б. Мартос, С. Бородаєвський, лісівник Б. Іваницький, бактеріолог П. Андрієвський та ін. сприяли революціонізації науки.

Для історії науки та освіти діяльність українського вузу в Чехословаччині дає цінний матеріал щодо взаємин керівництва Академії та інших емігрантських утворень з вищими органами влади країни, особливо в організації освітньо-виховного процесу. Акцентування уваги професорсько-викладацького складу на розвитку самостійного мислення студентства сприяло формуванню менеджерів — повноцінних фахівців, інтелектуалів. Цей досвід доцільно творчо застосовувати в сучасній Україні.

ДЖЕРЕЛА

1. Бюлетень Української академічної громади при УГА. Подебради. — 1924. — 2 лютого.
2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939; ч 1 / С. Наріжний. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. — 271 с.
3. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Т. 3 / Є. Онацький. — Буенос-Айрес, 1963. — 2147 с.
4. Українська господарська академія в Чехословацькій республіці. — Подебради, 1928. — 64 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 117.
6. ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 128.
7. ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 129.
8. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 37.
9. ЦДАЗУ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 50.
10. ЦДАЗУ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 55.
11. ЦДАЗУ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 52.
12. ЦДАЗУ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 57.
13. ЦДАЗУ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 7.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 285.
15. II Український науковий з'їзд у Празі. Листи з Праги // Тризуб. — 1932. — 17.04. — С. 2–10.
16. Піскун В. Мотивація розбудови мережі наукових установ українською політичною еміграцією у 20-х рр. XX ст. / В. Піскун // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 5. — Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. — С. 51–64.
17. Українська господарська академія в ЧСР. 1922–1935. — Нью-Йорк, 1959. — 248 с.

REFERENCES

1. Biuletyn Ukrainiskoi akademichnoi hromady pry UHA. (1924). Podiebrady. [in Ukrainian].
2. Narizhnyi, S. (1999). Ukrainiska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainiskoi emihratsii. 1919 — 1939. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, 271 p. [in Ukrainian].
3. Onatskyi, Ye. (Ed.) (1963). Ukrainiska mala entsyklopediia, Vol. 3, Buenos-Aires, 2147 p. [in Ukrainian].
4. Ukrainiska hospodarska akademiia v Chekhoslovatskii respublitsi. (1928). Podiebrady, 64 p. [in Ukrainian].
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlahy i upravinnia Ukrainy. (TsDAVO Ukrainy). F. 3563, Op. 1, Spr. 117 [in Ukrainian].
6. TsDAVO Ukrainy. F. 3795, Op. 1, Spr. 128 [in Ukrainian].
7. TsDAVO Ukrainy. F. 3795, Op. 1, Spr. 129 [in Ukrainian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky (TsDAZU). F. 12, Op. 1, Spr. 37 [in Ukrainian].
9. TsDAZU. F. 12, Op. 1, Spr. 50 [in Ukrainian].
10. TsDAZU. F. 12, Op. 1, Spr. 55 [in Ukrainian].
11. TsDAZU. F. 12, Op. 1, Spr. 52 [in Ukrainian].
12. TsDAZU. F. 12, Op. 1, Spr. 57 [in Ukrainian].
13. TsDAZU. F. 12, Op. 1, Spr. 7 [in Ukrainian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 269, Op. 2, Spr. 285 [in Ukrainian].
15. II Ukrainyskyi naukovyi zizd u Prazi. Lysty z Prahy. (1932). *Tryzub*, (17.04), 2–10 [in Ukrainian].
16. Piskun, V. (2005). Motyvatsiia rozbudovy merezhi naukovykh ustanov ukrainiskoiu politychnoiu emihratsiieiu u 20-h rr. XX st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universitetu "Ostrozka akademiia"*, (5), 51–64 [in Ukrainian].
17. *Ukrainska hospodarska akademiia u Ch.S.R. 1922–1935*. (1959). New York, 248 p. [in Ukrainian].

Oleksandr Utkin

HIGHER AGRARIAN SCHOOL OF UKRAINIAN EMIGRATION (1922–1935)

In the article on the basis of factual material, archival documents it is analysed the history of foundation and work of the Ukrainian Agricultural Academy (here in after referred to as the UHA) in Czechoslovakia (1922–1935) as a polytechnic-type higher education institution, functioning on the traditions of Ukrainian free science, culture and patriotism.

The importance of the topic is due to the inadequate study of the history of the Ukrainian emigration in the Western countries, the activities of its scientific, educational, cultural and other institutions, their role in preserving Ukrainian, national and cultural values, which became the basis for the further development of science, education and culture for Ukrainians abroad.

The subject of our research is the Higher Agricultural School of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia. The methodological base of research are historical and comparative, typological, genetic, systematic methods used for a comprehensive study.

The Academy has made a significant contribution to the intellectual development of person, national and cultural values of the united Ukraine. Achievements of the Academy in the personnel training, research and publishing industry reflect the ideas of Ukrainian scholars at knowledge as a factor of socio-economic growth of the welfare of the people and deepening the influence on the establishment of national consciousness, the struggle of Ukrainians for independence. Scientists of the Academy collaborated with international organizations, participated in the work of international scientific forums, were recognized by the world scientific community, which indicates the maturity of an emigrant private high school.

For the history of Ukraine it is very important the comprehensive analysis of the functioning of Ukrainian educational and scientific structures, such as the Ukrainian Agricultural Academy in the Podiebrady (Czechoslovakia), which during 1922–1935, actively trained highly educated personnel in agro-forestry, economically-cooperative and engineering faculties. Its students wanted to learn successfully accumulated human knowledge of their specialties, distribute them, and if necessary to work in Ukraine combining science and production, to raise the economy of the republic to the level of advanced Western countries.

Key words: *Ukrainian Agricultural Academy; professorial teaching staff; student community; educational process; research and publishing activities.*

Дата надходження статті до редакції: 23.02.2018.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ У ЗБІРНИКУ НА ПОШАНУ АКАДЕМІКА О.І. СОБОЛЕВСЬКОГО (ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

У статті на основі аналізу епістолярної спадщини видатного українського та російського філолога В.М. Перетця відображено історію видання збірника на пошану академіка О.І. Соболевського. Джерелом дослідження стало листування вченого з українськими філологами й славістами, що зберігається в особовому фонді українського літературознавця С.І. Маслова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Висвітлена участь у збірнику українських вчених, як тих, які працювали в Україні, так і тих, що мешкали за кордоном.

Ключові слова: О.І. Соболевський, В.М. Перетц, епістолярна спадщина, славістика, філологія.

У 1928 р. побачив світ збірник статей на пошану Олексія Івановича Соболевського (1857–1929), який було надруковано у Ленінграді (нині — м. Санкт-Петербург) з нагоди 70-річчя видатного російського філолога-славіста, лінгвіста, палеографа, фольклориста, академіка Санкт-Петербурзької академії наук (1900). Ініціаторами підготовки збірника, присвяченого О.І. Соболевському, стали його учні, зокрема академік Всеукраїнської (1919) та Санкт-Петербурзької (1914) академії наук Володимир Миколайович Перетц (1870–1935). Поява збірника на пошану академіка О.І. Соболевського, що до неї активно долучилися провідні українські філологи-славісти, стало значним досягненням у сфері славістики та філологічної науки.

Цінним джерелом низки сучасних досліджень з історії друку окремих знакових академічних видань є епістолярна спадщина В.М. Перетця¹. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) зберігається листування В.М. Перетця з науковцями, які надіслали або мали намір представити свої праці у ювілейному збірнику на пошану О.І. Соболевського. У цій статті ми ставимо за мету проаналізувати епістолярій В.М. Перетця, що дає змогу реконструювати історію підготовки наукового збірника, присвяченого О.І. Соболевському, висвітлити участь у збірнику українських учених та означити їхню роль у виданні.

Перш ніж перейти до розгляду кореспонденції щодо збірника, присвяченого О.І. Соболевському, слід зазначити, що його

¹ Василюк О. Листи В. Перетця до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ // Східний світ. 2010. № 3. С. 5–9; Шаповал А.І. До історії видання праці В.М. Перетця «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» // Глобалізація/європеїзація і розвиток слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.). К., 2016. С. 408–411.

наукова біографія була тісно пов'язана з Україною. Випускник Московського університету (1878) О.І. Соболевський протягом 1882–1888 рр. працював доцентом (1882–1884) та професором (1884–1888) Університету св. Володимира у Києві. Свою докторську дисертацію «Нариси з історії російської мови» він захистив у Харківському університеті (1884). Наукові інтереси О.І. Соболевського стосувалися історії передусім російської, а також української й білоруської мов. Зокрема, вчений вважається одним із засновників історичної та описової діалектології української мови. У своїй праці «Нарис російської діалектології» (1892) він перший систематизував опис діалектів сучасної української мови. Крім того, в дослідженнях О.І. Соболевського вміщено численні спостереження над фонетикою, морфологією і лексичними особливостями української мови².

Помітними були здобутки О.І. Соболевського й на ниві славістики. Його внесок у розвиток слов'янської філології отримав високу оцінку як вітчизняних, так і європейських учених. За видатні досягнення у сфері славістики О.І. Соболевського було обрано членом-кореспондентом Білградської та Софійської академії наук.

Після Університету св. Володимира у Києві О.І. Соболевський завідував кафедрою російської мови і словесності Санкт-Петербурзького університету (1888–1908) та викладав в Археологічному інституті Санкт-Петербурга. Вийшовши в 1908 р. у відставку, вчений переїхав до Москви, де продовжив свою викладацьку діяльність, зокрема, читав лекції в Московському університеті та Московському археологічному інституті. За свою 50-річну науково-педагогічну діяльність О.І. Соболевський підготував багато учнів, а його

² Широкоград Є.Х. Соболевський Олексій Іванович // Українська мова : енциклопедія. К.: Українська енциклопедія, 2000. С. 582.

наукові ідеї мали вплив на формування історико-філологічних поглядів не одного покоління учених, котрі в майбутньому заснували власні наукові напрями і школи.

Одним із талановитих учнів О.І. Соболевського був В.М. Перетц, у майбутньому видатний філолог-славист, засновник Київської філологічної школи. Навчаючись у 1889–1893 рр. на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету та слухаючи лекції О.І. Соболевського з історії російської мови та давньої російської літератури, де йшлося і про давні галицько-волинські діалекти, і про «Слово о полку Ігоревім», В.М. Перетц зацікавився історією української мови та літератури. «Крім загального курсу, О.І. Соболевський, — зазначала В. П. Адріанова-Перетц у своєму нарисі про В.М. Перетца, — читав спеціальні курси — про перекладну літературу стародавньої Русі, приділяючи найбільшу увагу апокрифам і легендам, і про «Слово о полку Ігоревім». Саме цей курс на все життя заразив В.М. Перетца, за його власним визнанням, інтересом до найвидатнішої пам'ятки руської старовини та мрією знайти замість згорілого новий список її»³.

Після закінчення у 1893 р. Санкт-Петербурзького університету, В.М. Перетц був залишений О.І. Соболевським на кафедрі російської мови і словесності для підготовки до професорського звання. Захистивши магістерську (1900) й докторську (1902) дисертації та маючи намір далі досліджувати історію давньої української літератури, В. М. Перетц прагнув переїхати до Києва. Щоб допомогти своєму учню, О.І. Соболевський надіслав декану історично-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві Т.Д. Флоринському листа, де характеризував В.М. Перетца як сформованого вченого та старанного працівника, котрий зможе викладати і історію російської мови, і діалектологію⁴.

У 1903 р. В.М. Перетца за конкурсом було обрано екстраординарним професором, а у 1906 р. затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира у Києві. В університеті В.М. Перетц читав історію російської літератури та спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема, викладав спецкурс «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.», у якому знайомив студентів із забороненою тоді

історією української літератури, а також викладав такі курси, як вступ в історію літератури, церковнослов'янська мова, історія давньоруської мови, діалектологія, слов'яно-руська палеографія тощо.

У жовтні 1907 р. у Києві з ініціативи та під керівництвом В.М. Перетца розпочав роботу Семінарії російської філології, в роботі якої брали участь студенти Університету св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Учасники Семінарії досліджували питання історіографії, археографії, палеографії, текстології, теорії літератури, методології та історії літературознавства, історії давньоруської писемності, історії нової і новітньої літератури, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, історії мови і словесності, народної творчості тощо. Особлива увага приділялась вивченню матеріалів, що стосувалися історії давньої української літератури. Як зазначила В.П. Адріанова-Перетц у листі до Л.Є. Махновця, своїм учням В.М. Перетц передусім давав досліджувати теми, що стосувалися історії української літератури й долі пам'яток XI–XIII ст. в українській літературі та українських списків російських творів «московського» періоду⁵. Завдяки діяльності Семінарії В.М. Перетца було сформовано Київську філологічну школу.

Яскравим представником Київської філологічної школи був учень В.М. Перетца та активний учасник Семінарії російської філології, згодом видатний український літературознавець, професор (1935), доктор філологічних наук (1948), членкореспондент АН УРСР (1939) Сергій Іванович Маслов (1880–1957). Після від'їзду в 1914 р. В.М. Перетца до Санкт-Петербургу С.І. Маслов, працюючи приват-доцентом Університету св. Володимира, став викладати основні навчальні курси В.М. Перетца, як-от: «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.» і «Слов'яно-руська палеографія».

Творчі та дружні стосунки між С.І. Масловим і В.М. Перетцем не перервалися й після від'їзду останнього з Києва. Так, С.І. Маслов брав активну участь у підготовці до друку в Києві книги В.М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», яка побачила світ у 1926 р. як видання Всеукраїнської академії наук (ВУАН)⁶. Дієвою була участь С.І. Маслова й у підготовці збірника статей на пошану академіка О.І. Соболевського. Саме в особовому фонді С.І. Маслова в ІР НБУВ (ф. 33) відклалися

³ Адріанова-Перетц В.П. Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. С. 210.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 33. Од. зб. 8061. Арк. 1–1 зв.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 1198. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 9 зв.

⁶ Шаповал А.І. До історії видання праці В.М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку».

документи з історії підготовки збірника: циркулярний лист щодо організації видання; списки вчених-учасників і назви їхніх статей; витяги з протоколів засідань Відділення російської мови та словесності АН СРСР; коректури статей; лист про друк збірника, а також листування В.М. Перетца з філологами та славістами, які мали намір надіслати свої праці для публікації у виданні.

Крім В.М. Перетца, ініціаторами видання збірника філологічних і славистичних статей з нагоди 70-річчя академіка О.І. Соболевського були член-кореспондент ВУАН А.І. Лященко, члени-кореспонденти АН СРСР М.К. Козмін, П.К. Сімоні, В.П. Сиповський і професор П.М. Шеффер⁷. 16 листопада 1926 р. на засіданні Відділення російської мови та словесності АН СРСР після доповіді В.М. Перетца було прийнято рішення «збірник статей на пошану О.І. Соболевського включити до числа видань Відділення за 1926–1927 рр. і, виділив для нього 10 друк. арк. із наданих Відділенню, призначити редактором збірника В.М. Перетца та доручити йому організацію видання»⁸.

В.М. Перетцем був підготовлений циркулярний лист, у якому вказувалися головні вимоги до статей майбутнього збірника, а саме: до публікації у виданні приймалися статті наукового змісту з тих галузей знань, у яких працював О.І. Соболевський (статті інформаційні або суто бібліографічного характеру редакцією не розглядалися); за обсягом статті не повинні були перевищувати 4 сторінок або 8 тис. знаків; останнім терміном подання праць до редакції встановлювалося 15 грудня для вітчизняних учених і 20 грудня 1926 р. для науковців, котрі мешкали за кордоном; статті необхідно було набрати на машинці та надіслати до Ленінграда на адресу В.П. Перетца (вул. Надеждинська, 27, кв. 15^а)⁹.

З питань підготовки наукового збірника, присвяченого О.І. Соболевському, В.М. Перетц листувався зі своїми учнями, колишніми членами Семінарію російської філології, які мешкали в Києві (С.І. та О.М. Масловими), Прилуках (В.І. Масловим), Баку (О.В. Багрієм), Варшаві (І.І. Огієнком), Москві (С.О. Бугославським, М.К. Гудзієм, Б.В. Нейманом), Ніжині (Є.А. Рихліком), Одесі (К.О. Копержинським). Його адресатами та кореспондентами були такі українські вчені, як академік ВУАН К.В. Харлампович (Тургай), член-кореспондент ВУАН А.І. Лященко (Ленінград), члени-кореспонденти АН СРСР Г.А. Ільїнський (Саратов), О.І. Томсон (Одеса), українські науковці

В.М. Базилевич, І.М. Корольков, М.О. Макаренко, А.І. Степович (Київ), О.І. Білецький (Харків), М.П. Алексеев, С.С. Дложевський, П.О. Потапов (Одеса), С.Г. Вілінський (Брно), В.О. Розов (Скоп'є), Ю.А. Яворський (Прага). Про надсилання статей до збірника йшлося у листах українського та білоруського мовознавця-славіста П.П. Бузука, котрий працював у Мінську.

Українські філологи активно відгукнулися на пропозицію В.М. Перетца взяти участь у збірнику статей, присвяченого 70-літньому ювілею О.І. Соболевського, адже становлення багатьох із них як учених відбулося або під науковим керівництвом, або під впливом педагогічної діяльності Олексія Івановича, для інших його авторитет, як видатного філолога-славіста, був беззаперечним. Крім того, публікація статті в такому поважному виданні давала вченим гарну можливість ознайомити наукове співтовариство з результатами своїх досліджень. Так, український літературознавець О.І. Білецький, отримавши від В.М. Перетца запрошення взяти участь в збірнику на честь О.І. Соболевського, інформував про підготовку ювілейного видання своїх харківських колег — славіста-мовознавця Л.А. Булаховського та історика літератури М.П. Жинкіна. Подякувавши В.М. Перетцу за повідомлення про збірник, О.І. Білецький зауважив, що в Харкові філологи вже «давно не мали можливості публікувати статті з цікавих для них питань»¹⁰.

С.І. Маслов, відповідаючи В.М. Перетцу на запрошення взяти участь в збірнику, зазначив: «У цьому році в мене маса справ, буквально не має часу озирнутися “навколо себе”. Але все ж, уриваючи час частиною від сну, частиною від різних служб, я пишу зараз статтю для збірника на пошану О.І. Соболевського. Дуже мені хочеться взяти участь в цьому збірнику»¹¹. Темою своєї статті С.І. Маслов обрав історію видань київського «Синопису». Дослідивши перевидання твору у XVII–XIX ст., Сергій Іванович згадав й про підготовлене перед Першою світовою війною видатним дослідником української церковної історії С.Т. Голубевим коментоване видання «Синопису», що, втім, так і не побачило світ. «В огляд видань, — писав він В.М. Перетцу, — я ввожу відомості про рідкісне видання Голубева, яке майже цілком пішло на макулатуру. Думаю, зберегти про нього пам'ять в тих небагатьох рядках, які я йому присвячую, — вельми не марно»¹². Крім того, С.І. Маслов навів малодосліджені факти перекладу «Синопису» на грецьку мову та його рефлексію в румунській літературі¹³.

⁷ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8048. Арк. 2.

⁸ Там само. Од. зб. 8052. Арк. 1–1 зв.

⁹ Там само. Од. зб. 8048. Арк. 1–7 зв.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8100. Арк. 1–1 зв.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 4936. Арк. 1.

¹² Там само. Од. зб. 8157. Арк. 1 зв.

¹³ Там само.

Вивчаючи історію київських видань «Синопису», С.І. Маслов особливу увагу звернув на видання 1680 р. З його листів до В.М. Перетца дізнаємося про складнощі роботи над статтею та про те, як виважено поставився вчений до публікації результатів своїх досліджень. Після того, як стаття була вже підготовлена та надіслана до Ленінграда, С.І. Маслов з'ясував, що в 1680 р. в Києві було здійснено не два, як він вказав у статті, а три різних видання «Синопису», що змусило його просити В.М. Перетца відкласти публікацію праці до її переробки. У листі від 26 грудня 1926 р. він писав: «Дорогий Володимире Миколайовичу, після висилки статті для збірника О.І. Соболевського (9/22 грудня, 9 г[один] р[анку]) я вирішив, не задовольняючись тими 10 примірниками «Синопису», які піддав ретельному обстеженню, переглянути примірники, доступ до яких був б[ільш]-м[енш] складним і для пошуку яких не хотілося забирати час від статті. Ці додатково переглянуті примірники взагалі не дали нічого нового для міркувань щодо того, про що я говорив в статті, але один — змусив мене здивуватися, засмутитися і навіть ... кинув у стан моральної депресії (цілу добу я нічого не міг робити). Виявилось, що існує проміжний, середній між а і В варіант («Синопису». — А. Ш.), мною своєчасно не врахований, який вносить нові нюанси в ті схеми, які я даю в статті»¹⁴. Над другою редакцією своєї статті С.І. Маслов працював більше місяця. В.М. Перетц отримав її 13 лютого 1927 р., коли вже було зроблено коректуру декількох статей збірника, але Володимир Миколайович заспокоїв київського колегу, схваливши його працю¹⁵.

У збірнику взяли участь й інші представники родини Маслових: О.М. Маслова — статтею «До історії анекдотичної літератури XVIII ст.» і В.І. Маслов — розвідкою «До питання про перші російські переклади поем Оссіана-Макферсона». З листа О.М. Маслової до В.М. Перетца можна дізнатися про ставлення українських учених до участі в збірнику на пошану О.І. Соболевського. 10 грудня 1926 р. вона писала Володимирі Миколайовичу, що «українці доволі стримано відносяться до ідеї збірника і обережні люди це, звичайно, враховують. Тому навряд чи «мати міст руських» буде багато представлено»¹⁶. Можливо, така позиція українських філологів була викликана несприйняттям думки О.І. Соболевського щодо української мови, яку він називав «малорусским наречием»¹⁷. Однак участь у збірнику українських дослідників була значною.

Якщо харківських учених про підготовку збірника, присвяченого О.І. Соболевському, було проінформовано через О.І. Білецького, то кияни про ювілейне видання дізналися від С.І. Маслова. Він не тільки інформував київських дослідників, зокрема В.М. Базилевича, М.О. Макаренка, А.І. Степовича, про збірник, вимоги до статей, терміни їх написання тощо, а й переглядав підготовлені вченими праці щодо того, наскільки вони відповідали вимогам редакції видання. При необхідності С.І. Маслов допомагав й переслати статті В.М. Перетцу. Так він переслав до Ленінграда для публікації в збірнику на честь О.І. Соболевського працю «Склад Сказання про чудеса ікони Божої Матері Римлянині» колишнього киянина, а на час роботи над збірником професора кафедри філології Варшавського університету С.Ю. Кулаковського, який, не знаючи адресу редакції видання, надіслав статтю до Києва С.І. Маслову¹⁸.

З листів відомо й про інших українських вчених, які відіграли значну роль щодо організації філологів-славістів для підготовки статей до збірника. В Одесі довіреною особою В.М. Перетца був його учень К.О. Копержинський, який повідомив про роботу над ювілейним виданням на пошану О.І. Соболевського професора-лінгвіста О.І. Томсона, який для збірника підготував розвідку «Про дифтонгізацію є, о в українській мові». К.О. Копержинський також надіслав В.М. Перетцу статтю історика театру та філолога Б.В. Варнеке¹⁹. Серед українських вчених у Варшаві інформацію про підготовку збірника до ювілею О.І. Соболевського розповсюдив професор Варшавського університету І.І. Огієнко²⁰.

З учених, які перебували в еміграції, на заклик В.М. Перетца взяли участь у вшануванні О.І. Соболевського із щирим ентузіазмом відгукнувся російський філолог-славіст Микола Миколайович Дурново (1976–1937). Випускник Московського університету, він деякий час працював в Україні, обіймаючи посади приват-доцента та професора кафедри російської мови і словесності Харківського університету (1910–1915). Впродовж 1918–1921 рр. М.М. Дурново, як і В.М. Перетц, був професором Саратовського університету, а в 1924 р. виїхав до Чехословаччини. На кошти Чеської академії наук і мистецтв М.М. Дурново досліджував українські діалекти в Закарпатті та, як професор за запрошенням, викладав в Університеті Брно. Відповідаючи на пропозицію В.М. Перетца, у листі від 10 грудня 1926 р. М.М. Дурново наголосив: «Вважатиму своїм

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8157. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Од. зб. 6120. Арк. 1.

¹⁶ Там само. Од. зб. 8161. Арк. 1 зв.

¹⁷ Широкоград Є.Х. Соболевський Олексій Іванович.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8159. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Од. зб. 8139. Арк. 1.

²⁰ Там само. Од. зб. 8177. Арк. 1 зв.

обов'язком взяти участь у «Збірнику», оскільки глибоко поважаю О[лексія] І[вановича] і, не дивлячись на свою розбіжність з ним з багатьох питань, схилиюсь перед ним, вважаючи його одним із найбільших світил нашої науки»²¹. Запрошення взяти участь у збірнику, присвяченому О.І. Соболевському, через М.М. Дурново отримала ціла низка українських учених, які мешкали за кордоном, зокрема С.Г. Вілінський, В.О. Розов, Ю.А. Яворський²².

Зазначимо, що до ювілейного збірника на честь О.І. Соболевського увійшли праці не тільки видатних й добре відомих в науковому світі вчених, а і молодих дослідників. Одним із з тих, хто забажав взяти участь у виданні, був випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1918), а на час роботи над збірником — завідувач бібліографічного відділу Одеської публічної бібліотеки Михайло Павлович Алексєєв (1896–1981). У листі В.М. Перетцу від 27 грудня 1926 р. він писав: «Користуюся нагодою, щоб повідомити Вам про себе деякі відомості, які, можливо, частково прояснять Вам моє сильне бажання взяти участь в редактованому Вами збірнику. Я вступив до Університету св. Володимира в 1914 році, через кілька місяців після Вашого від'їзду з Києва до Петербургу. Ваше ім'я, Ваш авторитет, розповіді про Вас Ваших учнів, з якими я незабаром зблизився, і із яких деяких, як, наприклад, С.І. Маслової, О.О. Назаревського, М.К. Гудзія та ін., я донині зараховую до числа своїх кращих друзів, зіграли для мене велику роль в справі вироблення мого світогляду. Вашу «Методологію» я знаю на зубок, від першої до останньої сторінки...»²³. Статтю М.П. Алексєєва «До історії слова «нігілізм», після того як автор, врахувавши зауваження В.М. Перетца, її допрацював, було опубліковано в збірнику на пошану О.І. Соболевського. Додамо, що в майбутньому М.П. Алексєєв стане академіком АН СРСР (1958), головою Радянського і Міжнародного комітетів славістів (1970).

Слід також вказати, що не всі статті, надіслані до редакції видання, увійшли до збірника. Так, редакція відхилила суто інформаційну статтю українського історика, архівіста та музеєзнавця В.М. Базилевича «Два листи М.І. Гнедича»²⁴. Були й такі вчені, які з об'єктивних причин не мали змоги взяти участь у збірнику, присвяченому О.І. Соболевському. Одним із них був репресований академік ВУАН К.В. Харлампович, який, засланий до Тургая (Казахстан), в листі від 8 грудня 1926 р. писав В.М. Перетцу: «Від душі вітаю симпатичне починання ініціативної групи

шанувальників маститого і славного вченого. На жаль, за географічними умовами я не можу взяти активної участі в збірнику. Підходящої готової статті немає, а від матеріалів своїх я відрізаний 1600 верстами шляху, які вимагають для свого подолання 11–12 днів»²⁵.

Звернемо увагу й на те, що статті в ювілейному збірнику на честь О.І. Соболевського передбачалося друкувати російською мовою. Проте деякі українські вчені висловили бажання опублікувати свої праці національною мовою²⁶. Зокрема, до редакції збірника статті українською мовою надіслали С.С. Дложевський («Дещо про природу речень типу «козаченько вбито» української літературної мови»), М.О. Макаренко («Молитовник великого князя Володимира й Сулукадзе») та І.І. Огієнко («Український наголос в XVI віці»).

Однією з проблем, що постала перед редакцією видання, було визначення принципу розміщення статей у збірнику. 14 грудня 1926 р. Відділення російської мови та словесності АН СРСР постановило розміщувати статті за порядком їх поступлення до редакції²⁷. Першими, вже наприкінці листопада 1926 р., свої статті для публікації в збірнику надали українські вчені В.П. Адріанова-Перетц, С.О. Щеглова і В.М. Перетц, а станом на 1 січня 1927 р. до редакції надійшло 109 статей вітчизняних та закордонних філологів і славістів, у т. ч. 30 розвідок було представлено українськими вченими, з яких 15 працювало в наукових установах і вузах України, а інші мешкали в Азербайджані, Білорусі, Польщі, Росії та Чехії. Оскільки праці надійшли вчасно та їхня кількість давала змогу сформувати збірник, статті у виданні було розміщено за абеткою прізвищ авторів.

У квітні 1928 р. збірник статей на пошану академіка О.І. Соболевського побачив світ. Склад збірника був багатогранний, як і наукові інтереси О.І. Соболевського. У збірнику були представлені праці з таких галузей вітчизняної й слов'янської філології, як історія мови і літератури, палеографія, діалектологія, етнографія і фольклор, історія мистецтва та літератури взагалі. І якщо урочистих заходів до ювілею О.І. Соболевського, через його скромність та принципову позицію, не було, то поява збірки на його честь стала виявом заслуженого визнання видатного філолога-славіста.

Отже, епістолярна спадщина В.М. Перетца є важливим джерелом дослідження наукової діяльності українських філологів і славістів першої третини ХХ ст. Зокрема, її аналіз засвідчив

²¹ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8126. Арк. 1.

²² Там само.

²³ Там само. Од. зб. 8096. Арк. 1–1 зв.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8099. Арк. 1.

²⁵ Там само. Од. зб. 8216. Арк. 1.

²⁶ Там само. Од. зб. 8123. Арк. 1–2; Од. зб. 8177. Арк. 1 зв.

²⁷ Там само. Од. зб. 8052. Арк. 2.

активну участь українських вчених у збірнику, присвяченому О.І. Соболевському. Академіки ВУАН В.М. Перетц і А.І. Лященко стали співініціаторами підготовки збірника, в якому широко свої дослідження представили українські філологи-славісти. Провідну роль у підготовці

збірника відіграли В.М. Перетц як редактор видання, а також його учні С.І. Маслов, К.О. Копержинський, І.І. Огієнко тощо, що згуртували українських дослідників навколо проекту, який став видатним досягненням вітчизняної філологічної науки.

ДЖЕРЕЛА

1. Адрианова-Перетц В.П. Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) / В.П. Адрианова-Перетц // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. — Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. — С. 206–233.
2. Василюк О. Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ / О. Василюк // Східний світ. — 2010. — № 3. — С. 5–9.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. 33. — Од. зб. 4936. — Арк. 1–2 зв.
4. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 6120. — Арк. 1.
5. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8048. — Арк. 1–24 зв.
6. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8052. — Арк. 1–3.
7. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8061. — Арк. 1–2.
8. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8096. — Арк. 1–4 зв.
9. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8099. — Арк. 1.
10. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8100. — Арк. 1–2 зв.
11. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8123. — Арк. 1–2.
12. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8126. — Арк. 1.
13. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8139. — Арк. 1.
14. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8157. — Арк. 1–2 зв.
15. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8159. — Арк. 1.
16. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8161. — Арк. 1–1 зв.
17. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8177. — Арк. 1–2 зв.
18. ІР НБУВ. — Ф. 33. — Од. зб. 8216. — Арк. 1.
19. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 1198. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 1–18.
20. Шаповал А.І. До історії видання праці В.М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» / А.І. Шаповал // Глобалізація/європеїзація і розвиток слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.). — К., 2016. — С. 408–411.
21. Широкопад Є.Х. Соболевський Олексій Іванович / Є.Х. Широкопад // Українська мова : енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія, 2000. — С. 582.

REFERENCES

1. Adrianova-Peretts, V. P. (1962). *Vladimir Nikolaevich Peretts (1870–1935)* [Vladimir Nikolaevich Peretts (1870–1935)]. In *Peretts V.N. Issledovaniia i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov*. Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Moscow; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, pp. 206–233 [In Russian].
2. Vasyliuk, O. (2010). *Lysty V. Perettsa do A. Krymskoho u fondakh Instytutu rukopysu NBUV* [Volodymyr Perets' Letters to Agathangel Krymsky in Funds of Institute of Manuscript of the VNLU]. In *Skhdynyi svit* [The World of the Orient], 3, pp. 5–9 [in Ukrainian].
3. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IR NBUV). F. 33, Od. zb. 4936, Ark. 1–2 zv. [in Russian].
4. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 6120, Ark. 1 [in Russian].
5. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8048, Ark. 1–24 zv. [in Russian].
6. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8052, Ark. 1–3 [in Russian].
7. IR NBUV. F.33, Od. zb. 8061, Ark. 1–2 [in Russian].
8. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8096, Ark. 1–4 zv. [in Russian].
9. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8099, Ark. 1 [in Russian].

10. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8100, Ark. 1–2 zv. [in Russian].
11. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8123, Ark. 1–2. [in Russian].
12. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8126, Ark. 1 [in Russian].
13. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8139, Ark. 1 [in Russian].
14. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8157, Ark. 1–2 zv. [in Russian].
15. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8159, Ark. 1 [in Russian].
16. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8161, Ark. 1–1 zv. [in Russian].
17. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8177, Ark. 1–2 zv. [in Russian].
18. IR NBUV. F. 33, Od. zb. 8216, Ark. 1 [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. F. 1198, Op. 1, Spr. 97, Ark. 1–18 [in Russian].
20. Shapoval, A. I. (2016). Do istorii vydannia pratsi V. M. Perettsa “Slovo o polku Ihorevim. Pamiatka feodalnoi Ukrainy-Rusi 12 viku” [To history of the Edition of Work by V. M. Peretts “Tale of Igor’s Regiment. Monument of feudal Ukraine-Russi of the 12th century”]. In *Hlobalizatsiia/ievropeizatsiia i rozvytok slovianskykh kultur: Prceedinds of the Conference*, Kyiv, May 24, pp. 408–411 [in Ukrainian].
21. Shyrokorad, Ye. Kh. (2000). Sobolevskyi Oleksii Ivanovych. In *Ukrainska mova: entsyklopediia* [Ukrainian language: encyclopedia], p. 582 [in Ukrainian].

Andrii Shapoval

PARTICIPATION OF UKRAINIAN SCIENTISTS IN EDITION OF COLLECTION OF ARTICLES IN HONOUR OF O. I. SOBOLEVSKYI (BASED ON EPISTOLARY MATERIALS)

Article is devoted to reconstruction of history of the edition of the collection of articles in honour of the outstanding Russian philologist-Slavist, the linguist, the palaeographer, the specialist in folklore, the academician of the St. Petersburg academy of Sciences Oleksii Ivanovich Sobolevskyi (1857–1929). The relevance of article is defined by the fact that the collection of articles as the academic publication has been published ninety years ago in 1928 and became big achievement in the sphere of Slavic philology and philological science. A source of a research is correspondence of the Ukrainian and Russian philologist, academician All-Ukrainian and St. Petersburg Academies of Sciences of V. M. Peretts with Ukrainian and foreign philologists and Slavists which is kept in personal fund of the Ukrainian literary critic S. I. Maslov at the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. On the basis of the analysis of epistolary heritage of V. M. Peretts’s the role in preparation of the collection of articles as initiator and editor of the edition is highlighted. Special attention is paid to participation in the edition of the collection of articles by the Ukrainian scientists, including V. N. Peretts’s pupils on the Seminar of the Russian philology in Kyiv such as S. I. Maslov, M. K. Gudziya, K. O. Koperzhinsky, I. I. Ogiyenko, Ye. A. Rikhlik, et al. Participation in the edition of the Ukrainian philologists and historians who lived in Kyiv, Kharkiv and Odesa is highlited. Participation in the edition of the collection of articles in honour of A. I. Sobolevskyi, by the European scientists and the Ukrainian philologists who were in emigration in Poland and Czechoslovakia is displayed.

Key words: O. I. Sobolevsky, V. M. Peretts, epistolary heritage, Slavic philology, philology.

Дата надходження статті до редакції: 22.02.2018.

Ольга Довбня

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1920-ті — ПОЧАТОК 1950-х рр.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено стан висвітлення у вітчизняній історіографії депортаційної політики компартійно-радянського режиму щодо різних категорій населення України в окреслений період. Встановлено, що вітчизняні дослідники розглянули її етапи, причини, масштаби та наслідки. Спираючись на науковий доробок, присвячений проблемі, з'ясовано, що зазначена форма репресій була інспірована вищим керівництвом країни й була спрямована на придушення будь-яких форм опору, моделювання соціальних процесів та зміну національної конфігурації певних регіонів України.

Ключові слова: депортаційна політика, дорадянська інтелігенція, селяни, національні меншини, Свідки Єгови, прикордоння, Західна Україна.

Депортації — одна з форм політичних репресій, які компартійно-радянський режим активно використовував в управлінні державою. Відповідно депортаційна політика радянської держави щодо населення України знайшла своє відображення в сучасній вітчизняній репресології. У зв'язку з цим актуальним є з'ясування здобутків і перспектив подальшої розробки проблеми, що у свою чергу сприятиме розвитку історичних знань.

Стаття є продовженням опрацювання автором проблематики, пов'язаної із репресивною політикою компартійно-радянського режиму в Україні в контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки, та виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР — УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер — 0114U007377)», що увійшла до тематичного плану Інституту історії України Національної академії наук України.

Головною особливістю стану розробки проблеми є те, що історіографічних робіт, в яких вона була б комплексно досліджена, немає. Водночас слід зазначити, що окремі праці з проблеми розглянуті у вступних частинах монографій¹,

¹ Адамовський В.І. Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський: Вид-во Зволейко Д.Г., 2007. 184 с.; Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті рр.). К.: Київський університет, 2007. 275 с.; Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). Луцьк: Вежа, 2008. 258 [1] с.; Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір, 1939–1950-ті роки. К.: Київський університет, 2013. 415 с.; Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Луцьк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 456 с.

історіографічних розділах дисертацій² та статтях³.

Метою статті є систематизація та з'ясування основних здобутків вітчизняних дослідників у висвітленні депортаційної політики компартійно-радянського режиму щодо населення України в 1920-ті — на початку 1950-х рр.

Хронологічні рамці мають два параметри: 1) конкретно-історичний — 1922–1953 рр. Перша дата пов'язана з початком депортацій за соціальною ознакою, друга — зі смертю Й. Сталіна, припиненням масових репресій, у тому числі й депортацій; 2) історіографічний — той, що стосується науково-історичної літератури, опублікованої у 2000–2017 рр.

² Адамовський В.І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2004. 200 с.; Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Л., 2005. 18 с.; Суцук О.П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.; Токарський В.В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Луцьк, 2011. 20 с.

³ Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. 2003. Вип. 23. С. 97–110; Адамовський В.І. Історико-правовий аспект депортацій в Україні (перша половина ХХ століття): історіографія проблеми // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки. 2012. Вип. 5. С. 19–26; Жупник В. Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР як засіб тоталітарного «упокорення»: історіографічний аспект // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. С. 303–311.

Географічні рамки дослідження — територія УСРР (УРСР)⁴ за тогочасним адміністративно-територіальним поділом, а також Кримський півострів, що увійшов до складу УРСР у 1954 р.

Використовуючи проблемно-хронологічний метод історіографічного пізнання, можна сформулювати наступні змістовні групи: 1) праці, в яких висвітлені депортації за соціальною ознакою; 2) розвідки, в яких розглянуті депортації за етнічною ознакою; 3) публікації, в яких висвітлені депортації за релігійною ознакою; 4) дослідження, в яких розглянуті депортації з прикордоння УСРР у 1935–1936 рр.; 5) праці, в яких висвітлені депортації населення Західної України; 6) дослідження, в яких розглянута депортаційна політика за певними історичними періодами.

Висвітлено основні здобутки сучасної вітчизняної історіографії відповідно до запропонованої класифікаційної схеми. Так, до першої групи слід віднести праці, в яких висвітлені депортації дореволюційної інтелігенції й селянства України. Зокрема, В. Гусев⁵, В. Адамський⁶, Н. Литвин⁷, В. Левченко⁸, В. Марочко⁹ дослідили депортацію дореволюційної інтелігенції з УСРР наприкінці 1922 — на початку 1923 рр. При цьому В. Гусев зосередився на аналізі механізму прийняття постанов про депортаційну акцію, а В. Адамський не тільки проаналізував її здійснення, але й оприлюднив список інтелігенції з УСРР — кандидатів на вигнання, акцентувавши увагу на тому, що інтелігенцію з УСРР, на відміну від колег з РСФРР, у переважній більшості не вислали за кордон, а депортували у віддалені губернії РСФРР або змусили переїхати в інші міста УСРР. Пояснив він цей факт тим, що партійні функціонери КП(б) У побоювалися підсилення української громади в еміграції.

⁴ Українські землі, які увійшли до складу СРСР, до січня 1937 року мали офіційну назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), а після ухвалення нової редакції Конституції 30 січня 1937 р. — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

⁵ Гусев В. Депортація групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. 2003 № 46. С. 1–6.

⁶ Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років // Педагогічний дискурс. 2007. Вип. 2. С. 10–20.

⁷ Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією / Вісник КНТЕУ. 2010. № 3. С. 119–126.

⁸ Левченко В. «Активный противник совласти...» : до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. 2012. № 1 (38). С. 7–24; Його ж. Одесские ученые — пассажиры «фило-софского парохода» // Былые годы. Российский исторический журнал. 2013. № 1 (27). С. 111–119.

⁹ Марочко В. Виселення «антирадянської інтелігенції» // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / Відп. ред. С. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. Т. 2. С. 321–330.

Н. Литвин, висвітлюючи ідеологічний чинник депортації, дійшла висновку, що дореволюційна інтелігенція стояла на заваді планам партійно-радянського режиму щодо встановлення ідеологічного й політичного контролю над українським суспільством, тому її необхідно було усунути від активної наукової діяльності. При цьому, як зазначає дослідниця, спочатку лідери ВКП(б) переконували її співпрацювати, але, зазнавши невдачі, звинуватили в «буржуазному націоналізмі» й депортували.

В. Левченко, на відміну від попередніх дослідників, зосередився на висвітленні регіонального аспекту депортаційної акції. Зокрема, він дослідив, як здійснювалася депортація за кордон 10 одеських викладачів вишів у 1922 р., й звернув увагу, що репресіям піддавали не за професійну діяльність, а за соціальне походження та політичні погляди.

Стосовно розвідки В. Марочка, як і В. Адамський, історик акцентував увагу на тому, що українська професура, яка потрапила до списку ДПУ в 1922 р., здебільшого була залишена в Україні для роботи в реорганізованих університетах, але пояснив це відсутністю «радянської професури» та «оперативною розкруткою» кримінальних справ, порушених раніше, із метою фальсифікації нових.

Депортацію селян з УСРР дослідив І. Рибак¹⁰, акцентувавши увагу на тому, що найбільш масштабні операції з примусового виселення відбулися в 1929 — першій половині 1933 рр., а основними регіонами висилки стали спецпоселення Північного, Західносибірського, Східносибірського, Далекосхідного країв, Якутії, Північного Уралу. Що стосується депортацій 1934–1936 рр., то, як зазначає дослідник, вони здійснювалися методом адресних репресій, а районами висилки стали спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату та Карагандинської області. Щодо масштабів депортацій, то, за підрахунками І. Рибак, загалом були примусово виселені 104 790 селянських родин або приблизно понад 500 тис. осіб.

Таким чином, депортація групи дореволюційної інтелігенції з УСРР досить повно відображена в історичній літературі. Щодо депортації селян з УСРР, то є перспективи подальших розробок, зокрема, бракує комплексних досліджень проблеми із залученням документів з фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

¹⁰ Рибак І.В. «Куркульське заслання» депортованих селян України у 1929–1936 рр.: масштаби та регіони спецпоселення // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. 2013. Вип. 6. С. 398–406.

Щодо другої історіографічної групи, то С. Кокін¹¹ на основі документів з архівних фондів Галузевого державного архіву СБУ (ГДА СБУ), розглянув виселення німців з прикордонних областей УСРР у 1934–1936 рр., Б. Чирко¹² — політичні та правові засади депортацій німців у другій половині 1930-х — на початку 1940-х рр., О. Калакура¹³ — виселення поляків у 1935–1936 рр., 1940–1941 рр., 1944–1946 рр., а С. Макарчук¹⁴, Є. Самборський¹⁵ та Ю. Сорока¹⁶ — у 1944–1946 рр.

Стосовно розвідки І. Татарінова¹⁷, то історик дослідив депортацію поляків та німців із західного прикордоння Радянської України в 1930-ті рр., обстоюючи думку, що це були сплановані акції за ініціативою та під контролем Політбюро ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна, спричинені невдачею радянзації поляків та німців, їх стійким опором колективізації, високою релігійністю, підтримкою контактів з історичною батьківщиною.

¹¹ Кокін С. Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР (За документами ГДА СБУ) // Історія німців України. Матеріали всеукр. наук. конф. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 111–122.

¹² Чирко Б. Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті — 1950-ті роки) // Там само. С. 74–93.

¹³ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: моногр. К.: Знання України, 2007. 508 с.; Його ж. Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди) // Історичний архів. 2014. Вип. 13. С. 39–49.

¹⁴ Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр. // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 103–114.

¹⁵ Самборський Є.П. Поляки Західної України і Західної Білорусі в національній політиці СРСР (1944–1946 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2014. 16 с.

¹⁶ Сорока Ю.М. Депортації польського населення з території УРСР 1944–1946 рр. // *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2015. Т. 1. С. 57–67.

¹⁷ Татарінов І.Є. До питання про переселення польського та німецького населення із західного прикордоння Української РСР у 1930-х рр. // *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Ч. 2: у 2 т. (Суми — Курськ, 18 квітня 2014 р.) / редкол.: В.М. Власенко [та ін.]. Суми; Курськ: СумДУ; Південно-Західний державний ун-т, 2014. — Ч. 2, т. 1. — С. 53–57.*

У центрі досліджень Р. Хаялі¹⁸, О. Бажана¹⁹, В. Адамовського²⁰ та А. Козицького²¹ опинилася депортація народів Криму. При цьому Р. Хаялі в кваліфікаційному дослідженні висвітлив політику радянської держави щодо кримськотатарського народу в умовах депортації та її наслідки, з'ясував масштаби депортаційної акції; О. Бажан, спираючись на оперативні матеріали та матеріали діловодства органів НКВС, відтворив хронологію, обставини та кількісні параметри депортацій кримських татар, німців, вірмен, греків, болгар, італійців, турків на різних етапах другої світової війни; В. Адамовський, висвітлюючи масові депортації народів Криму в другій половині 1940-х років, акцентував увагу на тому, що ця каральна акція не підкріплювалась необхідною законодавчою й нормативною базою, а здійснювалась згідно з рішеннями Політбюро ЦК ВКП(б), оперативними наказами НКВС та НКДБ СРСР.

У свою чергу А. Козицький визначив передумови, масштаби та регіони депортацій кримських татар, німців, італійців, греків, турків, вірмен та болгар у 1941–1944 рр. та відзначив, що перша депортація кримських татар відбулася в 1929 р., коли до Середньої Азії примусово виселили татарських князів.

З'ясувати перебіг та масштаби депортацій турків і греків з Чорноморського узбережжя України в 1949 р. допомагає розвідка О. Бажана та О. Лошицького²².

Певним внеском у дослідження проблеми депортації за етнічною ознакою є вихід у 2000 р. другого тому науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Київ; Варшава)²³, в 2012 р. — «Закарпатські угорці і німці: інтернування

¹⁸ Хаялі Р.І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944–1967 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2000. 17 с.; Його ж. Депортація кримських татар та регулювання організації режиму їх спецпоселень (1944–1948 рр.) // *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 21–26.

¹⁹ Бажан О.Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 155–167.

²⁰ Адамовський В.І. Депортації народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі // Там само. 2005. Вип. 30. С. 186–200.

²¹ Козицький А. Депортація кримських татар та інших народів Криму // *Українська Орієнталістика*. 2012. Вип. 6. С. 120–125.

²² Бажан О., Лошицький О. Операція «Волна»: виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України // *Південний Захід: Одесика*. 2010. Вип. 10. С. 103–113.

²³ *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / редкол.: М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовничек, П. Кулаковський [та ін.]. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. 1035 с.*

та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.: архівні документи і матеріали» (Ужгород)²⁴, а в 2016 р. — другого видання «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)» (Київ)²⁵.

У контексті нашого дослідження цінність мають документи другої частини першого збірника, які дозволяють дізнатися реакцію польського підпілля на депортації їх співвітчизників у 1940–1941 рр. та про зміни у становищі поляків-спецпоселенців після підписання угоди Сікорського-Майського.

У другому науково-документальному виданні оприлюднені документи радянських урядових та керівних органів державної безпеки, внутрішніх справ, військового командування 4-го Українського фронту, на підставі яких фронтові органи НКВС і підрозділи військової контррозвідки «Смерш» (пізніше — МДБ та МВС) за участю партійних структур і органів виконавчої влади на місцях провели в 1944–1946 рр. депортації населення Закарпатської України за етнічною ознакою.

Відповідно документи і матеріали, що оприлюднені у першій частині третього збірника, допомагають побачити свавілля репресивної системи компартійно-радянського режиму.

Таким чином, вітчизняні історики з'ясували причини, правові засади, перебіг, масштаби депортацій за етнічною ознакою, а також збагатили джерельну базу. При цьому історики акцентують увагу на тому, що за допомогою цієї форми репресій відбувалася зміна національної конфігурації певних регіонів. Водночас слід додати, що існують перспективи подальшого опрацювання проблеми, зокрема, бракує узагальнюючих праць.

У межах третьої групи об'єднано праці О. Голька²⁶ та К. Бережка²⁷. При цьому О. Голько не тільки висвітлює депортацію Свідків Єгови в 1951 р., але й розповів про життя спецпоселенців й увів до наукового обігу документи органів держбезпеки, які допомагають дізнатися про способи насадження атеїстичних поглядів та переслідування представників цієї релігійної конфесії, а К. Бережко, у свою чергу, розглянув причини, підготовку, перебіг, масштаби

²⁴ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.: архівні документи і матеріали / упоряд. О.М. Корсун; редкол.: І.І. Качур (голова) [та ін.]. Ужгород: Карпати, 2012. 780 с.

²⁵ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів / упоряд.: О.Г. Бажан, О.В. Бажан, С.М. Блащук [та ін.]. 2-ге вид. К.: Кліо, 2016. 1092 с.

²⁶ Голько О. Свідки Єгови — сибірський маршрут. Л.: ТОВ Фаворит, 2002. 204 с.

²⁷ Бережко К.О. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ» // Культура народів Причорномор'я. 2009. № 162. С. 102–104.

й наслідки депортаційної операції «Північ», акцентуючи увагу на тому, що з України було депортовано найбільше представників цієї протестантської конфесії — 6 140 осіб. При цьому він вважає, що компартійно-радянський режим не ставив за мету фізичне знищення Свідків Єгови, а змушував їх зректися своїх поглядів, визнавши перевагу комуністичної ідеології.

Таким чином, цей напрямок досліджень тільки-но почав розроблятися, й існують перспективи для розвідок на регіональному рівні.

Стосовно четвертої історіографічної групи, то дослідження перебувають на преліминарному етапі розвитку. Так, О. Подкур²⁸ дослідив депортацію так званих «політично неблагонадійних» осіб з прикордоння УСРР і з'ясував, що депортація взимку-навесні 1935 р. проводилася в два етапи (1–9 лютого 1935 р.; 20 лютого — 10 березня 1935 р.), основними її критеріями стали соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле та наявність родичів за кордоном, а депортація, проведена восени 1935 р., була спрямована проти політично активної частини поляків і німців прикордонних районів Поділля та Київщини.

У свою чергу Г. Єфименко²⁹ систематизував у порайонному розрізі свідчення про депортації антирадянських елементів з прикордоння УСРР в 1935–1936 рр. При цьому, як і Р. Подкур, він акцентує увагу на тому, що в лютому–березні 1935 р. основним критерієм депортації була нелояльність радянській владі, а в 1936 р. — національна ознака. Дослідникам проблеми варто зосередитися на аналізі демографічних та етнічних наслідків «чисток» прикордоння.

Щодо праць п'ятої історіографічної групи, то серед загальної кількості виявлених досліджень, в яких висвітлена проблема, вони становлять переважну більшість. Проаналізувати їх усі немає можливості, тому відзначимо, що В. Адамовський³⁰, І. Лучаківська³¹, В. Баран та В. Токарський³² розглянули особливості

²⁸ Подкур Р. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 2001. Вип. 13. С. 127–149.

²⁹ Єфименко Г.Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2013. № 22. С. 136–165.

³⁰ Адамовський В.І. Політичні репресії та депортації населення України в кінці 30-х — на початку 40-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. Вип. 32. С. 320–331.

³¹ Лучаківська І.Л. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2011. Вип. 2. С. 62–65.

³² Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Луцьк: Ін-т українознавства

депортацій на Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни, К. Кондратюк³³, М. Сивирин³⁴, І. Патер³⁵ — у повоєнний час, М. Сеньків³⁶, І. Лучаківська³⁷ — примусове виселення поляків згідно з Люблінською угодою, Т. Вронська³⁸ та О. Бажан³⁹ — депортації родин вояків ОУН-УПА, М. Кучерепа та В. Вісин⁴⁰, О. Суцук⁴¹, Р. Попп⁴², Н. Мизак⁴³, І. Мусієнко⁴⁴,

ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. 448 с.; Токарський В.В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Луцьк, 2011. 20 с.; Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Луцьк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 456 с.

³³ Кондратюк К. Депортаційно-переселенські акції із Західної України (40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. 2004. Вип. 5–6. С. 343–349.

³⁴ Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Л., 2005. 18 с.

³⁵ Патер І.Г. Репресії та депортації населення Західної України у 1940-х роках // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. 2013. Вип. 11. С. 279–290.

³⁶ Сеньків М.В. Депортаційна політика радянського та польського тоталітарних режимів щодо українського й польського населення (1944–1947 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. 2013. Т. 23. С. 445–453.

³⁷ Лучаківська І.Л. «Евакуація» українців і поляків у 1944–1946 рр. // Гілея. 2013. Вип. 79. С. 50–52.

³⁸ Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Х.: Право, 2008. 264 с.

³⁹ Бажан О. Операція «Захід» — апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-ті роки) // Реабілітовані історією. Львівська область / упоряд.: Савчак В.М. (керівник) [та ін.]. — Л.: Астролябія, 2014. Кн. 2. С. 127–141.

⁴⁰ Кучерепа М.М. Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: навч. посіб. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. 486 с.

⁴¹ Суцук О.П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.

⁴² Попп Р.П. Депортаційно-переселенські процеси в Дрогобицькій області (1944–1953 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 203–206.

⁴³ Мизак Н. Велика депортація західних українців 21 жовтня 1947 р.: на матеріалах південних районів Тернопільської області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2005. Вип. 1. С. 304–310.

⁴⁴ Мусієнко І.В. Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 рр. // Український альманах. Warszawa: Об'єднання українців в Польщі, 2010. С. 187–201.

С. Гордійчук⁴⁵ — реалізацію депортаційних операцій в окремих областях Західної України.

Вагомим внеском у розширення джерельної бази досліджень цього напрямку стало видання третього тому збірника «Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.» (Львів, 2002)⁴⁶, де містяться спогади жертв депортацій. Не зважаючи на певний суб'єктивізм цього виду історичних джерел, цінністю є те, що вони деталізують механізм функціонування репресивної машини та показують, як нищилися долі конкретних людей.

Окремо слід виділити праці Й. Надольського⁴⁷ та Ю. Сороки⁴⁸, в яких здійснено комплексний аналіз депортаційної політики сталінського режиму стосовно населення Західної України в 1939–1953 рр. При цьому Й. Надольський виокремив два етапи (кінець 1939 — червень 1941 рр.; лютий 1944 — початок 1953 рр.) й відзначив, що особливістю першого стало комплексне проведення в регіоні чотирьох широкомасштабних депортаційних акцій (лютий, квітень, червень 1940 р., травень–червень 1941 р.), контингент яких формувався владними інституціями за критеріями соціальної приналежності та політичної активності. Депортації ж другого етапу, на думку історика, мали виключно антиукраїнське спрямування, тільки операція «Захід» (21 жовтня 1947 р.) була проведена за подібними схемами першого періоду, а усі інші відбувалися у міру накопичення необхідної кількості осіб у спеціально створюваних для цього збірних пунктах. Ю. Сорока акцентує увагу на тому, що депортації були чітко спланованою акцією, стали засобом покарання широких верств населення Західної України й разом з іншими формами репресій слугували інструментом докорінної зміни політичної системи, перебудови всього суспільного життя, подолання спротиву населення регіону й встановлення тотального контролю над західноукраїнським суспільством.

Таким чином, цей напрямок дослідження є найбільш розробленим в історіографії окресленої проблеми. Водночас існують перспективи

⁴⁵ Гордійчук С.О. Трудові депортації як важливий засіб радянської Закарпатської України (1944–1946) // Русин. 2015. № 1. С. 203–213.

⁴⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. / упоряд. Ю. Сливка [та ін.]. Л.: Місіонер, 2002. Т. 3: Спогади. 418 с.

⁴⁷ Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). Луцьк: Вежа, 2008. 258 [1] с.

⁴⁸ Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті рр.). К.: Київський університет, 2007. 275 с; Його ж. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір, 1939 — 1950-ті роки. К.: Київський університет, 2013. 415 с.

подальших розробок. Зокрема, задля розуміння справжніх масштабів цієї форми репресій на Західній Україні необхідно залучити документи з фондів ГДА МВС України.

Стосовно шостої групи праць, то О. Бажан⁴⁹, висвітлюючи статистичний аспект депортацій населення України в другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр., акцентував увагу на тому, що масові депортації на території України завершуються у 1952 р., а реабілітація депортованих осіб відбувається в 1957–1958 рр. У свою чергу В. Адамовський⁵⁰, на тлі масових депортацій

⁴⁹ Бажан О. Депортації населення України в другій половині 1940-х — на початку 1950-х років: статистичний аспект // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану В. Ревегука. Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. С. 194–207.

⁵⁰ Адамовський В.І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2004. 200 с.; Його ж. Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський: Вид-во Зволейко Д.Г., 2007. 184 с.

населення України в першій половині ХХ ст., з'ясував основні тенденції й характерні особливості їх проведення в 1920–1930-ті рр. та в другій половині 1940-х — першій половині 1950-х рр. Як бачимо, цей напрямок досліджень також перебуває на преліминарному етапі розвитку.

Отже, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений проблемі, можна зробити **висновок**, що зазначена форма репресій була інспірована вищим керівництвом країни, мала на меті придушення будь-яких форм опору, моделювання соціальних процесів та зміну національної конфігурації певних регіонів України. Щодо історіографічного аналізу стану розробки проблеми, то вітчизняні дослідники розглянули її етапи, причини, масштаби та наслідки. Стосовно перспектив подальшого опрацювання проблеми, то бракує комплексних досліджень етнопонаціональних та демографічних аспектів депортацій населення України в 1930–1950-ті рр. Окрім цього, задля розуміння справжніх масштабів цієї форми репресій необхідно залучити документи з фондів ГДА МВС України.

ДЖЕРЕЛА

1. Адамовський В.І. Депортації народів Криму у другій половині 1940-х років та проблема їх адаптації на сучасному етапі / В.І. Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — 2005. — Вип. 30. — С. 186–200.
2. Адамовський В.І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.І. Адамовський. — К., 2004. — 200 с.
3. Адамовський В.І. Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст. / В.І. Адамовський. — Кам'янець-Подільський : Вид-во Зволейко Д.Г., 2007. — 184 с.
4. Адамовський В.І. Історико-правовий аспект депортацій в Україні (перша половина ХХ століття): історіографія проблеми / В.І. Адамовський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки. — 2012. — Вип. 5. — С. 19–26.
5. Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років / В.І. Адамовський // Педагогічний дискурс. — 2007. — Вип. 2. — С. 10–20.
6. Бажан О. Депортації населення України в другій половині 1940-х — на початку 1950-х років: статистичний аспект / О. Бажан // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану В. Ревегука. — Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. — С. 194–207.
7. Бажан О. Операція «Волна»: виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України / О. Бажан, О. Лошицький // Південний Захід: Одесика. — 2010. — Вип. 10. — С. 103–113.
8. Бажан О. Операція «Захід» — апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західно-українських землях (1940–1950-ті роки) / О. Бажан // Реабілітовані історією. Львівська область / упоряд.: Савчак В.М. (керівник) [та ін.]. — Л. : Астролябія, 2014. — Кн. 2. — С. 127–141.
9. Бажан О.Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — 2004. — Вип. 26. — С. 155–167.
10. Баран В.К. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. / В.К. Баран, В.В. Токарський. — Луцьк: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. — 456 с.
11. Баран В.К. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В.К. Баран, В.В. Токарський. — Луцьк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. — 448 с.

12. Бережко К.О. Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ» / К.О. Бережко // *Культура народів Причорномор'я*. — 2009. — № 162. — С. 102–104.
13. Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952) / Т.В. Вронська. — Х. : Право, 2008. — 264 с.
14. Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни / О. Галенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ*. — 2003. — Вип. 23. — С. 97–110.
15. Голько О. Свідки Єгови — сибірський маршрут / О. Голько. — Л. : ТОВ Фаворит, 2002. — 204 с.
16. Гордійчук С.О. Трудові депортації як важливий засіб радянської Закарпатської України (1944–1946) / С.О. Гордійчук // *Русин*. — 2015. — № 1. — С. 203–213.
17. Гусев В. Депортація групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. / В. Гусев // *Історія України*. — 2003. — № 46. — С. 1–6.
18. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. / упоряд. Ю. Сливка. — Л. : Місіонер, 2002. — Т. 3: Спогади. — 418 с.
19. Єфіменко Г.Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз / Г.Г. Єфіменко // *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. — 2013. — № 22. — С. 136–165.
20. Жупник В. Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР як засіб тоталітарного «упокорення»: історіографічний аспект / В. Жупник // *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. — 2013. — Вип. 23–24. — С. 303–311.
21. Калакура О.Я. Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди) / О.Я. Калакура // *Історичний архів. Наукові студії*. — 2014. — Вип. 13. — С. 39–49.
22. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : моногр. / О.Я. Калакура. — К. : Знання України, 2007. — 508 с.
23. Козицький А. Депортація кримських татар та інших народів Криму / А. Козицький // *Українська Орієнталістика*. — 2012. — Вип. 6. — С. 120–125.
24. Кокін С. Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР (За документами ГДА СБУ) / С. Кокін // *Історія німців України : матеріали Всеукр. наук. конф.* — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. — С. 111–122.
25. Кондратюк К. Депортаційно-переселенські акції із Західної України (40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.) / К. Кондратюк // *Наукові зошити історичного факультету Львівського нац. університету ім. І. Франка*. — 2004. — Вип. 5–6. — С. 343–349.
26. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів / упоряд.: О.Г. Бажан, О.В. Бажан, С.М. Блащук [та ін.]. — 2-ге вид. — К. : Кліо, 2016. — С. 7–79.
27. Кучерепа М.М. Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посіб. / М.М. Кучерепа, В.В. Вісин. — Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2005. — 486 с.
28. Левченко В. «Активний противник совласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. / В. Левченко // *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ*. — 2012. — № 1 (38). — С. 7–24.
29. Левченко В.В. Одесские ученые — пассажиры «философского парохода» / В. Левченко // *Былые годы. Российский исторический журнал*. — 2013. — № 1 (27). — С. 111–119.
30. Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією / Н. Литвин // *Вісник КНТЕУ*. — 2010. — № 3. — С. 119–126.
31. Лучаківська І.Л. «Евакуація» українців і поляків у 1944–1946 рр. / І.Л. Лучаківська // *Гілея*. — 2013. — Вип. 79. — С. 50–52.
32. Лучаківська І.Л. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. / І.Л. Лучаківська // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. — 2011. — Вип. 2. — С. 62–65.
33. Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр. / С.А. Макарчук // *Український історичний журнал*. — 2003. — № 3. — С. 103–114.
34. Марочко В. Виселення «антирадянської інтелігенції» / В. Марочко // *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / відп. ред. С. Кульчицький*. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2015. — Т. 2. — С. 321–330.
35. Мизак Н. Велика депортація західних українців 21 жовтня 1947 р: на матеріалах південних районів Тернопільської області / Н. Мизак // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. — 2005. — Вип. 1. — С. 304–310.
36. Мусієнко І.В. Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 рр. // *Український альманах*. — 2010. — С. 187–201.
37. Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) / Й.Е. Надольський. — Луцьк : Вежа, 2008. — 258 с.

38. Патер І.Г. Репресії та депортації населення Західної України у 1940-х роках / І.Г. Патер // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. — 2013. — Вип. 11. — С. 279–290.
39. Подкур Р. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР / Р. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 2001. — Вип. 13. — С. 127–149.
40. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / редкол.: М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, П. Кулаковський [та ін.]. — Варшава; Київ, 2000. — Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. — 1035 с.
41. Попп Р.П. Депортаційно-переселенські процеси в Дрогобицькій області (1944–1953 рр.) / Р.П. Попп // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2014. — Вип. 38. — С. 203–206.
42. Рибак І.В. «Куркульське заслання» депортованих селян України у 1929–1936 рр.: масштаби та регіони спецпоселення / І.В. Рибак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. — 2013. — Вип. 6. — С. 398–406.
43. Самборський Є.П. Поляки Західної України і Західної Білорусі в національній політиці СРСР (1944–1946 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / Є.П. Самборський. — Чернівці, 2014. — 16 с.
44. Сеньків М.В. Депортаційна політика радянського та польського тоталітарних режимів щодо українського й польського населення (1944–1947 рр.) / М.В. Сеньків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. — 2013. — Т. 23. — С. 445–453.
45. Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х — початку 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». — Л., 2005. — 18 с.
46. Сорока Ю.М. Депортації польського населення з території УРСР 1944–1946 рр. / Ю.М. Сорока // *Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. — 2015. — Т. 1. — С. 57–67.
47. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті рр.) / Ю.М. Сорока. — К.: Київ. ун-т, 2007. — 275 с.
48. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір, 1939–1950-ті роки / Ю.М. Сорока. — К.: Київ. ун-т, 2013. — 415 с.
49. Суцук О.П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Суцук. — Луцьк, 2009. — 222 с.
50. Татарінов І.Є. До питання про переселення польського та німецького населення із західного прикордоння Української РСР у 1930-х рр. / І.Є. Татарінов // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Ч. 2: у 2 т. (Суми — Курськ, 18 квітня 2014 р.) / редкол.: В.М. Власенко [та ін.]. — Суми; Курськ: СумДУ; ПЗДУ, 2014. — Ч. 2, т. 1. — С. 53–57.
51. Токарський В.В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Токарський. — Луцьк, 2011. — 20 с.
52. Хаялі Р. Депортація кримських татар та регулювання організації режиму їх спецпоселень (1944–1948 рр.) / Р. Хаялі // *Юридична Україна*. — 2013. — № 3. — С. 21–26.
53. Хаялі Р.І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944–1967 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.І. Хаялі. — Запоріжжя, 2000. — 17 с.
54. Чирко Б. Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930–1950-ті роки) / Б. Чирко // *Історія німців України: матеріали Всеукр. наук. конф.* — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. — С. 74–93.

REFERENCES

1. Adamovskyi, V. I. (2005). *Deportatsii narodiv Krymu u druhii polovyni 1940-kh rokiv ta problema yikh adaptatsii na suchasnomu etapi. Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine. Little-known Names, Events, Facts]*, 30, 186–200 [in Ukrainian].
2. Adamovskyi, V. I. (2004). *Deportatsii naseleння Ukrainy v pershii polovyni XX stolittia: prychyny, naslidky, shliakhy povnennia na Batkivshchynu [Deportations of Ukraine's People in the First Half of the 20th Century: reasons, results, ways of return to Motherland]*. *Candidate's thesis*, Kyiv, 200 p. [in Ukrainian].
3. Adamovskyi, V. I. (2007). *Eshelony u vichnist: deportatsii naseleння v pershii polovyni XX st. Kamianets-Podilskiy: Zvoleiko D. Publ.*, 184 p. [in Ukrainian].

4. Adamovskyi, V. I. (2012). Istoryko-pravovyi aspekt deportatsii v Ukraini (persha polovyna XX stolittia): istoriohrafia problemy. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiiienka: Istorychni nauky [Historical Sciences]*, 5, 19–26 [in Ukrainian].
5. Adamskyi, V. R. (2007). Ukrainska naukova elita yak ob'iekt politychnykh represii na pochatku 1920-kh rokiv. *Pedahohichni dyskurs [Pedagogical Discourse]*, 2, 10–20 [in Ukrainian].
6. Bazhan, O. (2013). Deportatsii naseleння Ukrainy v druhii polovyni 1940-kh — na pochatku 1950-kh rokiv: statystychnyi aspekt. *Poltavski istorychni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu V. Revehuka [Poltava Historical Studies: jubilee collection in honour of Viktor Revehuk]*, 194–207 [in Ukrainian].
7. Bazhan, O., & Loshytskyi, O. (2010). Operatsiia «Volna»: vyseleńnia turkiv ta hrekiv z Chornomorskoho uzberezhzhia Ukrainy. *Pivdennyi Zakhid: Odesyka [Southwest: Odesyka]*, 10, 103–113 [in Ukrainian].
8. Bazhan, O. (2014). Operatsiia «Zakhid» — apohei deportatsiinykh aktsii radianskykh spetssluzhb na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1940–1950-i roky). In V. M. Savchak (Ed.), *Reabilitovani istoriieiu. Lvivska oblast*, Vol. 2, 127–141, Astroliabiia [in Ukrainian].
9. Bazhan, O. H. (2004). Deportatsii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi viiny cherez pryzmu dokumentiv radianskykh spetssluzhb. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*, 6, 155–167 [in Ukrainian].
10. Baran, V. K., & Tokarskyi, V. V. (2014). «Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. Lutsk: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NANU, 456 p. [in Ukrainian].
11. Baran, V. K., & Tokarskyi, V. V. (2009). Ukraina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr. Lutsk: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NANU, 448 p. [in Ukrainian].
12. Berezhko, K. O. (2009). Masovi relihiini represii v Ukraini: operatsiia «Pivnich». *Kultura narodov Prychernomoria*, 162, 102–104 [in Ukrainian].
13. Vronska, T. V. (2008). *Pozasadovi represii chleniv simej uchasnykiv natsionalno-vyzvolnoho rukhu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1944–1952) [Extrajudicial Repression of Family Members of the National Liberation Movement in Western Ukraine (1944–1952)]*. Kharkiv: Pravo, 264 p. [in Ukrainian].
14. Halenko, O. (2003). Problemy doslidzhennia deportatsii narodiv Krymu u roky Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NANU [Scientific Notes of the Institute of Political and Ethnic Studies of NAS of Ukraine]*, 23, 97–110 [in Ukrainian].
15. Holko, O. (2002). Svidky Yehovy — sybirskyi marshrut. Lviv: TOV Favoryt, 204 p. [in Ukrainian].
16. Hordiychuk, S. O. (2015). Trudovi deportatsii yak vazhlyvyi zasib radianizatsii Zakarpatskoi Ukrainy (1944–1946) [Labor Expulsion an Important Means of Sovietization Transcarpathian Ukraine (1944–1946)]. *Rusyn*, 1, 203–213 [in Ukrainian].
17. Husiev, V. (2003). Deportatsiia hrupy ukrainskoi intelihentsii za kordon u 1922 r. *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*, 46, 1–6 [in Ukrainian].
18. Slyvka, Yu. (Comps.). (2002). Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh — pochatku 50-kh rr. *Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t. (Vol. 3: Spohady)*. Lviv: Misioner, 418 p. [in Ukrainian].
19. Yefimenko, H. H. (2013). Pereselennia ta deportatsii v postholodomorni roky (1933–1936): poraionnyi zriz [Resettlement and Deportation in post-Holodomor Period (1933–1936): region profiles]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky [Problems of history of Ukraine: facts, opinions, searches]*, 22, 136–165 [in Ukrainian].
20. Zhupnyk, V. (2013). Deportatsiini protsesy 1944–1953 rr. na terytorii zakhidnykh oblasteri URSS yak zasib totalitarnoho «upokoreńnia»: istoriohrafichni aspekt. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia [Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. History]*, 23–24, 303–311 [in Ukrainian].
21. Kalakura, O. Ya. (2014). Deportatsii ukraintsev i poliakov pid vyhliadom «obminu naseleńniem» (do 70-richchia Liublińskoi uhody) [Deportation of Ukrainians and Poles under the Guise of a “population exchange” (the 70th anniversary of Lublin agreement)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii [Historical Archives: Science studio]*, 13, 39–49 [in Ukrainian].
22. Kalakura, O. Ya. (2007). Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti: monohrafia. Kyiv: Znannia Ukrainy, 508 p. [in Ukrainian].
23. Kozyskyi, A. (2012). Deportatsiia krymskykh tatar ta inshykh narodiv Krymu. *Ukrainska Orientalistyka [Ukrainian Oriental Studies]*, 6, 120–125 [in Ukrainian].
24. Kokin, S. (2017). Vyseleńnia nimtsiv z terytorii Ukrainy u 1934–1936 rokakh yak skladova represyvnoi diialnosti NKVS USRR (Za dokumentamy HDA SBU). Abstracts of Papers: *Istoriia nimtsiv Ukrainy*, pp. 111–122 [in Ukrainian].
25. Kondratiuk, K. (2004). Deportatsiino-pereselenski aktsii iz Zakhidnoi Ukrainy (40-kh pochatku 50-kh rr. XX st.). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka [Proceedings of History Faculty of Lviv University]*, 5–6, 343–349 [in Ukrainian].
26. Bazhan, O. H., Bazhan, O. V. & Blashchuk, S. M. (Comps.). (2016). Krym v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii (1940–2015): zbirnyk dokumentiv i materialiv. 2-he vyd. [Crimea in Terms

- of Socio-Political Transformation (1940–2015). Collection of documents and materials]. Kyiv: Klio, pp. 7–79 [in Ukrainian].
27. Kucherepa, M. M. & Visyn, V. V. (2005). Volyn: 1939–1941 rr. Lutsk: Volhyn region publ., 486 p. [in Ukrainian].
28. Levchenko, V. (2012). «Aktivnyi protivnik sovvlasti ...»: do istorii vysylky odeskykh uchenykh iz USRR u 1922 r. [“Active opponent of Soviet power ...”: to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922]. *Z arkhiviv VUChK — HPU — NKVD — KHB*, 1 (38), 7–24 [in Ukrainian].
29. Levchenko, V. V. (2013). Odesskie uchenye-passazhiry «filosofskogo parohoda». [Odessa Scientists as the Passengers of “The Philosophy Steamer”]. *Bylyie gody. Rossiiskij istoricheskii zhurnal [Bylyie gody. Russian Historical Journal]*, 1 (27), 111–119 [in Ukrainian].
30. Lytvyn, N. (2010). Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichni chynnyk borotby z ukrainskoiu intelihentsiieu. *Visnyk KNTEU*, 3, 119–126 [in Ukrainian].
31. Luchakivska, I. L. (2013). «Evakuatsiia» ukraintsiv i poliakiu u 1944–1946 rr. [“Evacuation” of Ukrainians and Poles in 1944–1946]. *Hileya*, 79, 50–52 [in Ukrainian].
32. Luchakivska, I. L. (2011). Radianski deportatsiino-pereselenski aktsii 1939–1941 rr. [The Soviet Deportation and Transmigration Actions (1939–1941)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii [The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History]*, 2, 62–65 [in Ukrainian].
33. Makarchuk, S. A. (2003). Pereseleattia poliakiu iz zakhidnykh oblastei Ukrainy v Polshchu v 1944–1946 rr. [Resettlement of Poles from Western Ukraine to Poland in 1944–1946]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 103–114 [in Ukrainian].
34. Marochko, V. (2015). Vyseleattia «antyradianskoi intelihentsii». In S. Kulchytskyi (Ed.), *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928)*, Vol. 2, pp. 321–330, Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
35. Myzak, N. (2005). Velyka deportatsiia zakhidnykh ukraintsiv 21 zhovtnia 1947 r: na materialakh pivdennykh raioniv Ternopilskoi oblasti [Great Deportation of Ukrainians on the 21 of October 1947 (on the materials of Southern districts of Ternopil region)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii [The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History]*, 1, 304–310 [in Ukrainian].
36. Musiienko, I. V. (2010). Deportatsii naseleattia z terytorii Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny v 1941–1951 rr. [Deportations of the Population of Northern Bukovyna and Khotynskyy District, 1941–1951]. *Ukrainskyi almanakh*, 187–201 [in Ukrainian].
37. Nadolskyi, Y. E. (2008). Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953 rr.) [Deportation policy of Stalin totalitarian regime in the Western regions of Ukraine (1939–1953)]. Lutsk: Vezha, 258 p. [in Ukrainian].
38. Pater, I. H. (2013). Represii ta deportatsii naseleattia Zakhidnoi Ukrainy u 1940-kh rokakh [Repression and Deportation of the Population of Western Ukraine in the 1940's]. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Serii: Humanitarni nauky*, 11, 279–290 [in Ukrainian].
39. Podkur, R. (2001). Pereseleattia «politychno neblahonadiinykh» hromadian Ukrainy na pochatku 1935 r. v konteksti represyvnoi polityky partiino-derzhavnogo kerivnytstva SRSR. *Istorii Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*, 13, 127–149 [in Ukrainian].
40. Viniarchyk-Kossakovskaia M., Haiovnichesk Z., Kulakovska P., Pyrih R., Prystaiko V., Pshennikova O., Tukhliia E., Shapoval Yu. & Yakubovskiy H. (Eds.). (2000). *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb [Poland and Ukraine in the thirties-forties of the XX century: Unknown documents from the archives of special services]*. (Vol. 2: *Relocation of Polish and Ukrainian 1944–1946*). Varshava–Kyiv, 1035 p. [in Ukrainian].
41. Popp, R. P. (2014). Deportatsiino-pereselenski protsesy v Drohobyskii oblasti (1944–1953 rr.) [Deportation and Resettlement Processes in Drohobych Region (1944–1953)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 38, 203–206 [in Ukrainian].
42. Rybak, I. V. (2013). «Kurkulske zaslannia» deportovanykh selian Ukrainy u 1929–1936 rr.: masshtaby ta rehiony spetsposeleattia. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky*, 6, 398–406 [in Ukrainian].
43. Samborskyi, Ye. P. (2014). *Poliaky Zakhidnoi Ukrainy i Zakhidnoi Biorusi v natsionalnii politytsi SRSR (1944–1946 rr.) [Polish Western Ukraine and Western Belarus National Policy of the USSR (1944–1946)]*. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Chernivtsi, 16 p. [in Ukrainian].
44. Senkiv, M. V. (2013). Deportatsiina polityka radianskoho ta polskoho totalitarnykh rezhymiv shchodo ukrainskoho y polskoho naseleattia (1944–1947 rr.) [Deportation Policy of the Soviet and Polish Totalitarian Regimes against the Ukrainians and Poles (1944–1947)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky*, 23, 445–453 [in Ukrainian].

45. Syvyryn, M. A. (2005). Deportatsii ta peremishchennia naselennia zakhidnykh zemel Ukrainy 40-kh — pochatku 50-kh rr. XX st. [Deportations and Migrations of the Population in Western Ukraine (40's — beginning of 50's, 20th century)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Lviv, 18 p. [in Ukrainian].
46. Soroka, Yu. M. (2015). Deportatsii polskoho naselennia z terytorii URSR 1944–1946 rr. [Deportation of the Polish Population from the Territory of USSR 1944–1946]. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 1, 57–67 [in Ukrainian].
47. Soroka, Yu. M. (2007). Naselennia zakhidnoukrainskykh zemel: deportatsii, pereselennia, mobilizatsii, mihratsii (1939–1950-ti rr.) [Population of West Ukrainian Lands: deportation, resettlement, mobilization, migration (1939–1950s)]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 275 p. [in Ukrainian].
48. Soroka, Yu. M. (2013). Naselennia zakhidnoukrainskykh zemel: etnopolitychnyi ta demohrafichnyi vymir, 1939–1950-ti roky [Population of West-Ukrainian Lands: Ethnopolitical and Demographic Dimension, 1939–1950s]. Kyiv: Kyivskiy un-t, 415 p. [in Ukrainian].
49. Sushchuk, O. P. (2009). Radianska karalno-represyivna systema: 1944–1953 rr. (za materialamy Volynskoi oblasti) [Soviet Punitive Repressive System: 1944–1953 (based on Volhyn region materials)]. *Candidate's thesis*, Lutsk, 222 p. [in Ukrainian].
50. Tatarinov, I. Ye. (2014). Do pytannia pro pereselennia polskoho ta nimetskoho naselennia iz zakhidnoho prykordonnia Ukrainiskoi RSR u 1930-kh rr. Abstracts of Papers: *Osobystist, suspilstvo, derzhava: problemy mynuloho i sohodennia*, Vol. 1, 53–57, Sumy; Kursk [in Ukrainian].
51. Tokarskyi, V. V. (2011). Politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. [Political Repressions in the Western Regions of Ukraine in 1939–1941]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Lutsk, 20 p. [in Ukrainian].
52. Haiali, R. (2013). Deportatsiia krymskykh tatar ta rehuliuвання orhanizatsii rezhymu yikh spetsposelen (1944–1948 rr.) [Deportation of Crimean Tatars and Regulation Regime of Their Special Settlements (1944–1948s)]. *Yurydychna Ukraina*, 3, 21–26 [in Ukrainian].
53. Haiali, R. I. (2000). Krymskotatarskyi narod v umovakh deportatsii (1944–1967 rr.) [The Crimean Tartar People in the Conditions of Deportation (1944–1967)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Zaporizhzhia, 17 p. [in Ukrainian].
54. Chyrko, B. (2017). Etnichni nimtsi Ukrainy i «folksdoiche» v konteksti polityky dvokh dyktatur: represii, deportatsii, repatriatsii (1930-ti — 1950-ti roky). Abstracts of Papers: *Istoriia nimtsiv Ukrainy* pp. 74–93, Kyiv [in Ukrainian].

Olha Dovbnia

DEPORTATIONS OF THE POPULATION OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920s — IN THE EARLY 1950s: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The main achievements of the modern domestic historiography to the study of the deportation policy of the Communist-Soviet regime concerning different categories of the population of Ukraine during the period are analysed. The proposed article is based on such fundamental principles of historical research as scientific objectivity and historicism. Source base: monographs, dissertations, investigation published during 2000–2017 in specialized scientific publications, proceedings of the conferences, scientific and documentary collections. The analysis of the sources made it possible to determine the peculiarities of the modern historiographical process in independent Ukraine, to reveal the main achievements and to outline the prospects for further studies of this problem. It is established that the researchers have determined stages, causes, size and consequences of the deportation policy of the Communist-Soviet regime concerning different categories of the population of the Ukraine in the 1920s — in the early 1950s. Research of Ukrainian historians, who specialize in this issue, shows that this form of repressions of the Soviet state during the period have focused on suppressing all forms of resistance, transforming the national profile in a certain area of Ukraine and modeling social processes. The scientific novelty is in the creation of an integral picture of the historiography of the deportation policy of the Communist-Soviet regime concerning different categories of the population of the Ukraine in the 1920s — in the early 1950s.

Key words: *deportation policy, pre-revolutionary intellectuals, national minorities, peasantry, Jehovah's Witness, border areas, Western Ukraine.*

Дата надходження статті до редакції: 23.04.2018.

Марина Будзар

ПОГЛЯД ОЧЕВИДЦЯ: 900-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ ХРЕЩЕННЯ РУСИ У КИЄВІ У ЛИСТІ ПЕТРА ВАСИЛЬЧИКОВА ДО ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА

Архіви української еліти є важливим джерелом для реконструкції життя соціуму у XIX ст. Публікація документа із зібрання родини Галаганів презентує приватний погляд на одну зі значущих подій у соціально-політичній історії Російської імперії. Це відзначення 900-річного ювілею Хрещення Русі у Києві влітку 1888 року. Доцільність публікації зумовлена й тим, що у цьому році виповнюється 130 років з моменту події, про яку йдеться у цьому документі.

Святкування 900-річчя Хрещення Русі повністю відповідало прагненню імперської влади використати минуле для створення ідеологічно-духовних міфів, які б сприяли укріпленню самодержавної системи правління через єднання держави та церкви. В останній третині XIX ст. Російська імперія активно долучилася до загальноєвропейських практик «винайдення традиції» (Е. Гобсбаум) для більш успішного позиціонування себе як держави на світовій арені. Але практика імперських ювілеїв мала не тільки зовнішньополітичне, але й внутрішнє завдання. Вона прагнула нівелювати національний чинник життєдіяльності народів багатонаціональної імперії, передусім український, та укріпити «простір влади» шляхом ліквідації окремишнього. Лист Петра Васильчикова до Григорія Галагана допомагає усвідомити ставлення до цієї події помітних представників суспільно-політичного життя імперії кінця XIX ст. Водночас він містить багато деталей для реконструкції повсякденного життя Києва у момент відзначення ювілею.

Ключові слова: родовий архів, епістолярій, імперські ювілеї, Київ, річниця Хрещення Русі, Петро Васильчиков, Григорій Галаган.

Однією з ознак еволюції історичного знання за останні, принаймні, півстоліття є усвідомлення того, що «історія, яка стала частиною корпусу знань або ідеологією нації, держави чи руху, — це не те, що насправді збереглося в народній пам'яті, а те, що відібрали, записали, зобразили й інституціоналізували ті, у чий обов'язки це входить»¹. Відповідно, «історія як конструкт» й в минулому, й зараз нерідко є засобом ідеологічної мобілізації соціуму, застосовуваним й політикумом й, ширше, владою для вирішення актуальних політичних, соціальних, національних проблем. Кожна доба пропонує для окремих країн індивідуальні зразки такої мобілізації,

¹ Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традицій / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Роджерса; пер. з англ. М. Климчука. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 27.

але у контексті історії України особливо важливим є аналіз тих з них, що практикувалися в історико-політичному просторі Російської імперії другої половини XIX ст.² У той час ця держава, з одного боку, поступово, передусім з останньої третини сторіччя, долучилася до загальносвітового процесу «винайдення традицій»³, коли, зокрема, «національне суперництво виражалось

² Цимбаев К.Н. Реконструкция прошлого и конструирование будущего в России XIX века: опыт использования исторических юбилеев в политических целях. URL: <https://history.wikireading.ru/379542> (дата звернення: 12.06.2018).

³ «Винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру... Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним історичним минулим...» (Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій... С. 13).

і сублимувалось у церемоніальному змаганні»⁴, а з іншого боку — стала на шлях націєтворчого процесу, у підґрунтя якого було закладено міфологему про єдність сподівань народу і самодержця, духовною основою якого є православна віра.

Серед значних церемоніальних дій у соціально-політичній історії Російської імперії останньої третини XIX ст. на особливу увагу заслугове святкування 900-річчя Хрещення Русі у 1888 р. Цей ювілей став центральним сакральним епізодом царювання Олександра III, уславивши імперське правління православної великоруської монархії та репрезентувавши панівний етнос поліетнічної імперії як такий, який прагне підтримати й згуртувати слов'янські народи далеко за межами імперії, виходячи із постулату єдності тих з них, котрі перебувають у межах цієї держави⁵.

Метою публікації є запровадження до наукового обігу джерела особового походження, що презентує приватний погляд на відзначення ювілею Хрещення Русі влітку 1888 року у місті, яке стало осередком цієї події, для чого було актуалізовано його статус духовної столиці імперії, — Києві⁶. Потреба у публікації зумовлена як тим, що у 2018 році виповнюється 130 років з моменту події, про яку йдеться у листі, так і тим, що у цьому документі практику державних ювілеїв, у підготовці яких історія стала об'єктом активного сприйняття та фільтрації, показано «з середини», на рівні повсякденного сприйняття.

Документ, що оприлюднюється, належить родинному зібранню одного з помітних сімейств України козацького-старшинського походження — Галаганів та відноситься до тієї частини збірки, що склала фонд 1475 у Центральному державному архіві України (м. Київ). Це лист Петра Олексійовича Васильчикова (1829–1899) до одного з найбільш знаних представників роду — Григорія Павловича Галагана (1819–1888)⁷. Його класифікуємо як приклад родинно-дружнього

листування, тому що Петро Васильчиков був родичем Григорія Галагана за лінією Розумовських⁸, його сусідом по маєтностям у Козелецькому повіті Чернігівської губернії та давнім приятелем. Документ не датований, але зі змісту його стає зрозумілим, що написаний він навздогін подіям 11–18 липня 1888 року у Києві.

Адресат листа, Григорій Павлович Галаган, не був присутнім на святкуванні у Києві через тяжку хворобу, перебуваючи у дідичному маєтку родини Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії (зараз — Срібнянського району Чернігівської області), про від'їзд куди з Києва він писав двоюрідному племіннику А.М. Маркевичу 1 травня 1888 року: «Мы намерены послезавтра выехать в Сокиренцы. Жажду воздуха и покоя. Я ослабел очень заметно и нервы расходились до безобразия...»⁹. Ці відвідини родового маєтку виявилися для Г. Галагана останніми — він помер у Сокиринцях 25 вересня 1888 року. До речі, Сокиринці неодноразово слугували Г. Галагану прихистком від життєвих бурь в останні роки його життя. «23 выезжаю в Сокиренцы. Уединяюсь в парке и не буду читать бисовых газет, хоть на короткое время забуду людскую подлость, неправду. Бодай им...»¹⁰, — читаємо в його листі А. Маркевичу за 21 квітня 1887 року.

У архівному описі лист П. Васильчикова до Г. Галагана репрезентовано як такий, що містить опис слов'янського з'їзду у Києві. Ця помилка є не випадковою. Як автор листа (імперський чиновник, службовець Петербурзького губернського управління), так і конфідент (один з найпомітніших представників громадсько-політичного та культурно-просвітницького життя в Україні 1850-х — 1880-х рр.) були активними діячами Петербурзького та Київського слов'янських благодійних товариств, утворених відповідно у 1867 та 1869 рр. як відгалуження Слов'янського благодійного комітету — суспільної організації, що була заснована на ідеях слов'янофільства наприкінці 1850-х рр. Саме Слов'янський благодійний комітет (товариство) є одним з натхненників проведення 1867 р. у Петербурзі та Москві заходів, відомих під загальною назвою «Слов'янський з'їзд» (про що неодноразово згадується у листі П. Васильчикова). Він мислився водночас й альтернативою, й послідовним продовженням бундючного державного ювілею тисячоліття Росії 1862 р., коли імперський нарадив російської історії мав поступитися місцем історії нації,

⁴ Кеннедайн Д. Контекст, виконання та значення ритуалів: британська монархія та «винайдення традиції» у 1820–1977 р. // *Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Роджерса; пер. з англ. М. Климчука. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 158*

⁵ Уортман Р.С. Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии. Т. 2. От Александра II до отречения Николая II. М.: ОГИ, 2004. С. 332.

⁶ У брошурі, присвяченій ювілею 1888 р., читаємо: «Для Киева, как матери городов русских, колыбели христианского просвещения, из Киева распространившегося по всей России, празднество имеет еще особенное значение. Это — празднество духовной славы Киева в земле русской...» (Празднование девятисотлетия крещения русского народа в Киеве. К.: Тип-я Т.Г. Корчак-Новицкого, 1888. С. 5).

⁷ Центральный державный архив Украины, м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 205. 12 арк.

⁸ П.О. Васильчиков був сином О.В. Васильчикова (1772–1854), чия мати — А.К. Васильчикова (1754–1826) — походила з роду Розумовських, будучи дочкою К.Г. Розумовського (1724(28)–1803), чия племінниця, К.Ю. Дараган (1740–1823), була прабабкою Григорія Павловича Галагана.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. Ф. Х. Оп. 1. Спр. 18071. Арк. 25.

¹⁰ ЦДІАК. Ф. Х. Оп. 1. Спр. 18071. Арк. 21.

що формувалася на ґрунті слов'янської єдності¹¹. У цьому семантично-метафоричному ряді ювілей 900-річчя Хрещення Русі зводив в одне ціле історію державності та історію нації відповідно до ідеологічної програми, запропонованої К.П. Победоносцевим, автором доктрини «народного самодержавства»¹². Згідно з цим впродовж півстоліття відбувався відбір історичних осіб, котрі б виступали загальнодержавними сакральними символами, від Рюрика (ювілей 1862 р.) і Кирила та Мефодія (річниця 1863 та 1885 рр., з'їзд 1867 р.) до князя Володимира (урочистості 1888 р.). Невипадково, що ювілей 900-річчя запровадження християнства, початковий проєкт якого наданий до Синоду у 1886 р. митрополитом Київським і Галицьким Платоном, передбачав урочистості лише в Києві, за пропозицією Петербурзького слов'янського благодійного товариства став загальноросійським святом, так що тема державної єдності, освяченої вірою, замінила собою київський наратив події хрещення, а політичний сенс події чи не затьмарив її духовну значимість, попри те, що декларувалося в описі ювілею у нарисі про Київське слов'янське благодійне товариство¹³.

Документ, який публікується, є важливим джерелом для реконструкції урочистостей у Києві у липні 1888 року у приватно-повсякденному ракурсі.

¹¹ Майорова. Славянский съезд 1867 года: Метафорика торжества // Новое литературное обозрение. 2001. № 51. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/51/mayor.html>

¹² Шандра В.С. Победоносцев Костянтин Петрович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pobiedonostsev_Y (дата звернення: 09.06.2018).

¹³ «Празднованию 900-летия предшествовало совершенно определенное выражение воли нашего правительства сохранить за великим праздником православной церкви строго религиозный характер, устранив всякую тень политического элемента...» (Колмаков Н.М. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. 1869–1894. К., 1894. С. 66).

У листі, завдяки тому, що події кількох днів викладені стисло, міський простір Києва кінця XIX ст. постає як ландшафт культурно-метафоричний, коли читач усвідомлює, як саме організаторами ювілею було реалізовано важливу умову таких церемоній — використання культових споруд, як давніх, так й новобудов, і пам'ятників осіб, дотичних події, що відзначається (у листі це Софійський собор (перша пол. XIX ст.), Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Андріївська церква (1742–1762), Володимирський собор (1862–1882) та пам'ятник Богдану Хмельницькому, відкриття якого відбулося 11 липня 1888 р., у перший день ювілею).

П. Васильчиков, будучи членом Петербурзького слов'янського благодійного товариства, особливу увагу у своєму описі ювілейних урочистостей приділив поведінці численних гостей з країн Центральної Європи, котрі своєю присутністю мали підтвердити верховенство Росії у слов'янському світі. Попри те, що він намагався поділяти офіційний погляд на сам факт присутності у Києві військових, громадських та культурних діячів слов'янства, передусім москвофільської орієнтації, у його розповіді знаходимо багато реалістичних спостережень за поведінкою людей під час ювілейних банкетів і «обідів з промовами».

Також у документі міститься низка цікавих деталей ювілейного повсякдення: як під час проходження процесії 14 липня від Михайлівського монастиря від тісняви у натовпі все так переплуталось, що дами йшли між архієреями, як 60-річному автору листа, через спеку та куряву від безлічі ніг, стало зле, та він ледь не втратив свідомість, як під час прогулянки Дніпром титулована частина товариства намагалася відокремитися від загалу, на думку автора, демонструючи власну зверхність.

Документ друкується мовою оригіналу відповідно до правил граматики сучасної російської мови, написання імен згадуваних у ньому осіб подано згідно авторського написання, датування у коментарях залишено за старим стилем.

ДЖЕРЕЛА

1. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. — К. : Ніка-Центр, 2015. — 444 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. — Ф. Х. — Оп. 1. — Спр. 18071. — 25 арк.
3. Майорова О. Славянский съезд 1867 года: Метафорика торжества [Электронный ресурс] // Новое литературное обозрение. — 2001. № 51. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/51/mayor.html>
4. Празднование девятисотлетия крещения русского народа в Киеве. — К. : Тип. Т.Г. Корчак-Новицкого, 1888. 380 с. + I–VII.

5. Шандра В.С. Победоносцев Костянтин Петрович [Електронний ресурс] / В.С. Шандра. — Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Pobiedonostsev_Y (дата звернення: 09.07.2018).
6. Центральний державний архів України, м. Київ. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 205. — 12 арк.

REFERENCES

1. Hobsbaum, E., Ranger, T. (ed.) (2005). *The Invention of Tradition*, M. Klimchyk, Trans. Kyiv: Nika-Tsentr, 444 p. [in Ukrainian].
2. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. F. X, Op. 1, Spr. 12071, 25 Ark. [in Russian].
3. Maiorova, O. (2001) *Slavianskii siezd 1867 goda: Metaforika torzhestva*. [in Russian]. <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/51/mayor.html>
4. *Prazdnovanie deviatistotletia kreshchenia russkogo naroda v Kieve (1888)*. Kyiv: Tip-ia T. G. Korchak-Novitskogo, 380 p. [in Russian].
5. Shandra, V. S. (n. d.). *Pobiedonostsev Kostiantyn Petrovych*. [in Ukrainian]. http://www.history.org.ua/?termin=Pobiedonostsev_Y
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 1475, Op. 1, Spr. 205, 12 Ark.

Дорогой друг Григорий Павлович!

Все три последние дня не было ни малейшей возможности дополнить мою к тебе депешу. Я приехал, как всегда, очень поздно в свою Петровкуⁱ с намерением принять участие в предстоявших в Киеве празднованиях. Пришлось, конечно, позаботиться при этом о помещении; тем более, что я, по обыкновению, приехал не один, но на этот раз меня сопровождала не Екатерина Петровнаⁱⁱ, оставшаяся хозяйничать в подмосковном именииⁱⁱⁱ, а менее знакомая тебе Ольга Петровна^{iv}. При этом я, признаюсь, и не надеялся на то, что найду приют у тебя: с одной стороны, я был уверен, что дом твой занят кем-нибудь из близких или родственников твоих, а с другой, я не осмеливался беспокоить тебя слишком бесцеремонно, и нескромно при этом, просьбою. Посланному моему было поручено в поисках квартиры навестись, между прочим, и на Фундуклеевскую^v: узнать, свободен ли твой дом от постоя, // справиться, можно ли, не тревожа и не беспокоя тебя, найти в нем приют. Сумел ли он соблюсти это последнее условие, не знаю: он нанял квартиру, так что я уплатил некоторую, весьма небольшую, дань киевским землевладельцам^{vi}, но за то был искренне обрадован, когда, по приезде своем, узнал, что меня ожидает родственник у тебя приют.

И как хорошо было нам в нем, как за нами ухаживал добрый Александр, как приятно было быть окруженным столь дорогими и столь мне знакомыми о тебе и о всех твоих воспоминаниями! Нужно ли добавить, как грустно было, что ни тебя, ни Екатерины Васильевны^{vii} нет; грусть эта умерялась упованием на то, что минует, с помощью Божьей, Им ниспосланной, временное, хотя и тяжкое, испытание^{viii}.

Совестно только, что слишком долго, может быть, зажились мы у Вас; хочу в извинение и объяснение последнего послать тебе, хоть короткий и нескладный, рассказ о всем, здесь бывшем и здесь виденном, о вынесенных отсюда впечатлениях, рассказ поневоле неполный // да, кроме того, и запоздалый, так как многоокая и многоязычная гласность успела уже поведать обо всем этом всему свету.

Никогда, кажется, не чувствовал я себя до такой степени, как теперь, под обаянием прелестей Киева: я когда-то был здесь на празднике 15^{го}^{ix}, о котором осталось у меня чудное воспоминание, возобновившееся теперь в кубе. Мы прибыли с почтовым поездом рано утром; дочь моя гостила у Бярятинских в Груновке (на берегу Псла в Курской губернии)^x, где я ее оставил и съехался с ню в Бобровице. Было чудное утро после дождливого дня; поезд был громадный и до того набитый народом, что очень многим приходилось ехать стоя; на Бобровицкой станции^{xi} была совершенная давка.

По приезде, прежде всего, был у Игнатьева^{xii}, у которого застал целый калейдоскоп членов местного славянского общества, приезжих румын, сербов et. c. Оттуда — к мало мне знакомому, но крайне радушно принявшему меня Дрентельну^{xiii}. Увы, кто бы мог подумать, что вижу его в предпоследний день его земной жизни. К сожалению, не застал // Саблера^{xiv} и, не ознакомившись с установленной программой, не был на акте Академии^{xv}, где, между прочим, в числе многочисленных адресов и приветствий было прочтено интересное и замечательное письмо к митрополиту Платону^{xvi} архиепископа Кентербюрйского^{xvii}.

После обеда были у всенощной в трех церквях: сначала в Софийском соборе, где служил Феогно́т, епископ рязанский^{xviii}; потом — в церкви Андрея Первозванного, где служил Иероним^{xix} и совершен был крестный ход с молитвословием вокруг церкви, это было чудное зрелище, пели два хора народных учителей и учительниц, а оттуда поехали в Успенский собор, но жара и теснота не дала долго там остаться. Вечером был у Гарнич-Гарничского^{xx}, собравшего у себя всех приехавших славян, которых немногим разве меньше было, чем в 1867 году в Москве^{xxi}: сербов, говорят, до сорока, в том числе: Протич^{xxii}, Савва Груич^{xxiii}, оба бывшие посланниками в Петербурге, Среткович^{xxiv}, Медакович^{xxv}. Болгар не менее двенадцати, между ними: Цанков^{xxvi}, Вазов^{xxvii}, Бобчев^{xxviii}, Маджаров^{xxix} et. c. // Немало также галичан, между которыми несколько сельчан, редакторы «Червонной Руси»^{xxx} и «Страхопуда»^{xxxi}; словаков чело-век шесть, с Гурбаном^{xxxii} и доктором Мудроном^{xxxiii}; были представители и других славянских племен; общее количество трудно было определить, так как гости эти постоянно прибывали. Но, кроме славянских гостей, были и такие представители, которых мы не видали в 1867 году. Целая партия румын и при этом крупные по социальному положению (Богориди^{xxxiv}, Розновано^{xxxv}); до десяти человек, в том числе и священники; они говорят, что при малейшем с нашей стороны поощрении или приглашении прибыва-ли бы целая депутация местных иерархов), греческие архимандриты из Петербурга^{xxxvi} и Иерусалима^{xxxvii}, два абиссинских священника с известным Ашиновым^{xxxviii}.

День 15^{-го} был чудным; обедня началась в Софийском соборе в 8½; службу совершало все высшее духовенство (три митрополита: Платон, Михаил Сербский^{xxxix} и Митрофан Черногорский^{xl}); Иероним служил в Лаврском соборе. Служба была очень торжественна; и была между прочим минута // просто поразительная, это когда Платон (во время чтения Евангелия) стоял за алтарем, его осиял луч солнца из бокового окна, это было так эффектно, что все двинулись, чтобы взглянуть на как бы просиявший лик иерарха. Вдруг, во время причастного стиха, разнесся слух о внезапной кончине Дрентельна и привел в волнение всех в церкви. Он объезжал расставленные войска и возле костела упал с лошади, пораженный ударом; смерть была почти мгновенна. Событие это, впрочем, не повлияло на ход служения, которое завершилось прекрасным назидательным словом Платона.

Затем построилось шествие: сначала многочисленные, присланные из всей России и местные, хоругви. Мы думали, что можно будет дать оному некоторую правильность, что удастся нам с Игнатъевым пойти во главе славянских гостей; увы, уже с самого начала все перемешалось, несмотря на усилия малоопытной местной полиции; еще кое-как порядок поддерживался, пока мы проходили мимо живописного, но слишком игриво представленного и поставленного // на чересчур уже несуразный пьедестал Богдана^{xli}, но уже после Михайловского монастыря все до того перепуталось, что дамы шли между архиереями. Но этот беспорядок, впрочем, не мешал живописности и эффекту шествия, которому толпы народа, колокольный звон, музыка расставленных по пути войск придавали особенную силу. Трудно дать понятие о том, как красиво было движение шествия по узкому пути вниз к купели. Как прелестны были покрытые народом горы, возвышенности с построенными на них, набитыми публикой, эстрадами и униженными толпой откосами. На углу Александровской горки и Крещатика присоединилась к нашему шествию процессия, шедшая из Лавры. Затем — церемония водосвятия, пушечная пальба на противоположного недалекого от берега, против того дома, откуда отправляются дилижансы в Чернигов. Все кончилось в начале 2^{-го}, и я едва дотянул до конца, мне уже делалось дурно под парящим солнцем, я думал, что это со мною сделается солнечный удар, // лошади где-то ждали дочь мою, которая находилась на одной из эстрад с графиней Игнатъевой и ее дочерьми^{xlii}, но меня спас князь Мещерский^{xliii} (Полтавский губ[ернский] предводитель), предложивший мне место в своем экипаже. Вернулся домой только для того, чтобы переодеться и ехать на обед в доме купеческого собрания, куда были званы славянские гости, высшее духовенство, весь город и все депутации, всякие, даже не имевшие ничего общего с празднеством, представители высшей нашей знати: Балашев^{xliv}, Бобринские^{xlv}, Демидов^{xlvi} и т. д. Было много, говорят, неловкостей и промахов в размещении пирующих. С самого начала и слишком даже рано, за супом еще, начал говорить или, вернее, читать целую вереницу написанных речей своих Победоносцев^{xlvii}, и при этом крикливым, но мало внятным голосом своим, так что слышать могли только те, которые близко к нему подходили. Но несмотря на все это, обед прошел удачно (вообще разные неудачи и промахи, о которых, конечно, очень много говорили, в сущности, не помешали успеху празднества). Кроме Кон[стантина] Пет[ровича], говорили Платон, митрополит Черногорский, представитель Нижегородской губернии Демидов, несколько слов сказал и Игнатъев. Речи Победоносцева^{xlviii}, несмотря на то, что они не произвели эффекта, чего они, по своему содержанию, вполне заслуживали, были очень хороши; и составление, и произнесение или прочтение их, производившее сначала впечатление даже не особенно благоприятное, было подвигом со стороны Кон[стантина] Пет[ровича], совершенным им для того, чтобы спасти дело, в виду оппозиции Дрентельну и устранения всяких возможных случайностей или ложных толкований. После обеда пошли многочисленные качанья, гости перешли на внутреннюю террасу, где продолжалось при звуках музыки разнообразное говоренье. День окончился совершенным ливнем, залившим зажженную иллюминацию.

16^e было днем покоя, и меня очень тянуло уехать, но нельзя же было не поехать на панихиду Дрентельна, также нужно было отдавать визиты и показать Киев Ольге Петровне. Мы съездили с ней, между прочим, смотреть Владимирскую церковь и стенную живопись Васнецова^{xlix}, которая // мне очень нравится, несмотря на едкую на нее критику Маковского, особенно Богоматерь¹. Оттуда, не рассчитав расстояния, отправились взглянуть на старинные фрески Кирилловского монастыря^{li}. Вечером наличные члены совета нашего общества: я, Ламанский^{lii}, Саблер и, кажется, известный тебе ревнитель славянского дела П.С. Толстой^{liiii}, — собрались для того, чтобы толковать о разных делах и вопросах Петербургского славянского общества.

17го — обедня в Лавре, потом продолжительные визиты, отчасти вместе с Игнатъевыми, Победоносцевым и Саблером, к Платону, Михаилу Сербскому и симпатичному Ювеналию^{liv}. Впрочем, я не намерен повествовать тут о своих деяниях, а то никогда не кончу. Поэтому упомяну только, что вечером этого дня происходило катанье на пароходах по Днепру, с фейерверками, иллюминацией, так сказать, «посполитое» — для всех, и приезжих, и местных, ценителей. Кажется, было до шестнадцати, большею частью больших, пароходов, совершенно нагруженных народом; я был с // дочерью на том, где находились *la fine fleur*^{lv}: Игнатъевы, более выдающиеся из славянских и румынских гостей, В.В. Тарновский^{lvi} с супругой и компанией (Маковские^{lvii}), а также и высшая русская полякующая знать^{lviii} (Бобринские, Лопухины-Демидовы^{lix}, et. c.). Последние держали себя совершенно особняком: заметив соседство с Игнатъевыми, которых они, по-видимому, особенно избегали, весь этот «монд» перешел на отдаленный конец палубы и совершенно замкнулся там. Вообще вся эта прогулка, задуманная в величественных регистрах, была не совсем удачна и, по-моему, очень скучна. Перед самым отправлением, замедлившимся благодаря ожиданию Бобринских и кампании, разразилась гроза с проливным дождем, оставившим и на весь остальной вечер слишком свежую, для ночной прогулки, погоду, при которой щедро разносившиеся прохладительные были не совсем кстати. Заволоченное тучами небо не давало солнечному лучу согреть развивающиеся перед нами береговые картины. Стало теплее и приятнее при обратном плавании, но тут явилась новая // неудача: бенгальские огни и фейерверк, которые должны были освещать нам обратный путь, отсырели, видно было, как мелькали на берегу огоньки, тщетно старавшиеся зажечь кое-где только вспыхивавшее бенгальское пламя. Впрочем, длинная линия следовавших друг за другом пароходов с их разноцветными огнями и пускаемые ими ракеты представляли очень красивую картину; очень красивы были и ярко горевшие на гребне гористого берега кресты, и очень красива была иллюминация пристани и окружающих ее гор. Наконец пущена была и часть фейерверка, но уже в то время, когда пароход наш от него отделился, и когда мы стали перебираться на берег.

На следующий день было назначено катанье на пароходе собственно для славянских гостей, об этой прогулке говорили уже несколько дней, но ничего не было на счет оной положительно известно, долго на нее не приглашали, да и приглашали как-то стороной, полусловом, и многих, в конце концов, которых следовало позвать, и не пригласили. Я отправился на пароход // во втором часу, никак не думая, что покидаю дочь мою на целый день. Мы сначала поплыли вниз по реке к Китаевской Пустыне^{lx}, где сделали небольшой привал. Погода была прекрасная, но досадно было при мысли, что опять теряешь дорожное время на катанье по речке, так как не представлялось никакой возможности к тому, чтобы цель этого катанья — знакомство со славянскими гостями, разговор по душам с ними — могла быть достигнута. Все сидели особняком, разговоры не вязались, много славян оказалось вновь приехавших, которые (да и из прежних тоже) нисколько не казались расположенными знакомиться с жителями того края, куда они приехали. Кроме того, было слишком много постороннего народа, при котором и не особенно хотелось быть откровенным: Ашинов со своими абиссинцами, разные неизвестные или, наоборот, слишком известные (в роде «Русского странника»^{lxi}) корреспонденты, разные родственники и родственницы устроителей катанья. Даже ехавший с нами хор Славянского^{lxii}: «Вниз да по матушке по Волге» и «Ой ты, // Днепр», не могли разогнать мою тоску. И вот, постояв немного перед Китаевым, для чего — не знаю, так как никто не сошел там на берег, мы вернулись назад к Киеву, взяли там на борт, на помощь Славянскому, хор военной музыки и сели под Киевом за приготовленную нам трапезу. Сначала и тут не клеилось, все как-то опять разошлись группами: русские — к русским, болгары — к болгарам, хотя перед тем я настаивал на необходимости рассеяться так, чтобы каждый из нас мог бы собрать вокруг себя по несколько гостей наших. Но вот встает гр. Игнатъев и начинает говорить о цели нашей поездки, о том, что мы собрались потолковать по душам, семейно, так, чтобы все сказанное осталось бы между нами; стал он затем говорить, что один из почтенных гостей предложит здоровье государя императора, но что он желает прежде объяснить то значение, которое для нас имеет здравица эта, ту непрерывную связь, которая соединяет царя русского с его народом. Говорил он превосходно, и затем, после предложенного Саввой Груичем «Здоровья Государю», он произнес еще последовательно несколько речей, предложил тосты за здоровье гостей наших, за единение с ними, за процветание «славянского мира». Я не берусь перечислить даже всех этих тостов, еще меньше могу передать и содержание его речей. Скажу только, что они были полною для меня неожиданностью: в речах его не было поэтического увлечения, не было пафоса, но все было сказано разумно,

верно, рассудительно, практично и, вместе с тем, благонамеренно в самом тесном смысле этого слова. Не было ни одного лишнего слова, ни одного выражения, ни одной мысли, которые могли бы подлежать ложному пониманию или толкованию, и вместе все было внушительно для тех, к которым он обращался. Признаюсь, и при высоком понятии, которое я всегда имел о способностях Игнатъева, я не ожидал от него ничего подобного, // и знаете ли, кого они мне в своих речах более всего напоминали, и именно практичностью оных, — Черкасского^{lxxiii}.

Нельзя передать, какой размах эти речи дали общему одушевлению. Не берусь передать, ни даже перечислить полившихся тут целою рекою речей, кажется, их было произнесено не менее двадцати и, верно, более; говорили Груич, Протич, Среткович, и чем дальше, тем сильнее становилось одушевление говоривших. Отец Наумович^{lxxiv} говорил с таким пылом, что я боялся за него, он весь раскраснелся, так сильно сжал стакан в руках, что я думал, что он разобьется. Замечательно хорошо и так же отчаянно энергично говорил Пиетор^{lxxv}, словак, редактор вместе с Гурбаном «Славянских новин»^{lxxvi}. Говорил очень наивно и убежденно один из галицких крестьян, объясняя, что они, галичане, вовсе не униаты, что разве их вина, что архиереи без их ведома приняли унию; говорил очень внушительно и пространно македонец // из Диора (в Албании), притащившийся в своем национальном костюме в Киев с тем, собственно, чтобы спросить: не прикажет ли царь русский дибрянам взяться за оружие ввиду отражения собирающихся захватить их край швабов. В Киеве полиция отнеслась несколько круто к этому славянскому гостю, посадив его в кутузку, из которой высвободило его лишь обращение к гр. Игнатъеву. Много говорил македонец и о великом Александре того же имени. Говорили и дамы, то есть жена Агренева-Славянского^{lxxvii}, и говорила очень хорошо и метко о русских, вредящих делу сближения славян, сеющих вражду между ними, очевидно, это было по адресу тут же сидевшего Евгения Львова («Русского странника»), который весь съезжился в то время, когда она говорила. Все выше поднимался диапазон воодушевления; по несколько раз уже пили за здоровье Игнатъева. Шарапов^{lxxviii} из «Русского дела»^{lxxix} произнес энергическую речь на жгучую тему: «Мы говорим о братстве и единении, а нам грозят штыками так же наших братьев; миллионы русских воинов двинутся по мановению царя, но неужели встретят они врагов в своих единокровных братьях!». Некто генерал Степовой^{lxxx}, сидевший возле меня, пришел тут в совершенный иступленный азарт. Хор Славянского стал петь «Славу» царю-батюшке, всему царскому дому, воинству, всем поименно славянским деятелям, присутствующим и отсутствующим, князю Николаю^{lxxxi}, королеве Наталии^{lxxxii}. При последней «Славе» крики «Живе!» и «Ура!» обратились в совершенный рев. Уж Славянская-Агренева вскочила на лавку и прочла стихотворение свое Св. Софии. Энтузиазм дошел до крайних пределов, но при всем этом ничего не было сказано лишнего или неуместного. Из присутствовавших одни болгары не говорили, а было между ними много могущих и умеющих говорить, но, видно, Цанков сдерживал их, они несколько раз подходили, то один, то другой, перешептываться с ним, но их участие в общем одушевлении было, тем не менее, искренно и глубоко. Начались речи почти под Киевом, и мы уже давно причалялись к Межигорью^{lxxxiii}, и они еще продолжались. Я оторвался на минуту от них, чтобы выбежать освежиться на берег; было невыразимо там тихо и прелестно. Вскоре все встали из-за стола и мало-помалу перебрались на берег. Что за чудное место это Межигорье при вечернем освещении, что за тихое пристанище. Я пошел с молодой, очень милою сербинкой (или сербкою), женою находящегося в Киеве сербского священника, и ее маленькими детками осматривать старинную церковь^{lxxxiv}; потом нас угостили чаем и вареньем в монастырском доме, и мы, только когда стало смеркаться, поехали в обратный путь. Хотелось поддержать народными песнями общее одушевление, // но находившимся на пароходе барышням захотелось потанцевать; начались кадрили, уже в потемках сменившиеся вскоре выплясыванием хористами Славянского разных русских народных танцев. Что касается до общего настроения, то оно было слишком высоко натянуто, чтобы могло продержаться на той же высоте. Речи слишком всех утомили, и на возвратном пути можно было лишь припоминать все происходившее, невольно сравнивая (в пользу первого) ораторство Игнатъева и Победоносцева, задавая себе вопросы: что из этого выйдет, к чему поведет этот задушевный обмен мыслей и чувств, какие возбудятся по поводу всего этого инсинуации лжетолкования в «Гражданине»^{lxxxv} и наших дипломатических сферах? Перед выходом на берег Саблер обратился с прощальною речью к спутникам нашим.

Во вторник были похороны Дрентельна //, на которых я принимал участие в качестве представителя Главного управления Красного Креста. Сначала я был у обедни и отпевания, происходивших в домово́й церкви генерал-губернаторского дома, для возложения на гроб покойного венка от общества Красного Креста^{lxxxvi}; потом занял место в шествии вместе с представителями местного управления Красного Креста. Процессия была очень длинная, по обеим сторонам пути к кладбищу Аскольдовой могилы множество народа, везде расположены были войска, против Николаевского военного собора выстроены были местный казачий и драгунский полки. Перед собором отслужили литию, потом повернули вниз тенистой дорогой, ведущей к Аскольдовой горе. Обедню и отпевание служил Михаил Сербский, к похоронной литии прибыл Ювеналий с другим архимандритом; Платона не было: он не приехал, будучи недоволен тем, что вдова покойного не согласилась на то, чтобы отпевание было в Николаевском соборе.

Но вот и конец моего длинного рассказа.

Прокатившись с Ольгой Петровной по Киеву, сделал кое-какие визиты и покупки, осмотрев местную общину Красного Креста, мы простились с твоим гостеприимным домом, с милейшим Александром и с не менее милою его женою, и весело, в обществе Марии Ивановны Кочубей^{lxxvii}, ее милейшей дочери^{lxxviii} и В.В. Тарновского, доехали до Бобровицы. И вот тебе в благодарность рассказ, который, может быть, покажется не лишним интереса, о виданном и пережитом в Киеве. Прощай, дорогой друг, крепко обнимаю тебя. Как скоро пройдет хоть несколько смутное похмелье, оставленное мне угасшим весельем киевских дней, и я успею несколько заняться делами своими, а у меня их много теперь, постараюсь приехать в Сокиренцы, а пока еще раз обнимаю и благодарю тебя. Да хранит тебя Бог.

Сердечно твой,
П. Васильчиков.

P.S. Начал письмо еще в Киеве, т.е. нацарапал там несколько листов невероятных каракуль, которые пришлось дочери моей с невероятным трудом переписывать, этим объясняется несколько черновой вид в прочем разборчивого письма.

Петровка.

И после.

Не именины ли Марьи Ивановны? В таком случае передайте ей мое поздравление.

ЦДІАК. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 205. — 12 арк.
Друкується вперше.

ⁱ Петрівка — село у Козелецькому повіті Чернігівської губернії (зараз — у Бобровицькому районі Чернігівської області), де знаходився спадковий маєток П. Васильчикова.

ⁱⁱ Васильчикова Катерина Петрівна — дочка автора листа.

ⁱⁱⁱ Маєток Василевське-Скуригіно у Підмосков'ї (зараз — Чеховський р-н Московської обл.) був успадкований П.О. Васильчиковим від батька, О.В. Васильчикова, у 1842 р., з моменту його смерті у 1898 р. маєтком до 1917 р. володіла К.П. Васильчикова.

^{iv} Васильчикова Олена Петрівна — дочка автора листа, у заміжжі — Урусова.

^v Міська садиба на вулиці Фундуклеєвській, № 7 (зараз — Б. Хмельницького), з виходом на Єлизаветинську, придбана Г. Галаганом у дружини статського радника Н. Климович 04.04.1871 р. для проживання родини, розташовувалася біля комплексу споруд Колегії імені Павла Галагана (№ 9-а, 11 по Фундуклеєвській), розбудову якого Г. Галаган здійснив на території садиби, викупленої у військового інженера А. Нікіфораки 04.08.1869 р. (на розі Фундуклеєвської та Олексіївської (зараз — Терещенківської).

^{vi} Усього в Київ на святкування ювілею з'їхалося більше 20 000 тисяч осіб.

^{vii} Галаган Катерина Василівна, уроджена Кочубей (1826–1896).

^{viii} Ймовірно, йдеться про важку хворобу Г. Галагана, про що він повідомляв у листі до К.П. Победоносцева від 3 вересня 1888 р.: «...я уже шестой месяц очень серьезно и мучительно болен. Сильнейший катарр мочевого пузыря, несмотря на труды врачей, выписываемых из Петербурга, не уступает никаким врачеваниям, и я, наконец, должен сказать, что привыкаю к смерти и готовлюсь к ней; думаю о ней, мне очень жаль оставлять мою жену калеку» (К.П. Победоносцев и его корреспонденты: Письма и записки, т. 1, п/т. 2. М.–Пг.: 1923. С. 848).

^{ix} Свято 15 липня, про яке згадує автор, — це урочистий Акт у Київському університеті св. Володимира, що відбувався щорічно в день, коли церква поминає Рівноапостольного князя Володимира. Інформацію надано Є.А. Ковальовим.

^x Маєток у селі Груновка Суджанського повіту Курської губернії (зараз — Краснопільського району Сумської області) належав Віктору Івановичу Барятинському (1823–1904).

^{xi} Станція Бобровиця Києво-Воронезької залізниці (неподалік селища Бобровиця, зараз — районний центр Чернігівської області).

^{xii} Ігнат'єв Микола Павлович (1832–1908) — державний діяч Російської імперії, дипломат, граф (1877), з травня 1881 до травня 1882 р. — міністр внутрішніх справ Російської імперії, з 1888 р. — голова С.-Петербурзького слов'янського благодійного товариства, член Державної Ради.

^{xiii} Дрентельн Олександр Романович (1820–1888) — російський державний діяч, військовий, у 1881–1888 рр. — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, командувач військ Київського військового округу.

^{xiv} Саблер Володимир Карлович (1847–1929) — юрист, юрисконсульт Святійшого Синоду та управляючий його канцелярією, товариш та обер-прокурор Святійшого Синоду (до 1905 р.). Член Державної Ради.

^{xv} Урочисте зібрання у Київській духовній академії для відзначення пам'яті рівноапостольного князя Володимира відбулося 14 липня 1888 р.

^{xvi} Платон (Микола Іванович Городецький, 1803–1891) — митрополит Київський і Галицький (з 1882 р.), член Святійшого Синоду, архімандрит Києво-Печерської Успенської лаври.

^{xvii} Едвард Уїат Бенсон (англ. Edward White Benson, 1829–1896) — архієпископ Кентерберійський впродовж 1883–1896 рр.

^{xviii} Феоктист (Федір Аполлонович Попов, 1826–1894) — єпископ Православної російської церкви, єпископ (з 1882 р.), потім (з 1885 р.) — архієпископ Рязанський та Зарайський; уродженець Слобожанщини, навчався у Харківській семінарії, потім у Київській духовній академії.

^{xix} Ієронім (Ілля Тихонович Екземпларський, 1836–1905) — єпископ Православної російської церкви, єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії (1885–1890).

^{xx} Федір Мініч Гарнич-Гарницький (1834–1908) — доктор хімії, заслужений ординарний професор Київського університету, у 1885–1890 рр. — декан фізико-математичного факультету. Помітний діяч Київського слов'янського благодійного товариства (з 1875 р. — товариш голови, пізніше — голова, з 1889 р. — почесний член цього товариства).

^{xxi} Йдеться про комплекс заходів у межах Слов'янського з'їзду у Москві та Петербурзі 1867 р., одним з головних серед яких стала загальноросійська етнографічна виставка. Детальніше див.: Попов Н.А. Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в Москве в мае 1867 года. М.: М. Катков и К°, 1867. — 481 с.

^{xxii} Коста Протич (*серб.* Коста Протић, 1831–1892) — сербський військовий діяч, генерал, очолював Генеральний штаб Сербії у 1878–1879 рр.

^{xxiii} Сава Груїч (*серб.* Сава Грујић, 1840–1913) — сербський військовий та державний діяч, випускник Михайлівської артилерійської академії в Петербурзі (1865), у 1877–1897 рр. обіймав важливі посади в сербському уряді та дипломатичному корпусі країни (зокрема, в 1877 р. — воєнний міністр, у 1887 р. — глава сербського уряду, в 1891 р. — голова Державної Ради).

^{xxiv} Пантелія Сречкович (Среткович) (*серб.* Пантелија Срећковић, 1834–1903) — сербський історик-медієвіст та суспільний діяч, освіту отримав в Київській духовній академії та Київському університеті св. Володимира, з 1859 до 1894 р. — викладач, пізніше — професор загальної історії та історії сербського народу у Сербському ліцеї, з 1863 р. — у Великій школі (зараз — Белградський університет).

^{xxv} Мілорад Медакович (*серб.* Милорад Медаковић, 1824–1897) — сербський історик, журналіст і дипломат, брат Данила Медаковича (1819–1881), сербського історика, журналіста та видавця.

^{xxvi} Драган Цанков (*болг.* Драган Киряков Цанков, 1828–1911) — болгарський історик, вчений-конституціоналіст, політик-ліберал московфільської орієнтації, третій та восьмий прем'єр-міністр Болгарії.

^{xxvii} Іван Вазов (*болг.* Иван Вазов, 1850–1921) — болгарський письменник і громадський діяч, міністр народної освіти Болгарії (1897–1899).

^{xxviii} Стефан Бобчев (*болг.* Стефан Саово Бойбчев, 1853–1940) — болгарський юрист, журналіст, політик, 1880 р. закінчив юридичний факультет Московського університету, президент Верховного адміністративного суду Східної Румелії, пізніше — заступник міністра юстиції та міністр юстиції Східної Румелії.

^{xxix} Михайло Маджаров (*болг.* Михаил Иванов Маджаров, 1854–1944) — болгарський публіцист, дипломат і політик.

^{xxx} «Червоная Русь» — громадсько-політична газета московфільського напрямку, виходила тричі на тиждень у Львові у 1888–1891 рр. за матеріальною підтримкою уряду Російської імперії як продовження газети «Новий пролом», з 1891 р. мала назву «Галицька Русь». Редактором «Червоної Русі», котрий приїхав у липні 1888 р. до Києва, був Осип Андрійович Марков (1849 (1850?) — 1909) — громадський діяч русофільської орієнтації, журналіст.

^{xxxi} «Страхопуд» — сатирично-гумористичний часопис московфільського напрямку, мав форму двотижневика, але друкувався неперіодично у Відні (1863–1868) та Львові (1872–1913). Редактором «Страхопуда» певний час був Осип Андрійович Мончаловський (1858–1906) — публіцист та журналіст з Галичини, представник московфільства.

^{xxxii} Светозар Гурбан-Ваянський (*словац.* Svetozár Hurban-Vajanský, 1847–1916) — словацький поет, прозаїк, літературний критик, публіцист, суспільний діяч, посів помітне місце у літературному процесі Словаччини межі XIX–XX ст.

^{xxxiii} Павло Мудрон (*словац.* Pavol Mudroň, 1835–1914) — лідер словацького національного руху, політик, юрист, актор, один із натхненників розвою словацького хорового співу.

^{xxxiv} Принц Емануель Вогорід-Коначі (*румун.* Emanoil Vogoride-Conachi, 1847–1935) — румунський аристократ, син князя Миколи Богоріди (чи Вогоріди, *болг.* Никола от Николай Богориди, 1820–1863), брата князя Олександра Богоріди (чи Вогоріди, *румун.* Ștefan Vogoride, *турецьк.* Aleko Pasha, 1775(80)–1859), державних діячів Османської імперії, представників національного руху в Болгарії, Молдавії, Румунії.

^{xxxv} Георгій Александру Русет-Розновану (1834–1904) — представник румунського аристократичного роду православного віросповідання, нащадок І. Русет-Розновану, намісника господаря Молдавського у 1806 р., вихованець Петербурзького Миколаївського кавалерійського училища, військовий та політичний діяч, воєнний аташе при румунській дипломатичній місії в Петербурзі.

^{xxxvi} Архімандрит Неофіт — настоятель церкви св. Дмитра Солунського при грецькому посольстві у Санкт-Петербурзі.

^{xxxvii} Архімандрит Антонін (в миру — Андрій Іванович Капустін, 1817–1894) — священнослужитель Російської православної церкви, начальник Російської Духовної місії в Єрусалимі (1865–1894), вчений-візантіст, магістр богослов'я.

^{xxxviii} Ашинов Микола Іванович (1856–1902) — мандрівник, шукач пригод, політичний авантюрист, натхненник ідеї політичного та церковного зближення Абіссинії з Російською імперією.

^{xxxix} Митрополит Михайло (Мілоє Йованович, *серб.* Милоје Јовановић, 1826–1898) — єпископ Белградської митрополії, митрополит Белградський та архієпископ Сербський, випускник Київської духовної академії (1853).

^{xl} Митрополит Митрофан (Марко Бан, *серб.* митрополит Црногорско-приморскоги Митрофан Бан, 1841–1920) — єпископ Сербської православної церкви, архієпископ Цетинський та митрополит Чорногорський, автор духовних творів.

^{xli} Відкриття пам'ятника Богдану Хмельницькому (проект М. Микешина, авторство статуї — П. Веліонський та А. Обер, архітектура постаменту — В. Ніколаєв), задум якого обговорювався та реалізовувався кілька десятиліть, було приурочено до ювілею та відбулося у перший день урочистостей — 11 липня, автор не описує цю подію — він не був її свідком, тому що дістався Києва пізніше.

^{xlii} Катерина Леонідівна Ігнат'єва, уроджена Голіцина (1842–1947), та дочки Ігнат'євих Катерина і Марія.

^{xliii} Олександр Васильович Мещерський (1822–1900/1901) — представник дворянського роду Мещерських, полтавський губернський предводитель у 1883–1884 рр.

^{xliv} Микола Петрович Балашев (1840–1931) — подільський губернський предводитель дворянства (1874–1878), дійсний статський радник (1883), обер-егермейстер (1904), член Державної Ради.

^{xlv} Представники російського графського та дворянського роду, що походив від О.Г. Бобринського, позашлюбного сина Катерини II та Г.Г. Орлова. Можливо, йдеться про О.О. Бобринського (1823–1903) та його дружину С.О. Шувалову (1829–1912)

^{xlvi} Павло Аркадійович Демидов (1858–1927) — російський громадський та політичний діяч.

^{xlvii} Победоносцев Костянтин Петрович (1827–1907) — російський державний діяч, учений-правознавець консервативного напрямку, обер-прокурор Синоду (1880–1905). Див.: Полунов А.Ю. К.П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России. М.: РОССПЭН, 2010. 374 с.

^{xlviii} К.П. Победоносцев у промовах під час ювілею інтерпретував діяльність князя Володимира як самодержця, чий крок щодо запровадження християнства був сприйнятий народом та сприяв формуванню «російської держави»: «Издrevле был послушен русский народ своему князю, потом своему государю. Единодержавие, возросшее у нас вместе с церковью и в неразрывном единении с нею, вместе с церковью укрепило, собрало и спасло государственную целость русской земли и создало государство российское...» (Празднование девятисотлетия крещения русского народа в Киеве... С. 41).

^{xlix} Віктор Михайлович Васнецов (1848–1926) — російський художник, працював в історичному, релігійному та казково-фольклорному жанрах малярства. В. Васнецову належить низка монументально-декоративних розписів у Володимирському соборі Києва, що оздоблювався групою майстрів з 1885 до 1896 рр.

^l В. Васнецов «Богоматір з немовлям». Розпис у верхній частині (конха) стіни за вівтарем (апсида) Володимирського собору у Києві. Детальніше про Володимирський собор та його творців див.: Ульяновський В.І. Диво й дива київського *Володимирського собору*. К.: Либідь, 2017. 430 с.; Степовик Д. Володимирський собор: Історія, архітектура, малярство собору в Києві. К.: Дніпро, 2015. 376 с.

^{li} Йдеться про фрески XII ст., збережені у церкві св. Кирила та Афанасія Олександрійських, яку було збудовано на території родового монастиря, заснованого нащадками Святослава Ярославича.

^{lii} Володимир Іванович Ламанський (1833–1914) — російський історик і славіст, професор кафедри слов'янської філології Петербурзького університету, журналіст, дописувач «Известий» Слов'янського благодійного товариства у 1883–1888 рр.

^{liii} Толстой-Милославський Павло Сергійович (1848–1940) — член Імператорського археологічного товариства, дійсний статський радник, камергер.

^{liv} Архієпископ Ювеналій (Іван Андрійович Половцев 1826–1904) — єпископ Російської православної церкви, архієпископ Литовський та Віленський, у 1884–1892 рр. — намісник Києво-Печерської лаври.

^{lv} «Найкраще товариство» (буквально — «прекрасна квітка»).

^{lvi} Василь Васильович Тарновський-молодший (1838–1899) — громадський та культурний діяч, колекціонер, дослідник українських старожитностей, меценат та його дружина Софія Василівна, теж з роду Тарновських

^{lvii} Найшвидше, родина Володимира Єгоровича Маковського (1846–1920) — російського живописця, дійсного члена Петербурзької академії мистецтв, брата К.Є. Маковського (1839–1915). Обидва художники з родинами неодноразово гостювали у маєтку Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії (зараз — Ічнянського району Чернігівської області), що у 2-й половині XIX ст. належав В.В. Тарновському-молодшому.

^{lviii} Ймовірно, визначення «полякующая» автор вживає стосовно осіб з родів Бобринських та Лопухіних-Демідових тому, що ці сімейства мали значну земельну власність на Правобережній Україні, території, яка, вочевидь, ще й до кінця XIX ст. сприймалася як частина «польського світу». Цю версію запропоновано Ковальовим Є.А.

^{lix} Лопухіни — князівський та дворянський рід Російської імперії, зі смертю П.П. Лопухіна (1788–1873) род князів Лопухіних перервався, їхні прізвище та титул перейшли до роду Демідових, заможних підприємців (заводчиків та землевласників). У XIX ст. Демідови відсторонюються від підприємництва та поповнюють ряди європейської аристократії (через придбання в Італії титулу князів Сан-Донато).

^{lx} Китаївська пустинь, або Свято-Троїцький Китаївський монастир — православний монастир в історичній місцевості Києва Китаєво, історію якого задокументовано з початку XVII ст.

^{lxi} Євген Львович Кочетов (1845–1905) — російський журналіст і белетрист, котрий писав під псевдонімами «Русский странник» та «Евгений Львов».

^{lxii} «Слов'янська капела» — хор, створений 1868 р. Дмитром Олександровичем Агреньовим-Слов'янським (справжнє прізвище — Агреньов, 1834–1908), російським співаком і хоровим диригентом, збирачем народних пісень. Хор мав у своєму складі до 150 співаків та виконував російські, українські, болгарські, чеські, моравські пісні мовою оригіналу.

^{lxiii} Володимир Олександрович Черкаський — князь, державний та громадський діяч, слов'янофіл, один з головних діячів підготовки селянської реформи 1861 р.

^{lxiv} Іван Григорович Наумович (1826–1891) — політик, видавець, церковний і громадський діяч, греко-католицький (1851), згодом православний (1885) священник, один із провідників галицького москвофільства, 1886 р. емігрував до Російської імперії, був священником у Києві.

^{lxv} Амбро Пієтор (1843–1906) — журналіст, редактор, національний культурний діяч. У 1881–1906 рр. був редактором часопису “Národný hlásnik”; активний захисник національних прав Словачкиї.

^{lxvi} “Slovenské pohľady” — один з найстаріших літературних журналів в Європі та найдавніший у Словачії. Заснований у 1846 р. Й.М. Гурбаном та відновлений 1881 р. С. Гурбаном-Ваянським, цей часопис мав на меті відобразити літературне, наукове, соціальне та політичне життя Словачії та підтримувати спадковість національного буття.

^{lxvii} Ольга Христофорівна Агреньова-Слов'янська (1847–1920) — російська фольклористка, етнограф, музикант, дружина та співробітниця Д.О. Агреньова-Слов'янського, укладач збірок народних пісень, що виконувалися «Слов'янською капелою».

^{lxviii} Шарапов Сергій Федорович (1855–1911) — російський економіст, письменник, військовий, політичний діяч, видавець і публіцист.

^{lxix} «Русское дело» — політико-літературна та сільськогосподарська газета, що виходила у Москві з 1886 до 1890 р., але з перервами. Редактором-видавцем її був С.Ф. Шарапов.

^{lxx} Степовий Микола Васильович (1836–1893) — військовий, державний чиновник, генерал-майор (1890). Впродовж 1880-х рр. служив у Київському військовому окрузі.

^{lxxi} Нікола І Петрович-Негош (*чорн.* Краљ Никола І Петровић Његош, 1841–1921) — князь Чорногорії (1861–1910), король Чорногорії (1910–1918), відомий як обдарований письменник та поет.

^{lxxii} Наталія Обренович (*серб.* Наталија Обреновић, уроджена Кешко, 1859–1941) — дружина короля Сербії Мілана І, принцеса Сербського королівства з 1875 до 1882 та королева Сербії з 1882 до 1888.

^{lxxiii} Межигір'я — історична місцевість, зараз у межах села Нові Петрівці Вишгородського району Київської області. З XII ст. (за переказами, перші документальні згадки про обитель датуються початком XVI ст.) до 1919 р. тут із перервами існував Межигірський Спасо-Преображенський монастир, який з 1683 р. офіційно оформив зносини із Запорізькою Січчю. 1786 р. монастир було закрито владою Російської імперії, а монастирські статки перейшли до казни. З 1886 р., коли розпочалася підготовка до відзначення 900-річчя прийняття християнства як імперського ювілею, монастир було відновлено.

^{lxxiv} На кінець 1880-х рр. у Межигірському монастирі збереглися дві культових споруди — Спасо-Преображенський собор (1676–1690) та Петропавлівська надбрамна церква (1772–1774). Ймовірно, автор листа відвідав перший із зазначених храмів.

^{lxxv} «Гражданин» — політична та літературна газета-журнал, що друкувалася в 1872–1879 та 1882–1914 рр. З 1887 року видавцем-редактором «Гражданина» був В.П. Мещерський (1839–1914) — російський письменник та публіцист суто правих поглядів.

^{lxxvi} Автор листа, П.О. Васильчиков, входив до складу Головного правління Російського Червоного Хреста — громадської благодійної організації, утвореної наказом Олександра II від 15 травня 1867 р.

^{lxxvii} Марія Іванівна Кочубей (у дівоцтві — Драгневич, р.н. 1848) — вдова Василя Васильовича Кочубея (1839–1878), молодшого брата К.В. Галаган.

^{lxxviii} Варвара Василівна Кочубей (1869–1948) — дочка М.І. та В.В. Кочубеїв.

Maryna Budzar

EYEWITNESS'S VIEW: 900TH ANNIVERSARY OF THE BAPTISM OF RUS IN KYIV IN A LETTER FROM PETRO VASYLCHYKOV TO GRYGORII GALAGAN

The archives of the Ukrainian elite are an important source for the reconstruction of various life-stages of society in the 19th century. Publication of the document from Galagan family collection, presents a private view on one of the significant events in the social and political history of the Russian Empire. This is a celebration of the 900th anniversary of the Baptism of Rus in Kyiv on summer 1888. Feasibility publication due to the fact that this year marks 130 years since the events referred to in the letter.

The celebration of the 900th anniversary of the Baptism of Rus was entirely in line with the imperial power's desire to use the past for creating ideological and spiritual myths, that would contribute to strengthening the autocratic system of government through the unification of the state and the church. In the last third of the 19 century the Russian Empire was actively involved in European practice of so called «invented tradition» (E. Gobsbaum) for a successful positioning itself as a country in the world. But the practice of imperial anniversaries had not only foreign policy but also internal tasks. It sought to neutralize national factors of life of the peoples of the multinational empire, especially Ukrainian, and strengthen the «space power» by leveling distinct.

Petro Vasylychikov letter to Grygorii Galagan helps to understand the attitude to this event of the prominent politicians and public activists of the Empire at the end of the 19th century. At the same time, it contains many details for the reconstruction of everyday life of Kyiv at the time of the anniversary celebration.

Key words: family archives, epistolary, imperial anniversaries, Kyiv, anniversary of Baptism of Rus, Petro Vasylychikov, Grygorii Galagan.

Дата надходження статті до редакції: 30.06.2018.

Ігор Цеунов

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХВЕДОРА ВОВКА
КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОНОСУ ВАСИЛЯ ВЕЛЕДНИЦЬКОГО

Стаття запроваджує до наукового обігу донос Василя Велєдницького на учасників «Старої Громади» у Києві у 70-х рр. XIX ст. Зокрема, у роботі проаналізовано частину документа, присвячену Федору Вовку, передусім його суспільно-політичній діяльності. Акцентується увага на тому, що засобом спотворення репутації діячів національно-політичного руху була ідея аморальності, невідповідності їхньої поведінки суспільним цінностям віри, сім'ї, вітчизни.

Ключові слова: Хведір Вовк, донос, «Стара Громада», В. Велєдницький, еміграція, археологія.

Тематика дослідження стосується історії формування української археології в останній третині XIX — першій половині XX ст. У фокусі наших інтересів — взаємини інтелектуалів та влади в умовах російської імперської політики щодо України. Йтиметься насамперед про життя та діяльність науковців-палеолітознавців.

Сьогодні в Україні відбувається справжня архівна революція. Поступово відкриваються раніше утаємничені документи, які зберігаються у Державному галузевому архіві СБУ. Особливої інтенсивності процес розсекречення таких матеріалів набув з часів Революції Гідності. У зв'язку з введенням до наукового обігу нових джерел актуалізується звернення до драматичної історії 30-х років XX ст., коли був винищений цвіт українських вчених. Список репресованих археологів є надзвичайно довгим і не складений до сьогоднішнього дня у повній мірі.

Так, у радянські часи були репресовані такі археологи-палеолітознавці, як М.Я. Рудинський¹, К.Ю. Коршак² та Т.Т. Тесля³. М.Я. Рудинського було відправлено на адміністративну висилку до м. Красноборськ (зараз — Архангельська обл. РФ) у 1934 р., а Т.Т. Теслю та К.Ю. Коршака розстріляно у 1937 р.

Тема репресій українських археологів на відміну від істориків, в тому числі 30-х років XX ст., досліджена недостатньо. Питання репресій серед російських археологів висвітлено О.О. Формозовим, у праці якого побіжно згадуються і репресовані українські археологи⁴.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995.

² Державний галузевий архів Служби безпеки України. Спр. 52578.

³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37201.

⁴ Формозов А.А. Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. Российская археология. 1998. № 3. С. 191–206.

Серед українських досліджень чи не найбільш цитованою є робота Р. Манковської «Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр.»⁵. Окремо необхідно відзначити студії В.І. Граба, який ще на початку 90-х років XX ст. розпочав публікацію матеріалів репресованих археологів⁶. Підтримав В.І. Граба у цій справі О.Б. Супруненко⁷. Останнім часом виходять роботи, присвячені взаєминам влади та інтелектуалів. Серед такої літератури необхідно згадати колективну монографію співробітників Інституту історії України «Історик і влада» за редакцією І. Колесник⁸.

Ця стаття є продовженням теми, порушеної у колективній розвідці «Історик і влада». За основу роботи взято один документ — донос службовця Київської рахункової палати Василя Велєдницького на Хведора Кіндратовича Вовка. У документі описано всі революційні «гріхи» Хведора Вовка. Донос зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України в особовому фонді Хв. Вовка (№ 1) під номером 384а (справа «Революційна діяльність за царату»). Сам документ являє собою невеличкі аркуші, списані дрібним почерком. На звороті останньої сторінки

⁵ Манковська Р. 2013. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. К.: Інститут історії України НАН України. С. 300–321.

⁶ Граб В.І. Штрихи до портрета Володимира Пархоменка. Полтавський археологічний збірник. Полтава, 1999. С. 248–251; Граб В.І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава: Археологія. 1999. С. 216; Граб В.І. Дело Н.Е. Макаренко. Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Суми–Ромен. 1990. С. 29–31.

⁷ Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. Полтава. 1991. С. 78; Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського // Археологія. 1992. № 4. С. 91–100.

⁸ Історик і влада: кол. моногр. / відп. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 543.

написано «Показання Киевського предателя Веледницького». Донос написано російською⁹.

Темою статті є змістовно-інтерпретаційний аналіз доносу В. Веледницького на діячів «Старої Громади» у Києві у частині, що стосується Хв. Вовка.

Свідчення про самого В. Веледницького незначні. Василь Веледницький працював у Київській рахунковій палаті, тобто певний час був колегою Хведора Вовка (з 1872 до 1874 р.). Чи не єдина відома характеристика В. Веледницького дана у виданні «Слово» від 1907 р., де було опубліковано історію визвольного руху в Російській імперії й, зокрема, зазначено, що члени «Старої Громади» Хв. Вовк та О. Русов були звинувачені за наклепом В. Веледницького. Донощика схарактеризовано так: «Веледницький цілком дурна язика людина, ніколи не був хоч в трохи близьких відносинах не тільки зі «Старою громадою», але й з українською молоддю; він зізнавав усе, що коли-небудь уривками чув від інших, без пуття все плутав і мішав»¹⁰.

Донос складається з двох логічних частин: безпосередньо тексту та додатку у формі переліку людей. Перша частина не є чітко структурованою. Так, наприклад, опис революційної діяльності Хв. Вовка подано у пункті 2 «Українофілісоціалісти», пункт 1 відсутній.

В основному тексті доносу імена людей підкреслені, а наприкінці винесено короткі відомості про кожну згадану особу. Цей документ не був безпосереднім предметом вивчення дослідниками діяльності Хв. Вовка.

Чи не найбільш повне та всеосяжне дослідження, присвячене життю та роботі Хв. Вовка, — праця О.О. Франко¹¹. У її студіях є опосередковане згадування того факту, що на квартирі Вовка читали лекції соціалістичного спрямування. Й.-Г. Фіхте, Л. Фейербах, К. Маркс — і це далеко не повний перелік філософів, чії ідеї транслювалися на «радикальній квартирі» Хв. Вовка¹².

Життєвий шлях Хведора Кіндратовича заслуговує на увагу. Так, вчений у різні періоди свого життя мешкав у Ніжині, Одесі, Тульчі, Бухаресті, Женеві, Парижі та Санкт-Петербурзі. Майбутній науковець провів дитинство у Ніжині. Згодом вступив до університету в Одесі, звідки у 1866 р. перевівся до Київського університету Св. Володимира. Київський період життя Хв. Вовка тривав з 1866 до 1879 р. У 1871 р. Хведір

⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). Ф. Вовка (№ 1). Спр. 384а. Арк. 21.

¹⁰ Записки НТШ. 1908. Наукова хроніка. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 196.

¹¹ Франко О.О. 2000. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. К.: Видавництво Європейського університету. С. 378.

¹² Франко А.Д., Франко О.Е. 1990. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. 1. 87.

Вовк закінчив університет і почав працювати у Київській контрольній палаті, де й познайомився з Василем Веледницьким¹³, автором досліджуваного документа.

Відомо, що у 1872 р. Хведір Вовк вступив до «Старої Громади»¹⁴. Саме з цього часу почалося його активне суспільно-політичне життя. З доносу, написаного у хронологічному порядку, ми дізнаємося, що донощик познайомився з Хведором Кіндратовичем у 1873 р. на квартирі секретаря Київської військової гімназії В. Животовського у будинку Судакевичів на вул. Жилянській, 23. Знайомство відбулося в один з вечорів, коли господарі влаштували звану вечерю. Окрім Хв. Вовка, на вечері були присутні П.П. Чубинський, М.І. Зібер, М.П. Драгоманов, М.П. Старицький, В. Беренштам та ін.

Предметом збору була організація та функціонування українофільської партії. В. Веледницький писав: «Целью партии было распространение и утверждение в Малороссии понятий об особенностях, самостоятельности Украины, которая по характеру и способности ее населения стоит гораздо выше Москвы (Великороссии), которая, то есть Москва, некогда путем обмана присоединила к себе Украину и держит ее в Московской неволе»¹⁵; «...у них есть ясно сознанный цель — сепаратизм»; «целью украинофильства была также революция, но только по средствам слова и пера»¹⁶.

У подальшому сам Василь Веледницький переїхав до цього будинку через близькість до родини Животовських та вищеописаного гурту. У подальшому він почав більше спілкуватися з членами «Старої Громади» і потрапив на квартиру до Хведора Вовка.

«Вскоре по поступлении Ф.К. Волкова в Киевскую контрольную палату (в 1874 г., кажется) он, слыша мое недовольство и, как мне казалось, несправедливость ко мне начальства, стал сближаться со мною и в беседах старался обобщить мое недовольство, объясняя несправедливость общею неправдою, против которой нравственно обязательно бороться, и как-то передал мне том 2-го журнала «Вперед». Книга эта тогда заинтересовала меня. Как-то говоря мне о деле «Киевской коммуны» (1874 г., кажется) он сообщил мне, что, действуя умно, не попадешься и старался побороть во мне трусость, что в эпоху коммуны у него часто ночевали кучи народа,

¹³ НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 384а. Арк. 4.

¹⁴ Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. К. С. 59.

¹⁵ Тут і далі цитування мовою оригіналу — російською. Під час цитування збережено оригінальну пунктуацію та стилістику, у той же час лексика, орфографія та граматики адаптовані до правил сучасної російської мови.

¹⁶ НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 384а. Арк. 7.

мужчин и женщин, на полу, на стульях, приезжали ночью с чемоданами и что приехавший однажды из Нежина его старик-отец до того был удивлен и поражен виденным, что, вставши ночью, со свечкой пошел по комнатам, чтобы убедиться, как это спят в одной комнате мужчины и женщины, а потом сказал сыну “что будешь ты на каторге”. “И за всем тем, я цел и невредим” — прибавил Волков. Таким образом, у него была “радикальная квартира”, или по его подлинным словам “*foyer radical*”. Далее я слышал от многих — от самого Волкова, от Богуславского, что со временем “киевской коммуны” 1874 г. до выезда за границу, квартира Волкова была место нигилизма, то есть отрицания веры, семьи, отечества... Так от Волкова я лично слышал, как после святого крещения его ребенка, он в обществе себе подобных перекрещивал ребенка в нигилизм, обливая его пивом под пьяные песни... На практике шло систематическое развращение женского пола в таких видах чтобы девушка, развращаясь, навсегда осталась добычей коммуны и не могла бы пойти честною дорогою жены и матери. Названия жены и матери им были ненавистны... Так Волков давал мне читать сочиненный им с Драгомановым “Устав желтой интернационалки”, где говорилось в таком роде, что все любящие читать либеральные сочинения и ничего для свободы не делающие, или же поступающие в жизни наоборот, этим самым зачисляются в члены “желтой интернационалки” и при этом называл меня (самого Веледницького) “желтым”. В силу этого свойства на желание мое посещать лекции я получил отказ. Встречая его с кучей барышень молодых и хороших на Крещатике, его учениц и вероятно будущих “деятелей”, я просил его познакомиться со мной, но тоже получил отказ, при чем он (Хведір Вовк) назвал меня “бабником”. На квартире же его за все время знакомства я был всего-на-всего два раза. В 1-й, я встретил там [нерозбірливо] Домонтовича и его жену, при чем никаких особенных разговоров не было. Во 2-й раз мне передали “Вперед” (хозяин отсутствовал). Встретил Савенко (кажется), Ткаченко и Степана Оголевца. Эти господа, между прочим, повествовали, как они пропагандировали по деревням и городам и как народ, будто бы, жаждали внимания и пропаганды и искренне сочувствовали. Я же не выявлял ни своего сочувствия, ни опровергал их; они возбуждали мое любопытство и больше ничего»¹⁷.

У документі донощик загострював увагу царської «охранки» на місцях збору членів «Старої Громади». Одним із таких місць була квартира Хв. Вовка. В. Веледницький зазначав, що саме ця квартира була центром життя «Громади».

¹⁷ НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 384а. Арк. 8–10.

У документі точна адреса київської квартири Хв. Вовка не вказана.

Як зазначалось вище, донос складався з двох логічних частин: першої — писової та другої — довідкової. У другій частині документа В. Веледницький давав довідкову інформацію про кожну згадану людину. Про Хв. Вовка було написано: «Волков Федор Кондратьевич, проживав в Києве, займаючись частними уроками, жена его выслана из Киева административно в Вятскую губернию, сам же Волков успел скрыться и не разыскан для административной высылки»¹⁸.

У 1879 р. член «Старої Громади», у майбутньому антрополог, етнограф, археолог та дослідник палеолітичного минулого України Хведір Вовк був змушений виїхати за межі Російської імперії через політичні переслідування. Тоді у Києві були заарештовані дружина і діти Хведора Вовка, а він сам через Одесу втік до Румунії. У Румунії жив у Тульчі (1879 р.), Бухаресті (1880–1882 рр.), згодом мешкав у Женеві, а з 1887 р. на постійній основі — у Парижі¹⁹.

Окремо необхідно відзначити, що у доносі В.Г. Веледницького щодо українофілів-соціалістів фігурував і дослідник давнини професор Київського університету Св. Володимира В.Б. Антонович. Він був згаданий у колі близьких до Хв. Вовка осіб у стінах Університету. Головним же партнером по революційній діяльності Хв. Вовка був названий Лука Ільницький — завідувач бібліотеки та архіву Університету Св. Володимира. «... я припускаю, що за посередництвом Університету, він (Ільницький. — І. Ц.) мав можливість отримувати з-за кордону багато іншого (літератури. — І. Ц.), так як Вовк мав з ним якісь секрети, що мене кожен раз вражало; так вони розмовляли пошепки, або Ільницький на 2–5 хвилин відзивав до задньої кімнати...»²⁰.

Окрім Хведора Вовка, інші дослідники первісної доби брали участь у революційній антиурядовій діяльності. Так, І.С. Поляков був студентом у відомого російського анархіста П.О. Кропоткіна. Під час арешту останнього у 1874 р. помешкання І.С. Полякова обшукала поліція, а сам Поляков був затриманий. Слідство не домоглося яких-небудь свідчень, тому І. Полякова відпустили²¹.

Вадим Щербаківський, будучи студентом, брав участь у революційних подіях 1905–1907 рр. у Петербурзі. Через це він потрапив під слідство і був вимушений покинути Петербург. Протягом двох років перебував у батьків у рідному селі

¹⁸ НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 384а. Арк. 19.

¹⁹ Франко А.Д., Франко О.Е. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. № 1. 1990. С. 87.

²⁰ Революційна діяльність за царату. НА ІА НАНУ. Ф. Вовка (№ 1). Спр. 384а. Арк. 10.

²¹ Формозов А.А. Начало изучения каменного века в России. Первые книги. М.: Наука. 1983. С. 48.

Шпичинці (зараз — Житомирська обл.) у добровільному засланні²².

Після революції 1905 р. Микола II оголосив загальну амністію політичним звинуваченим, і Хведір Вовк повернувся до Петербурга.

Отже, у 70-х роках XIX ст. як протидія державній політиці Російської імперії активно розгорнулася політична діяльність українофільських організацій. «Стара Громада» була однією з таких.

²² Франко О.О. Архів Вадима Щербаківського у Празі. 100 років колекції Державного музею Українського народного декоративного мистецтва. К.: Арттек. 2002. С. 43.

Аналіз доносу В. Веледницького дає змогу зробити висновок, що суто людські якості, як-от задрість до популярності, успіху іншого, примушували людей ставати інформаторами поліції, писати доноси. Окрім того, бачимо тяглість у методах боротьби силових структур з інтелектуалами — від імперської охоранки до НКВД–КДБ, зокрема, звинувачення їх в аморальних діях, публічне осоромлення, запламування чесного імені. Документ, що нами розглянуто, яскраво ілюструє зіткнення Києва українського, Києва «громадівського» із Києвом російським, офіційним, великоруським.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний галузевий архів Служби безпеки України. — Спр. 52578.
2. Граб В.І. Штрихи до портрета Володимира Пархоменка / В.І. Граб // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1999. — С. 248–251.
3. Граб В.І. У лещатах ДПУ: нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / В.І. Граб. — Полтава: Археологія, 1999. — 216 с.
4. Граб В.І. Дело Н.Е. Макаренко / В.І. Граб // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. — Суми — Ромни, 1990. — С. 29–31.
5. Граб В.І. Археолог Олександр Тахтай / В.І. Граб, О.Б. Супруненко. — Полтава, 1991. — 78 с.
6. Граб В.І. Доля Михайла Рудинського / В.І. Граб, О.Б. Супруненко // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 91–100.
7. Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка / голов. ред. М. Грушевський. — 1908. — Т. 84. — Кн. 6. — 245 с.
8. Історик і влада: кол. моногр. / відп. ред. В. Смолій; творч. кер. проекту І. Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 543 с.
9. Манковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. Манковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф., [м. Київ], 15 березня 2012 р. / [упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 300–321.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 1. — Спр. 384а.
11. Формозов А.А. Начало изучения каменного века в России. Первые книги / А.А. Формозов. — М.: Наука, 1983. — 248 с.
12. Франко О.О. Архів Вадима Щербаківського у Празі / О.О. Франко // 100 років колекції Державного музею Українського народного декоративного мистецтва. — К.: АртТек, 2002. — С. 43–55.
13. Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко. — К.: Вид-во Європейського університету, 2000. — 378 с.
14. Франко А.Д. Федор Кондратьевич Вовк (Волков): биографический очерк А.Д. Франко, О.Е. Франко // СЭ. — № 1. — 1990. — С. 86–95.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 65995.
16. ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 37201.

REFERENCES

1. Derzhavnyi haluzevyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Spr. 52578 [in Russian].
2. Hrab, V. I. (1999). Shtrykhy do portreta Volodymyra Parkhomenka. *Poltavskiyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 248–251 [in Ukrainian].
3. Hrab, V. I. (1999). U leshchatakh DPU: narysy pro bezpidstavno represovanykh diiachiv nauky ta kultury. *Poltava: Arkheolohiia*, 216 p. [in Ukrainian].

4. Grab, V. I. (1990). Delo N. E. Makarenko. *Vyvchennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy*. Sumy-Romny, 29–31 [in Russian].
5. Hrab, V. I. & Suprunenko, O. B. (1991). Arkheoloh Oleksandr Takhtai. Poltava, 78 p. [in Ukrainian].
6. Hrab, V. I. & Suprunenko O. B. (1999). Dolia Mykhaila Rudynskoho. *Arkheolohiia*, (4), 91–100 [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M. (Ed.) (1908). *Zapysky Naukovogo tovarystva im. T. Shevchenka*, Vol. 84, 245 p. [in Ukrainian].
8. Smolii, V. A. (Ed.). (2016). *Istoryk i vlada*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 543 p. [in Ukrainian].
9. Mankovska, R. (2012). Muzeini ustanovy ta muzeinyky u period «Velykoho teroru» (1937–1938 rr.). Abstracts of Papers '12: *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.*, pp. 300–321 [in Ukrainian].
10. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. F. 1, Spr. 384a [in Russian].
11. Formozov, A. A. (1983). *Nachalo izucheniia kamennogo vieka v Rossii. Pervyye knigi*. Moscow: Nayuka, 248 p. [in Russian].
12. Franko, O. O. (2002). Arkhiv Vadyma Shcherbakivskoho u Prazi. *100 rokiv kollektzii Derzhavnoho museiu Ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva*, 43–55 [in Ukrainian].
13. Franko, O. O. (2000). *Fedir Vovk — vchenyyi hromadskyi diiach*. Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho universytetu, 378 p. [in Ukrainian].
14. Franko, A. D. & Franko, O. E. (1990). Fiodor Kondratievich Vovk (Volkov): biograficheskyi ocherk. *SE*, (1), 86–95 [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F. 263, Op. 1, Spr. 65995 [in Russian].
16. TsDAHO Ukrainy. F. 263, Op. 1, Spr. 37201 [in Russian].

Ihor Tseunov

KHVEDIR VOVK'S SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY THROUGHOUT V. VELEDNYTSKYI'S SLANDER

The article consists of information about activity of the "Stara Hromada" in the 70s of the 19th century. It is found Khedir Vovk's personal documents at the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of Ukrainian National Academy of Sciences, in particular, the document "Slander of the Kyivian traitor V. Velednytskyi". This document shows how "Stara Hromada" members were dangerous for the Russian Imperia society. E. g., he wrote that Khvedir Vovk's flat was "radical". Secret lectures about Marx', Feuerbach's, Fichte's ideas were held at Vovk's flat. These lectures were dangerous because lecturers raised the question of God's absence. Besides, "Stara Hromada" members denied such important values for everyone in Russian Imperia as faith, family, and Homeland.

This document is unique source for understanding collision between "Ukrainian/unofficial" and "Russian/official" Kyiv. In 70s of 19th century were edicts, which banned Ukrainian language as language of knowledge (according to the Valuev Circular (1863) and the Ems Ukaz (1876)).

Likewise, this episode should be integrated to the history of relations between intellectuals (particularly, archaeologists) and authorities. It is examined the KGB archives in Ukraine. Thus, repressions issue in 30s years of the 20th century in the USSR is so popular among historians. "Intellectuals (historians, archaeologists, etc) and authority" relations were not established during Soviet times. V. Velednytskyi's slander helps to understand that intellectual-authority relations started from Russian Imperia and continued to Soviet times.

Key words: *Khvedir Vovk, slander, "Stara Hromada", V. Velednytskyi, emigration, archaeology.*

Дата надходження статті до редакції: 30.05.2018.

Олександр Бонь

ЗАХОПЛЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ КИЄВА У СІЧНІ 1918 РОКУ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ: ЕГО-ДОКУМЕНТИ

У статті досліджується реакція відомих українських гуманітаріїв Наталії Полонської-Василенко та режисера і актора Василя Василька на захоплення більшовиками Києва на початку 1918 р. Вивчаються спогади Н. Полонської-Василенко та щоденник В. Василька як приклад его-документів того періоду. Показано, що українська гуманітарна інтелігенція негативно поставилась до більшовицького завоювання і «червоного терору».

Ключові слова: Василь Василько, Наталія Полонська-Василенко, его-документи, 1918 рік, спогади, щоденник, «Березіль».

Однією з найяскравіших й водночас трагічних сторінок історії України першої третини ХХ ст. є постання і загибель Української Народної Республіки. У короткий час діячі Української Центральної Ради та політичні і соціальні сили, які їх підтримували у 1917–1918 рр., здійснили еволюцію від домінуючої ідеї автономії у складі Російської держави до визнання незалежності як умови існування української нації. Українська гуманітарна інтелігенція не тільки була серед провідних діячів Української Центральної Ради, політичних партій, але й підготувала Українську революцію, формуючи українську самосвідомість. Тому важливою є її реакція на один з переламних моментів протистояння УНР і російського більшовицького режиму — захоплення Києва у січні 1918 р. Війна розділила українське суспільство на тих, хто підтримав більшовицькі гасла (фактично виступив проти УНР), і тих, хто вірив в українську державу і боровся за неї. Значним був вплив на події і великої частини суспільства, яка залишалась байдужою чи нейтральною. У цьому розумінні актуальною є проблема оцінки українською гуманітарною інтелігенцією подій першої радянсько-української війни 1917–1918 рр. та захоплення Києва зокрема.

Для дослідження ми обрали его-джерела двох українських гуманітаріїв з різних галузей: відомого історика, мемуариста Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (Моргун) та знаного актора і режисера Василя Степанович Василька (Миляєва). Український театральний діяч Василь Василько протягом 1910–1950 рр. працював у різних театрах України (у Києві, Одесі, Харкові, Донецьку). Загальновідома його провідна роль у збереженні пам'яті про театр «Березіль» та відновленні доброго імені Леся Курбаса. Він сприяв заснуванню Державного музею театального, музичного та кіномистецтва у Києві. Його архівний фонд у Центральному державному

архіві-музеї літератури і мистецтва України має велику цінність для вивчення інтелігенції радянської України та театального життя першої половини ХХ ст.

Про обох діячів написано багато українськими істориками. Зазначимо лише, що архів В. Василька вже був у центрі уваги дослідників. Зокрема, В.М. Шепелюк писав про склад і значимість цього зібрання¹. Одним із цікавих документів архіву В. Василька є його щоденники за 1914–1926 рр. Вони частково публікувалися у незалежній Україні². Про Наталію Полонську-Василенко є велика історіографія. Тут тільки відзначимо монографії Ігоря Верби, які вийшли у 2000 та 2008 роках^{3, 4}, а також опубліковані спогади Наталії Дмитрівни з ґрунтовною вступною джерелознавчою статтею Валерія Шевчука⁵.

Метою розвідки є дослідження реакції українських гуманітаріїв на захоплення Києва більшовиками на початку 1918 р. Джерелом для цього обрано его-документи — спогади Наталії Полонської-Василенко «У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р.

¹ Шепелюк В.М. Особовий фонд режисера, актора В.С. Василька у ЦДАМЛМ України / В.М. Шепелюк // Архіви України. 2013. № 6. С. 199–204.

² Василько В. Щоденники / В. Василько // Український театр. 1999. № 34. С. 26–32.

³ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / НАН України, Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К.: [Б. в.], 2000. 339 с.

⁴ Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / Центр пам'яткознавства. НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. 324 с.

⁵ Шевчук В. Про спогади Наталії Полонської-Василенко / Полонська-Василенко Н.Д. Спогади. К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 520.

в Києві)^{6, 7} та спогади й «Щоденник» актора і режисера Василя Василька (Миляєва)^{8, 9}.

Спочатку про самі джерела. Машинопис щоденника Василя Степановича Василька у кількох томах з правками автора має на першому томі епіграф з Т. Шевченка: «Минають дні, минають ночі, минає літо...» Собі — на спомин минулих літ...¹⁰. Документ — машинописний біловий варіант. Щоденник починається січнем 1914 р. Вірогідно, найцікавіша і важлива частина щоденників втрачена. У томі, який охоплює час з 1 травня 1922 р. до 30 грудня 1922 р., на другому аркуші є автограф В. Василька: «Щоденник. Томи 4 і 5-й. IV. 1922–1924 рр. (томи 2, 3 вкрадені з музею. — О. Б.)». а це час 1918–1922 рр. Мабуть, вже неможливо з'ясувати, як саме була втрачена ця частина щоденників, але її автору, вочевидь, у часи репресій документ міг завдати шкоди. Адже про характер цієї частини щоденника можемо зробити висновок з української національної спрямованості записів у попередній період. Зважаючи на те, що це машинописний варіант, який виготовлявся значно пізніше, при передруку рукописного щоденника можлива була самоцензура. Тоді ще більш виразним стає українська національна складова документа.

Деяко іншим за характером є короткий спогад Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко про події кінця 1917 — початку 1918 р., опубліковані спочатку за кордоном у 1954 р.¹¹, а потім у 2011 р. в Україні у збірці її «Спогадів»¹². Написаний він вже значно пізніше описуваних подій, хоча і не менш емоційний від того, з відчутним впливом пізнього досвіду мемуаристки.

Розглянемо події захоплення Києва більшовиками очима авторів документів. На кінець 1917 р. Василь Василько вже був мобілізований на військову службу в імператорську російську армію, встиг закінчити школу прапорщиків у Києві та побувати з липня 1917 р. на Південно-Західному фронті в Галичині, а вже 16 грудня 1917 р. повернувся до Києва і стверджував у щоденнику,

що закінчилась його «військова діяльність»¹³. Ці події також було зафіксовано у спогадах «Театру віддане життя», вповні радянських за характером та інтонацією, виданих у 1984 р. Зокрема, повстання більшовиків у Києві у січні 1918 р. він, і це зрозуміло, називає «історичним».

Про ставлення Василя Василька до війни і служби в армії свідчить запис російською мовою (всі подальші записи вже робив українською) 7 жовтня 1916 р.: «Призваний 18 жовтня 1916 р. і завтра відправляюсь у 2-й підготовчий батальйон у м. Царицин. Прощай, свободо, прощай сцено, театральні мрії! Іду на забій»¹⁴. Для розуміння тексту щоденника зупинимося коротко на ставленні актора В. Василька до української революції. Так, запис 5 березня 1917 р., засвідчує позитивне сприйняття тогочасних подій: «В Росії сталося дивовижне чудо! З 25 лютого до 2 березня народ зробив те, що весь державний лад, який так довго держався в межах монархізму, зник як дим... Всі ходять з радісними лицами, всі щасливі, бо бачуть уже нову зірку, яка сходить над Росією і всіма народами, що живуть у ній...» У схвальному тоні він висловився про вихід українських часописів, відкриття української гімназії. У цьому ж записі бачимо яскраве свідчення про «грандіозну маніфестацію», яка відбулася того дня у Києві. У ній «українці також мали участь чималу». Розкриває він і соціальний склад українського руху: офіцери, які бажали вступити в український легіон, солдати-українці, українські кооператори, студентство, курсистки, учні середніх шкіл. Вся українська маніфестація зайняла відстань на Хрещатику від міської думи до Бессарабського ринку. На мітингу біля пам'ятника Б. Хмельницькому, на якому закрипили український прапор, співав хор семінаристів Кошиця. Співали Шевченків «Заповіт», а диригував артист М. Садовський. В. Василько повідомляє подробиці: «Вирішили: Автономна Українська Демократична Республіка, Український університет, всі інституції... Маніфестація рушила далі... Спинились біля Губернської Земської Управи і почипили українського прапора. Далі хотіли йти до Університету зробити те ж саме, але біля Педагогічного музею спинились, вийшов представник Української Центральної Ради і... маніфестація скінчилась, прапори віднесли в Музей через те, що 19-го відбудеться окрема спеціальна українська маніфестація». Але йому не судилося взяти у ній участь — 18 березня він вирушив до Одеси служити у війську. В армії став на бік українського армійського руху і був у Києві 5–7 травня делегатом на I Всеукраїнському військовому з'їзді.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р. в Києві) // Шлях перемоги. 1954. 28 лютого.

⁷ Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р. в Києві) / Полонська-Василенко Н. Спогади. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 310–312.

⁸ Василько В.С. Театру віддане життя. К.: Мистецтво, 1984. 450 с.

⁹ Василько В. Щоденник. Т. 1. 16.01.1914–29.04.1918 рр. // ЦДАМЛМ України (Центр. Держ. архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. 130 арк.

¹⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 16.

¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році. 1954.

¹² Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році. 2011.

¹³ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 95–96, 106, 103.

¹⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 111.

Але в Одесі актор служив недовго — 16 травня перевівся у I Український Охочекомонний полк (згодом — полк імені Богдана Хмельницького). Молодий артист не випав з театрального життя — брав участь у постановці «картини» «Вічний революціонер» 21 травня з метою збору коштів для українського національного фонду¹⁵. Питання про відрядження В. Василька з війська у розпорядження Української Центральної Ради вирішувалося у липні 1917 р. на високому рівні — потрібна була відповідь тогочасного військового міністра О. Керенського. Полк імені Б. Хмельницького на той час мав піти на фронт, і молодий актор і режисер «поклався на долю, і що буде, то буде! Як то кажуть — од судьби не втечеш». Та не полишав творчості у складних обставинах армійського життя. 16 липня 1917 р. здійснив постановку «Сто тисяч» із козаками свого полку, а з аматорами — п'єсу «Бувальщина» (здогадно, А. Велисовського) у Лук'янівському народному домі¹⁶.

І от 26 липня він занотує, що вирушає на фронт зі своїм полком, очолюваним полковником Юрієм Капканом (прізвище дописане у машинописі олівцем): «Ніколи не сподівався, що буду так спокійно почувати себе... Одне неприємно — це прощання з сім'єю, сльози та різні тепер уже непотрібні слова, — хотілось би так заснути вдома, а прокинутися в діючій армії. Їду спокійно, ніякого поганого передчуття немає... Подивившись, є такі щасливі люди, що живуть тут, працюють біля любимого театру, а я мушу їхати кудись у “невідому далечінь”... Ну то терпи, козаче, отаманом будеш!» Наступний запис у його щоденнику 25 вересня 1917 р. вже пов'язаний з приїздом до Києва у нетривале відрядження, де він знову поринув у театральне життя Києва — обговорював діяльність Українського національного театру, виставу «Молодого театру», статті Леся Курбаса. а вже у грудні 1917 р. Василь Василько залишає полк ім. Б. Хмельницького і входить до трупі Українського національного театру (грав у виставах)¹⁷. Офіційно 16 грудня 1917 р., за розпорядженням генерального секретаря справ освітніх, В. Василька відряджено у розпорядження театрального відділу відомства¹⁸.

Перший запис нового 1918 р. сповнений тривоги, адже почалася війна більшовиків проти УНР: «Наростають все нові і нові події. Терези життя хитаються то в один, то в другий бік... Інколи здається, що все загине, нічого не врятує Україну од тієї руїни і анархії, які настали по всій Росії». Очевидно на чиєму боці Василь Василько:

¹⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 113.

¹⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 116–117.

¹⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 117–118.

¹⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 120.

«Але доля ще милосердна до нас. Мирні переговори в Бресті. Оголошення Укр. Нар. Республіки самостійною надають віри в перемогу культури і світле майбутнє»¹⁹.

А ось як характеризувала початок 1918 р. у Києві Наталія Полонська-Василенко у своєму спогаді: «Бувають дні, що прожектором освітлюють цілу добу, виявляють правдивість подій, нещадно здемаскуюючи дипломатичні фарби... Центральна Рада безсило намагалася переконати большевицьку Москву про свої прагнення до федерації». Наближення більшовицьких військ описує так: «Большевицька згряя йде на Київ з різних напрямів, у той час, коли українські сили в самому Києві були дуже малі»²⁰. До того ж у Києві 14–15 січня почалося большевицьке повстання на «Арсеналі». Н. Полонська-Василенко оповідає, що були осередки повстання на Подолі та в інших частинах міста. Повсталі захопили дільницю поліції, товарну залізничну станцію. Але військам Української Центральної Ради вдалося опанувати місто. Та вже 21 січня більшовицькі війська захопили лівобережжя — Дарницю, Микільську Слобідку, мости. З того ж дня тривав обстріл міста: «П'ять днів без перерви, день і ніч, на вулицях Києва, в будинках, парках та дворах рвалися стрільна большевицьких гармат. Сотні невинних жертв косила смерть червоного московського ката». Згадує Наталя Дмитрівна і про незворотні культурні втрати: «Згоріли назавжди неповторні українські скарби — архів М. Грушевського та музею української старовини В. Кричевського». Також вона досить емоційно передає свій психологічний стан: «Від реву гармат боліли груди, каламутилося в головах... Думок не було. Почуття притупилося... Було лише одне бажання — одержати спокій, виспатися і відпочити»²¹.

Н.Д. Полонська-Василенко наводить жахливі подробиці розправ більшовиків у місті, зокрема у будинку на Московській вулиці, де вона жила з матір'ю. Зранку 26 січня стало відомо, що війська УЦР залишили місто. Невдовзі у помешкання зайшли троє «озброєних до зубів». Їх метою був розшук старшин українського війська. Невдовзі прямо у дворі будинку було розстріляно п'ять офіцерів. Сама Наталя Дмитрівна та її матір занесли труп офіцера у помешкання й передали «напівживий від горя» дружині. Розстріли тривали цілий день, за найменшої підозри у приналежності до української армії і за доносами — «хтось на когось вказав»²².

¹⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 120.

²⁰ Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році. 2011. С. 310.

²¹ Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році. 2011. С. 311.

²² Там само. С. 312.

Тут потрібно наголосити, що В. Василько трохи більше місяця як звільнився з українського війська, і його могла чекати така ж доля. Але події розгортались за іншим сценарієм. Серед вбитих без суду та слідства були член Генерального Секретаріату, колишній міністр земельних справ О. Зарудний, член УЦР Л. Бочковський, лікарі, видавці, інтелігенція та інші. Н. Полонська-Василенко зазначає, що вони тоді не знали, що це було здійснено за наказом С. Муравйова, про який згадував у «Записках про громадянську війну» В. Антонов-Овсієнко. Три дні тривали обшуки і грабунки помешкань заможних верств — «буржуїв». На думку авторки спогадів, «перебування більшовиків у Києві в січневі дні 1918 року показало всім, що вони несуть для населення та для України. Не зрозумів трагічного сенсу Української держави, на жаль, тодішній політичний провід. Тому і карається Україна за те дуже жорстоко»²³.

Як оцінював В. Василько варварські дії більшовицьких військ у Києві у той період, видно із запису від 25 січня (очевидно, під час обстрілів актор не писав щоденника): «З 15 по 26 січня ст. ст. Київ пережив надзвичайно жахливі часи. На Київ наступали більшовики, справа дійшла до обстрілу міста гарматами. Канонада тривала 10 днів, жертв налічують десятками сотень». У переддень цих подій В. Василько почав працювати у Молодому театрі, «але коли місто захопили більшовики, коли погасла електрика, репетиції припинились». Як і Н. Полонська-Василенко, актор свідчить про розправи більшовицьких військ: «Щоденні розстріли навели страшенний терор між населенням. Більш нервові люди боялись вийти на вулицю. В місті не вистачало хліба, не було води»²⁴. У такій ситуації не було й мови про репетиції та вистави. І 27 січня, коли артилерійські обстріли міста закінчилися, на загальних зборах Молодого театру Леся Курбаса вирішили для безпеки виїхати у провінцію, «бо там принаймні хоч голодувати не будемо». Але була і політична складова, про яку Василь Василько згадав як про втрату роботи і засобів до існування: «...Майже всі лишились без посад, які мали по українських міністерствах». З огляду на події перших днів більшовицького панування у Києві та «червоний терор» існувала реальна загроза життю багатьох театралів, передусім авторіві щоденника через службу в українському полку ім. Б. Хмельницького, роботу в міністерстві уряду УНР. Утім, життєві обставини не давали змоги частині трупи виїхати з міста, тож вони пропонували працювати у Києві, але друга група на чолі з Гнатом Юрою «рішуче хотіла їхати» до Олександрії, Черкас. І у цій скрутній ситуації митці Молодого театру вдалися до несподіваного кроку: «Для вияснення

нашої легальності ухвалено було піти до народного секретаря освіти Затонського». Делегацію склали С. Бондарчук, М. Терещенко, П. Долина. Несподівано більшовицький чиновник прийняв театралів «дуже привітно, цікавився нашим театром, навіть добився того, що акторів Молодого театру звільнили від військової служби»²⁵.

У спогадах «Театру віддане життя» В. Василько згадує про ці відвідини делегації у іншій (радянській) інтерпретації. На зустрічі із В. Затонським делегати «Березоля» начебто заявили: «... Ми вважаємо себе більшовиками в царині мистецтва і просимо використати наші сили на благо народу». Очевидно, що це пізніша самоцензура автора мемуарів. В. Затонський прихильно поставився до акторів та видав за своїм підписом «охоронні грамоти, що тоді мало велике значення». Тепер виставами актори мали обслуговувати переважно військові частини²⁶.

У критичній ситуації 16 лютого на загальних зборах Молодого театру вдруге вирішують виїхати до Олександрії, Єлисаветграда та Черкас, був запланований репертуар і визначені актори на ролі у поїзді по регіонах. а вже 21 лютого 1918 р. через скрутне становище після «захоплення Києва більшовиками» і неможливість виїхати цілою трупкою було вирішено розпустити трупу на місяць — до 21 березня (за новим стилем)²⁷.

У цей період сталася трагедія у родині В. Василька. 11 (24) лютого 1918 р. «у повній свідомості» від сухот помер на руках Василя Василька «найлюбиміший» брат Костянтин. Хоронили його наступного дня скромно на Лук'янівському цвинтарі: «Бо боялись, що, відступаючи з Києва, почнуть знов громити місто, і тоді ніхто не згодиться його хоронити». Після цього запису артист вказує і на втрати Молодого театру під час більшовицького панування: поранення в обличчя «артистки» Антоніни Смереки (Баглій) і розстріл як українського есера «артиста-співробітника» Олександра Грущенка. Перші загальні збори товариства Молодого театру після місячної перерви відбулись 22 березня (за новим стилем).

Закінчується т. 1 «Щоденника» В. Василька також політичними подіями. 29 квітня 1918 р. «з'їзд землевласників проголосив Україну гетьманщиною і обрав за гетьмана російського генерала П. Скоропадського». У той вечір, як зазвичай, Молодий театр зібрався на репетицію у Губернській земській управі (нині — будівля Головного управління СБУ), але репетирувати актори вже були змушені у присутності двох німецьких солдат (під приводом охорони будівлі).

²⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 121–122.

²⁶ Василько В.С. Театру віддане життя... С. 119–120.

²⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 122–123.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 121.

У театрі «цілком виразно визріває думка» про оренду дачі у передмісті і підготовку там репертуару на осінньо-зимовий театральний сезон 1918–1919 рр.²⁸ Далі у щоденнику В. Василько розкриває багато цікавих сторінок театального життя України того часу.

Таким чином, можна зробити висновок, що українські гуманітарії, зокрема Н. Полонська-Василенко та В. Василько, гостро негативно

сприймали захоплення Києва більшовицькими військами у січні 1918 р. та більшовицький терор. Але різні долі цих діячів української культури розвели оцінки минулого: у спогадах, написаних в еміграції, Наталія Дмитрівна лише загострила своє негативне ставлення до подій, а Василь Василько був змушений у мемуарах не тільки приховувати частину фактів біографії, але й розставляти зовсім інші акценти, змінювати оцінки.

²⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 130.

ДЖЕРЕЛА

1. Василько В.С. Театру віддане життя / Василь Василько. — К. : Мистецтво, 1984. — 450 с.
2. Василько В. Щоденники / В. Василько // Український театр. — 1999. — № 3–4. — С. 26–32.
3. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. — К. : [б.в.], 2000. — 339 с.
4. Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. — 324 с.
5. Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р. в Києві) / Н.Д. Полонська-Василенко // Шлях перемоги. — 1954. — 28 лютого.
6. Полонська-Василенко Н.Д. У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р. в Києві) / Н.Д. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 310–312.
7. Шевчук В. Про спогади Наталії Полонської-Василенко / В. Шевчук // Полонська-Василенко Н.Д. Спогади. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 520.
8. Шепелюк В.М. Особовий фонд режисера, актора В.С. Василька у ЦДАМЛМ України / В.М. Шепелюк // Архіви України. — 2013. — № 6. — С. 199–204.
9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 396. — 130 арк.

REFERENCES

1. Vasylo, V. S. (1984). *Teatru viddane zhyttia*. Kyiv: Mystetstvo, 450 p. [in Ukrainian].
2. Vasylo, V. (1999). *Shchodennyky. Ukrainyskyi teatr [Ukrainian Theatre]*, (34), 26–32 [in Ukrainian].
3. Verba, I. V. (2000). *Zhyttia i tvorchist N. D. Polonskoi-Vasylenko (1884–1973)*. Kyiv: [b. v.], 339 p. [in Ukrainian].
4. Verba, I. V. (2008). *Zhyttia i tvorchist Natalii Polonskoi-Vasylenko (1884–1973)*. Nizhyn: Aspekt-Polihrاف, 324 p. [in Ukrainian].
5. Polonska-Vasylenko, N. D. (1954). *U Kyievi v 1918 rotsi (Zi spohadiv pro 26 sichnia (8-ho liutoho) 1918 r. v Kyievi)*. *Shliakh peremohy [The Way of Victory]*, 28 February [in Ukrainian].
6. Polonska-Vasylenko, N. D. (2011). *U Kyievi v 1918 rotsi (Zi spohadiv pro 26 sichnia (8-ho liutoho) 1918 r. v Kyievi)*. *Polonska-Vasylenko N. Spohady*, Kyiv, Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», pp. 310–312 [in Ukrainian].
7. Shevchuk, V. (2011). *Pro spohady Natalii Polonskoi-Vasylenko*. *Polonska-Vasylenko N. Spohady*, Kyiv, Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», pp. 5–29 [in Ukrainian].
8. Shepeliuk, V. M. (2013) *Osobovyi fond rezhysera, aktora V. S. Vasyilka u TsDAML M Ukrainy*. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 6, 199–204 [in Ukrainian].
9. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy*. F. 653, Op. 2, Spr. 396, t. 1.

Oleksander Bon

**JANUARY 1918 BOLSHEVISTS' INVASION IN KYIV BY UKRAINIAN HUMANISTS:
EGO-DOCUMENTS**

In the article it is researched the reaction of well-known Ukrainian humanists Nataliia Polonska-Vasylenko and the director Vasyl Vasylo on a Bolsheviks' invasion in Kyiv at the beginning of 1918. The memoirs of N. Polonska-Vasylenko and the diary of V. Vasylo are examined as an example of ego-documents of that period. It was identified, that memoirs of the historian N. Polonska-Vasylenko had some actual facts, despite being further influenced by memoirs' style. The V. Vasylo's diary, that had been later edited, had a striking national tone. Later, in memoirs of Soviet regime, he was forced to assess those times in ideologically and politically different ways. The diary of V. Vasylo showed a Ukrainian, who despite the perception of War as something tragic, joined Ukrainian military squads and later worked in authority bodies of UNR. The most important part of the diary — was the life of Ukrainian actors and directors in a period of war and political instability of 1914–1921, establishment and expansion of activities of modern Ukrainian theatre of Les' Kurbas. This ego-document showed personal attitude of theatre environment towards events in Ukraine with a permanent financial difficulties and under circumstances of an ideological fight between social and European flows of the theatre art. N. Polonska-Vasylenko's memoirs were in great importance, because there we could find true examples of Bolsheviks' violence, robberies and searches of the first days after the invasion in Kyiv. Some Ukrainian sergeants were executed in front of here. Ukrainian humanists were decisively against the bolsheviks' invasion and 'red' terror.

Key words: Vasyl Vasylo, Nataliya Polonska-Vasylenko, ego-documents, 1918, memoirs, diary, 'Beresil'.

Дата надходження статті до редакції: 04.05.2018.

Євген Ковальов

Федевич К.К., Федевич К.І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). — К. : Критика, 2017. — 308 с.

В українській історіографії зазвичай українство на межі XIX і XX століть репрезентується як суспільно-політична течія більш-менш лівого спрямування. Свіжим і доволі характерним прикладом саме такої візії українського національного руху в Російській імперії є узагальнююча праця Ігоря Гирича «Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.)», опублікована 2014 р. У ній до українського консерватизму віднесено (здебільшого тих, кого точніше, на нашу думку, можна назвати лівоцентристами, на кшталт Євгена Чикаленка, а найбільш правим українським громадським діячем позначається В'ячеслав Липинський.

Така візія зумовлена засадничим відмежуванням «українства» від «малоросійства», що намітилося у XIX ст., у зв'язку з постановням контрверсійних концепцій націотворення у східного слов'янства, а у наступному столітті перетворилося на безкомпромісну ідеологічну антитезу (українець Євген Маланюк висловився про це з граничною пристрасною відвертістю у своєму есеї «Малоросійство»: «Що ж таке малорос? Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а — в наслідках, часом — і расово»¹). Тому, наприклад, прибічники російської монархії та пов'язаних з нею ідеологем (насамперед концепції «триєдиного руського народу», що складається з великоросів, малоросів та білорусів) *a priori* виключалися з української нації.

Здається, однак, що така репрезентація минувшини є занадто спрощеною та заважає досягненню напрочуд складної соціальної, економічної та політичної кон'юнктури, у межах якої відбувалася національна індоктринація мас, а також не виявляє усіх ресурсів (ідеологічних, інфраструктурних тощо), що могли використовуватися для цього.

Монографія «За Віру, Царя і Кобзаря» має важливе значення для подолання стереотипного уявлення про непримиренний антагонізм між «українством» і «малоросійством». Климентій К. Федевич, досліджуючи польсько-українські взаємини на Волині між двома світовими війнами, зацікавився витокami українського націоналізму, що здобув на той час масову підтримку в цьому регіоні. З'ясувалося, що на початку XX ст. Волинь була охоплена потужним праворадикальним суспільно-політичним рухом — «чорносотенством», що в історіографічній традиції віддавна вважається ворогом усього українського. У зв'язку з цим постала ціла низка надзвичайно цікавих питань. Яким же чином волинняни з вірнопідданих російської монархії перетворилися на українських націоналістів? Які засоби національної індоктринації вживалися чорносотенцями? І, зрештою, головне: чи були точки дотику між малоросійським чорносотенством і власне українством, чи могла у них бути конструктивна співпраця? Відповіддю на ці питання стала монографія «За Віру, Царя і Кобзаря».

У вступі до монографії автори презентують читачам свою провідну тезу, згідно з якою малоросійські чорносотенці-монархісти на початку XX ст. були «інтегральною частиною національного руху українців». Ця теза докладно обґрунтовується в одинадцяти розділах праці, об'єднаних у три частини, з яких перша присвячена національній ідеології малоросійських чорносотенців, друга — різним проявам їхньої суспільної активності, а в третій охарактеризовані взаємини між чорносотенцями та лівими українськими політичними силами (з «українськими поступовцями»).

Увага авторів зосереджена переважно на Волині, що дозволило на регіональному рівні детально дослідити визначену проблематику. Провідником чорносотенства слушно вважається православне

¹ Маланюк Є. Малоросійство. .Нью-Йорк, 1959. С. 8.

духовенство, що традиційно мало найпотужніший ідеологічний вплив на селянські маси, які чимдалі більше переймалися модерним націоналізмом.

Дослідивши ідеологію малоросійських чорносотенців, автори стверджують, що серед правих радикалів набуло поширення уявлення про єдність східного слов'янства («руської нації»), підґрунтям якого було православ'я, але при цьому малороси вважалися цілком самостійним складником цієї спільноти з власними етнічними особливостями, які відмежовували їх від великоросів. Тому переважна більшість малоросійських чорносотенців прагнула зберігати власну етнокультурну самобутність у контексті православної східнослов'янської спільноти, а не бути асимільованою великоросами. Важко не погодитися з цим спостереженням.

Автори доводять, що малоросійські чорносотенці зовсім не були засадничими гонителями української культури як такої. Навпаки, прагнучи зберігати вплив на селянство, вони у своїй пропаганді нерідко вживали українську мову; «освоїли» літературну спадщину Тараса Шевченка (щоправда, лише ту її частину, що не містила антимонархічного та антицерковного змісту); не цуралися назв «Україна» та «українці»; користувалися «символічним капіталом» історії, створивши важливі «місця пам'яті» на полі Берестецької битви та в Острозькому замку.

На думку авторів, малоросійські чорносотенці, власне, виступали за набуття Україною автономії у складі Російської імперії, зокрема шляхом відновлення козацтва, котре мало би самоврядування на зразок Дону та Кубані. Праворадикальні активісти нерідко фактично контролювали стан справ на місцях на рівні селянських громад, стаючи до певної міри альтернативою державній адміністрації. Створюючи образи чужинців-ворогів з «інородців» (євреїв, поляків, німців), вони об'єктивно сприяли національній консолідації українців/малоросів. Важливе значення для них мала національна економічна самодостатність, витіснення з господарчого життя конкурентів-«інородців», завдяки чому, приміром, під опікою чорносотенців розгортався кооперативний рух.

Монографія Федевичів містить вельми цінний матеріал для неупередженого осмислення взаємин малоросійських чорносотенців з українськими поступовцями, яких автори вважають двома політичними флангами, правим та лівим, загалом єдиного національного фронту. Діячі з цих двох таборів безперечно дуже гостро конкурували за доступ до селянських мас як головного людського ресурсу для модерного націотворення. Проте це змагання аж ніяк не виключало співпраці з тактичних міркувань, тим більше, що обидві сторони належали до одного регіонального соціуму. Після краху Російської імперії чимало колишніх чорносотенців, відмовившись від дискредитованого російського монархізму, приєдналося до українського національно-визвольного руху.

Найбільшим недоліком монографії Федевичів є вкрай заплутана термінологія, вжита для означення етнічних та національних спільнот. Опублікований текст є перекладом з російської мови. Найскладнішими для адекватного українського перекладу виявилися слова «*русский*» та «*российский*», що мають істотні смислові відмінності, і для яких сучасна українська мова пропонує лише один спільний відповідник — «*російський*». Відмовившись чомусь від вживання понять «*великоросійський*» чи «*великоруський*» як цілком прийнятних з історичної та філологічної точок зору заміників теперішнього поняття «*російський*», автори разом з редактором В. Дивничем вирішили вживати поняття «*русський/русська*», як вони зазначають, «спеціально вигадане для цієї книжки». Однак щось дуже-дуже схоже давним-давно зробив Михайло Грушевський, назвавши свою найважливішу концептуальну статтю «Звичайна схема «*русскої*» (курсив мій. — Є. К.) історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Отже, цей «неологізм» має доволі давнє походження. Не до вподоби перекладачам виявилось й прийнятне для сучасної української мови поняття «*русський*». Тож у тексті трапляються химерні екзотизми на кшталт «*русської мови*». При цьому, до речі, перекладачі вживають поняття «*малоросійський*», а не «*малоруський*», як можна було би очікувати відповідно до їхніх термінологічних принципів, та зовсім не переймаються виявленням смислових нюансів, що відрізняли б «малоросійське» від «малоруського». Втім, прагнення до максимальної точності в описі об'єкта дослідження і ретельний пошук відповідних мовних засобів засвідчують наукову сумлінність тих, хто працював над текстом.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на наш погляд, цінність монографії «За Віру, Царя і Кобзаря» полягає у приверненні уваги до «правого флангу» українського національного руху другої половини XIX — початку XX ст. Це проблемне поле залишається ще майже недослідженим, і навіть саме його існування не здається очевидним історикам, котрі досі не вийшли за межі «народницького» та «державницького» історіографічних дискурсів. Між іншим, цікаво було б відшукати ідеологічні та соціальні витоки малоросійської/української «правиці». Для цього, зокрема, варто пильно придивитися до консервативних кіл українського дворянства пореформеної доби з їхніми провідниками на кшталт Григорія Ґалагана.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Гай-Нижник Павло — завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, академік Національної академії наук України, доктор історичних наук.

Довбня Ольга — кандидат історичних наук, доцент.

Калакура Олег — провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Мудрак Марина — бакалавр історії, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Нікітін Юрій — ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доктор історичних наук, доцент.

Петасюк Олена — доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Пивовар Сергій — професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук.

Рамач Янко — професор філософського факультету Університету у м. Нові Сад (Сербія), доктор історичних наук.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Салата Оксана — завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Сидоренко Андрій — магістр історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Уткін Олександр — головний науковий співробітник сектора архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААНУ, доктор історичних наук, професор.

Цеунов Ігор — провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Чупрій Леонід — професор Національного авіаційного університету, доктор політичних наук.

Шановал Андрій — старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bon Oleksander — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

Budzar Maryna — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

Chupriy Leonid — Doctor of Political Sciences, Professor of National Aviation University.

Dovbnia Olha — PhD in History, Associate Professor.

Hai-Nyzhnyk Pavlo — Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies, Kyiv.

Kalakura Oleg — Doctor of Political Sciences, Professor, Senior Researcher, Department of National Minorities of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kovalyov Yevgen — PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

Mudrak Marina — Bachelor in History, Borys Grinchenko Kyiv University.

Nikitin Yurii — Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Rector of the Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

Petasyuk Olena — PhD in History, Associate Professor, Department of Modern History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Pyvovar Sergii — Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Ramač Janko — Doctor of Historical Sciences, Professor, Faculty of Philosophy, University in Novi Sad, Serbia.

Sagan Galyna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University.

Salata Oksana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University.

Shapoval Andrii — PhD in History, Senior Researcher, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv.

Sribniak Ihor — Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University.

Sydorenko Andrii — Master's Degree in History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Tseunov Ihor — Leading Archivist of the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Utkin Oleksandr — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УНР

<i>Гай-Нижник П.</i> Українська революція та державотворення: до питання щодо періодизації та хронології національно-визвольної боротьби початку ХХ ст.	4
<i>Пивовар С.</i> Берестейський мирний договір з погляду історичної ретроспективи	12
<i>Калакура О.</i> Повчальні уроки Центральної Ради для етнополітичного консенсусу в Україні	19
<i>Чупрій Л.</i> Політичні та соціальні ідеї М. Грушевського	29

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І.</i> «Несемо ми хрест... в терновім вінку колючих дротів...» (інтерновані вояки-українці в таборі Стшалково, Польща, у 1922–1923 рр.)	33
<i>Саган Г.</i> Українська діаспора в Китаї: історія та сучасні тенденції становлення	43
<i>Salata O.</i> Information confrontation of Nazi Germany and the USSR in historiography	52
<i>Ramač J.</i> Osnovni pravci, težnje i dileme u kulturno-rposvetnom i nazionalnom životu rusina u Jugoslaviji (1945–1970)	63
<i>Мудрак М.</i> Культурна діяльність української діаспори в Сербії (1991 — початок ХХІ ст.)	75

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Нікітін Ю.</i> Міські спільноти Лівобережної України у період модернізації другої половини ХІХ ст.	80
<i>Петасюк О.</i> Українські кооператори у першому складі Генерального Секретаріату: до біографічного портрету	84
<i>Сидоренко А.</i> Постать М. Омеляновича-Павленка в контексті Української революції 1917–1921 рр.	88
<i>Уткін О.</i> Вища аграрна школа української еміграції (1922–1935 рр.)	94
<i>Шаповал А.</i> Участь українських вчених у збірнику на пошану академіка О.І. Соболевського (за епістолярними матеріалами)	103
<i>Довбня О.</i> Депортації населення України (1920-ті — початок 1950-х рр.): історіографічний аспект	110

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Будзар М.</i> Погляд очевидця: 900-річний ювілей Хрещення Русі у Києві у листі Петра Васильчикова до Григорія Галагана	121
<i>Цеунов І.</i> Суспільно-політична діяльність Хведіра Вовка крізь призму доносу Василя Веледницького	132
<i>Бонь О.</i> Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 року очима українських гуманітаріїв: его-документи	137

РЕЦЕНЗІЇ ТА ЗАМІТКИ

<i>Ковальов Є.</i> Федевич К.К., Федевич К.І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). — К. : Критика, 2017. — 308 с.	143
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	145
------------------------------------	-----

CONTENTS

DEDICATED TO 100TH ANNIVERSARY OF PROCLAMATION OF INDEPENDENCE OF UNR

<i>Pavlo Hai-Nyzhnyk</i> Ukrainian Revolution and State Formation: on issue of the periodization and chronology of national liberation struggle of the early 20 th century	4
<i>Sergii Pyvovar</i> The Peace Treaty of Brest-Litovsk at Historical Retrospective	12
<i>Oleg Kalakura</i> Lessons of the Central Council for Ethnopolitical Consensus in Ukraine	19
<i>Leonid Chupriy</i> Political and Social Ideas of M. Hrushevskyi	29

WORLD HISTORY

<i>Ihor Sribniak</i> “We carry a cross... in a thorn wreath of spiny wires...” (interned Ukrainian soldiers in Stshalkovo camp, Poland, 1922–1923)	33
<i>Galyna Sagan</i> The Ukrainian Diaspora in China: history and the current tendency of becoming	43
<i>Oksana Salata</i> Information Confrontation of Nazi Germany and the USSR in Historiography	52
<i>Janko Ramač</i> Basic Directions, Aspirations and Dilemmas in the Cultural, Educational and National Life of Ruthenians in Yugoslavia (1945–1970)	63
<i>Marina Mudrak</i> Cultural Activities of the Ukrainian Diaspora in Serbia (1991 — beginning of the 21 st century)	75

HISTORY OF UKRAINE

<i>Yurii Nikitin</i> The Urban Communities of the Left-bank Ukraine in the Period of Modernization of the Second Half of the 20 th Century	80
<i>Olena Petasyuk</i> Cooperators as Part of the First Membership of the General Secretariat of Ukraine: to the Biographical Portrait	84
<i>Andrii Sydorenko</i> M. Omelianovych-Pavlenko’s Figure in the Context of Ukrainian Revolution of 1917–1921s	88
<i>Oleksandr Utkin</i> Higher Agrarian School of Ukrainian Emigration (1922–1935)	94
<i>Andrii Shapoval</i> Y. Participation of Ukrainian Scientists in Edition of Collection of Articles in Honour of O. I. Sobolevskyi (based on epistolary materials)	103
<i>Olha Dovbnia</i> O. Deportations of the Population of the Ukrainian SSR in the 1920s — in the early 1950s: historiographical aspect	110

SOURCES STUDIES

<i>Maryna Budzar</i> Eyewitness’s View: 900th Anniversary of the Baptism of Rus in Kyiv in a Letter from Petro Vasylchikov to Grygorii Galagan	121
<i>Ihor Tseunov</i> Khvedir Vovk’s Social and Political Activity throughout V. Velednytskyi’s slander	132
<i>Oleksander Bon</i> January 1918 Bolsheviks’ Invasion in Kyiv by Ukrainian Humanists: ego-documents	137

REVIEWS AND NOTES

<i>Yevgen Kovalyov</i> Fedevych K. K., Fedevych K. I. For Faith, Tsar and Kobzar: Little Russians Monarchists and the Ukrainian National Movement 1905–1917. — Kyiv, Krytyka, 2017. 308 p.	143
---	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS	146
--	-----

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 1 (6), 2018

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Н.І. Гетьман, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорелова

Підписано до друку 00.00.2018 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,85. Наклад 100 пр. Зам. № 0-000.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.